

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Geschiedenis van het puritanisme / R. Bisschop.
Auteur(s)	Bisschop, R.
In	<i>Het Puritanisme: geschiedenis, theologie en invloed</i> / W. van 't Spijker, R. Bisschop, W.J. op 't Hof. ('s-Gravenhage, Boekencentrum, 2001), p. 17-119.
Copyright	2007 / R. Bisschop Boekencentrum Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B01001992

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

DEEL I

GESCHIEDENIS VAN HET PURITANISME

door R. Bisschop

1

Engeland in de zestiende eeuw

Het moet een feestelijk en indrukwekkend gezicht geweest zijn toen de nieuwe koningin van Engeland, Elizabeth, in januari 1559 Londen binnenreed. In de oude Westminster Abbey zou daar de kroningsplechtigheid voltrokken worden. De 25-jarige dochter van Hendrik VIII en Anna Boleyn werd ingehaald met onder meer een reeks tableaux, allegorische voorstellingen. Die verwezen naar de verbintenis die aangegaan werd tussen de *sovereign lady* aan de ene kant en het evangelie anderzijds. Door de waarheid van Gods Woord te handhaven, zou zij al haar goede onderdanen vreedzaam regeren. Dat was geen overbodige wens na vijf jaar bloedige vervolging door haar voorgangster, haar halfzuster Maria Tudor.

Een van de tableaux trachtte aan Elizabeth de acht zaligheden duidelijk te maken. Bij een volgende voorstelling werd haar een Bijbel in de Engelse taal aangeboden, die door de jeugdige vorstin minzaam werd aanvaard. Ze kuste het boek en drukte het aan haar borst. Het laatste tableau was een voorstelling waarin de richteres Debora met haar raden overleg pleegde om op die manier Israël wijs en verstandig te besturen. Of het parlement de hand gehad heeft in deze voorstelling, vinden we niet vermeld, maar de boodschap was wel duidelijk.¹

De tableaux lijken een krachtige bevestiging van de overwinning van de reformatorische leer in Engeland en tevens een fraaie illustratie van het feit dat men er in geslaagd was de oude idee van het *corpus christianum* een nieuwe, eigentijdse inhoud te geven. Overigens zouden deze voorstellingen ook dienst hebben kunnen doen bij de intocht van Maria Stuart in Schotland, enkele jaren later. Niet voor niets zei John Knox na zijn eerste gesprek met haar: 'Ik bid God, mevrouw, dat u zo gezegend moogt worden in het Schotse rijk, indien dat God moge behagen, als Debora ooit was in het rijk van Israël.' Die opmerking krijgt wat extra reliëf als we ons realiseren dat hij even daarvoor tijdens dit gesprek de hiervoor genoemde Engelse koningin Maria Tudor had betiteld met de naam 'verdorven Izebel'.²

1. Voor een beschrijving van deze scènes, zie Anglo, *Spectacle, Pageantry and Early Tudor Policy*, 344-359. Vgl. ook Cross, 'The State and development of Protestantism in English Towns, 1520-1603', 30v.

2. Knox, *The History of the Reformation of Religion within the Realm of Scotland*, resp. 282, 276.

Opzet

De opkomst van het puritanisme valt globaal gesproken samen met de periode waarin in ons land de Tachtigjarige Oorlog woedde. Hoewel het begrip van oorsprong Engels is, is het ook van toepassing op een krachtige stroming binnen het presbyterianisme in de Schotse kerk. De wortels daarvan lagen in de arbeid van de grote Schotse reformator John Knox (1505-1572). En de puriteinse idealen kregen na 1630 in Amerika gestalte in de New England Colonies Massachusetts, Connecticut en New Haven.

Dit historisch overzicht van het puritanisme in de zestiende en zeventiende eeuw is chronologisch opgezet. Het valt uiteen in vier onderdelen. In het eerste gedeelte gaan we in op de ontwikkelingen in Engeland. We volgen daarbij de opeenvolgende koningen uit de Tudor-dynastie, Hendrik VIII, Edward VI, Maria en Elizabeth. Met haar overlijden in 1603 kwam er een eind aan de Tudordynastie. Vervolgens geven we in het tweede onderdeel een schets van de ontwikkelingen in Schotland onder de Stuarts gedurende de zestiende eeuw. De Engelse en Schotse lijn kwamen in 1603 samen, toen de Schotse koning Jacobus VI Stuart onder de naam Jacobus I tevens koning van Engeland werd. De ontwikkelingen in dit gecombineerde koninkrijk worden in het derde gedeelte van deze bijdrage beschreven. Het vierde en laatste onderdeel is gewijd aan het ontstaan en de ontwikkeling van het puritanisme in de Engelse koloniën in Amerika tijdens de zeventiende eeuw.

De ontwikkeling van het puritanisme in Engeland, Schotland en Amerika wordt beschreven tegen de achtergrond van het algemene kerkelijke, politieke en sociaal-economische decor. Zonder een goed begrip van deze context kan men de geschiedenis van het puritanisme moeilijk begrijpen, omdat haar idealen voor een deel voortkomen uit een reactie op bepaalde kerkelijke, politieke en maatschappelijke toestanden en ontwikkelingen. Vandaar dat niet alleen aandacht besteed wordt aan de omvang, de verspreiding en de invloed van het puritanisme, maar ook aan de weerstand die deze geestelijke stroming opriep.

De geestelijke spankracht van deze beweging zou echter gering geweest zijn als zij was blijven steken in kritiek. Haar zeggingskracht en actualiteit voor de eenentwintigste eeuw ontleent zij vooral aan haar combinatie van twee idealen. Zij beoogde de persoonlijke levensheiliging van ieder die zich tooit met de naam van Christus, en met missionaire beweging, doorgloed van het vuur van Gods Geest, streefde zij er bovendien naar om kerk, overheid en samenleving te brengen onder het zegenrijke regime van Gods Woord.

Gelet op die idealen wordt deze bijdrage langs twee hoofdlijnen nader uitgewerkt. Het eerste aandachtspunt is de vraag op welke manieren de diverse puriteinse richtingen hun opvattingen over de noodzaak van een doorgaande reformatie vertaald hebben naar de kerkelijke, politieke en maat-

schappelijke praktijk waarin zij leefden. In dat verband komen bijvoorbeeld hun opvattingen over innerlijke vroomheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid aan de orde. De tweede lijn is de vraag hoe zij de verhouding tussen overheid, kerk en samenleving zagen. In dat kader zal ook gekeken worden naar visies op de wijze waarop de kerk geregeerd moet worden en naar hun opvattingen over tolerantie ten opzichte van afwijkende gevoelens.

Het spreekt vanzelf dat achtergronden en herkomst van puriteinse idealen eveneens aan bod komen, zoals dat ook het geval is met de relatie tot het piëtisme. In hoeverre gaan deze idealen terug op Engelse wortels? Of worden ze vooral gevoed door continentale invloeden, door de lutherse of Zwitserse reformatie, door Calvijn of Beza?

1. Voorlopers

Het is zinvol om, terugkijkend vanuit de verwickelingen binnen en rondom de Engelse kerk van de zestiende en zeventiende eeuw, stil te staan bij een aantal factoren die al in de Middeleeuwen hebben bijgedragen aan het ontstaan van een vruchtbare voedingsbodem voor de reformatorische opvattingen in de zestiende eeuw. Het risico van een dergelijke terugblik is dat er een vertekening van het beeld optreedt, maar als het zorgvuldig gebeurt, kan het helpen om de Engelse reformatie en het Engelse puritanisme in een zuiver historisch perspectief te plaatsen.

1.1 John Wyclif

Het optreden van John Wyclif (± 1320-1384) droeg krachtig bij aan het ontstaan van een hervormingsgezinde mentaliteit in de Engelse samenleving in de zestiende eeuw. Bovendien was in zijn opvattingen een plaats ingeruimd voor het handelend optreden van de koning wanneer de kerk en haar dienaren hun geestelijke plichten verzaakten en hun macht gebruikten om aardse macht en goederen te verwerven. De door God geroepen koning kon dus in oudtestamentische zin als reformator van de vervallen kerk optreden. Tevens herkennen we in hem een van de eerste voorvechters van de rechten van de Engelse kerk tegenover de aanspraken van de paus.

Wyclif was een vurig pleitbezorger van het armoede-ideaal. Daarmee bevond hij zich in goed gezelschap van de franciscaanse bedelmonniken. Hij uitte dus ook onverbloemd kritiek op de rijke bezittingen en de machtspositie van de middeleeuwse kerk. Het ontspoorde pausdom en de hiërarchische structuur van de kerk ontkwamen evenmin aan zijn afkeuring. Zijn pleidooien vertoonden een hang naar het ideaal van de oerchristelijke gemeente. De ware kerk was naar zijn groeiende overtuiging de onzichtbare kerk, de gemeenschap der heiligen, die zowel geestelijken als leken omvatte.

In toenemende mate oriënteerde hij zich op Augustinus. Dat leidde tot zijn veroordeling van de officiële kerkleer op een aantal voor de middeleeuwse kerk wezenlijke punten. Hij verwierp de verering van heiligen en van relikwieën, de aflaat, het celibaat en verschillende andere rooms-katholieke leerstellingen. Het gezag van de Schrift, ondersteund door de traditie van de kerkvaders, kwam in zijn opvattingen steeds meer centraal te staan. Om die reden vertaalde hij vanuit de Vulgaat grote delen van de Bijbel in de volkstaal, of stimuleerde hij dit vertaalwerk.

Zelf volksprediker, zond hij ook predikers uit, zowel geestelijken als leken. Twee aan twee gingen zij op stap, zonder enig bezit. Hiermee volgde hij het bevel na van Christus, toen Hij zijn discipelen uitzond. *Poor priests* werden deze rondtrekkende predikers genoemd. Door de paus werden ze aangeduid met de naam 'Lollarden', een naam met een negatieve bijklank. Ondertussen schoot hun prediking diep wortel in de Engelse samenleving.

Nadat mede onder invloed van Wyclifs prediking sociale onrust was ontstaan, werd door de kerkelijke autoriteiten, daarin gesteund door koning en adel, een eind gemaakt aan zijn universitaire carrière. Ook na zijn dood breidde de invloed van de *poor priests* zich echter verder uit. Onder alle lagen van de bevolking vond hun boodschap weerklank, het meest onder de lagere middenklasse. Terwijl de kerk alles in het werk stelde om de Lollardy uit te roeien, kon de beweging gedurende enkele decennia nog rekenen op enige steun van de adel en de koning.

Behalve fundamentele kritiek op de kerkelijke hiërarchie, hadden de Lollarden ook bezwaar tegen de leer van de transsubstantiatie en tegen allerhande kerkelijke zegeningsrituelen. Daarnaast wezen ze de combinatie van een geestelijk ambt en een wereldlijk ambt in één persoon af. Het armoede-ideaal en de kritiek op de kerk hadden echter ook sociale en politieke implicaties: realisering van dat programma zou tot een volslagen omwenteling van de maatschappij leiden. Dat leidde er toe dat rond 1400 de toenmalige koning de inquisitie in Engeland invoerde, die de Lollarden meedogenloos als kettters vervolgte. Na de mislukking van een opstand door de politiek geëngageerde vleugel onder leiding van John Oldcastle in 1414 was het met de politieke en sociale kracht van deze beweging gedaan.³

1.2 Volksvroomheid

De theologische ideeën van de Lollarden leefden echter ondergronds voort in conventikels. Weliswaar werden ze gedurende de vijftiende eeuw te vuur en te zwaard als kettters bestreden, maar het gedachtegoed van de Lollarden

3. Een overzicht van Wyclifs werkzaamheden en invloed bij McFarlane, *The Origins of Religious Dissent in England*, 17-129. Over de godsdienstige opvattingen van de Lollarden: Boorman, 'Reformers before the Reformation', 93-96. Over de lotgevallen van deze beweging: McFarlane, *a.w.*, 131-197.

bleef als godsdienstige onderstroom onder de bevolking voortleven. Nog in 1521 liet bijvoorbeeld de bisschop van Lincoln vijfhonderd mensen arresteren op verdenking dat ze tot de Lollarden behoorden. En de bekende bijbelvertaler William Tyndale (1492-1536) groeide op in de conventikelsfeer in Gloucester. Het is opvallend dat voormalige kerngebieden van de Lollarden in Zuidoost-Engeland naderhand puriteinse bolwerken waren, bijvoorbeeld Bocking in Essex, waar nog in 1551 een lollardconventikel werd gearresteerd.⁴

Al vanaf de veertiende eeuw was er sprake van de verspreiding van de Bijbel in de volkstaal. Evenzeer bestond er al minstens een eeuw een traditie die nadruk legde op bijbelse prediking. Daarnaast was ook het samenkomen in particuliere bijeenkomsten ten dienste van het persoonlijke geestelijke leven niet onbekend. De *prophesyings* die tijdens de regeringsperiode van koningin Elizabeth het draagvlak voor de puriteinse idealen verbreedden, sloten naadloos aan bij deze traditie. De Engelse reformatie heeft onmiskenbaar continentale invloeden ondergaan, maar de bedding ervoor was al veel langer gevormd.

1.3 Oxford Reformers

Evenals elders in het vijftiende-eeuwse Europa kon de humanistische wetenschapsbeoefening zich ook in Engeland in een groeiende belangstelling verheugen. Dat deze beperkt bleef tot de sociale bovenlaag, zal duidelijk zijn. Erasmus (1469-1536) verbleef drie keer voor kortere of langere tijd in Engeland, waar hij gedurende zijn laatste verblijf Grieks doceerde te Cambridge. Zijn vriend Thomas More (1478-1535) was eveneens een invloedrijk bijbels humanist. Samen met John Colet (1467-1519) vormen zij de Oxford Reformers. Zij bleven rooms-katholiek, maar met de behoefte om deze kerk te reformeren. Ieder van hen confronteerde de intellectuele elite op zijn eigen manier met de noodzaak van kerkelijke of maatschappelijke vernieuwingen. Daarvan getuigt Erasmus' *Lof der zotheid* net zo goed als Mores *Utopia* en de bijna puriteins aandoende prediking van Colet.

Van betekenis is natuurlijk ook dat zij als wetenschappers de volgende generatie leidinggeevenden mede hebben gevormd, zowel door hun onderwijs als door hun publicaties.

De universiteiten van Oxford en Cambridge waren de brandpunten van de nieuwe ideeën. Vooral aan de universiteit van Cambridge vonden Luthers opvattingen weerklink, zoals bijvoorbeeld bij Thomas Cranmer (1489-1556). Die was daar in 1503 als student aan het Jesus College inge-

4. Foster, *The Long Argument*, 7v. Over Lollardy en de zestiende-eeuwse reformatie in Engeland, zie Dickens, 'Heresy and the Origins of English Protestantism', 47-66, en Cross, 'The State and development of Protestantism in English Towns', 22-27.

schreven en in 1514 werd hij daar als *fellow*, docent, verbonden. Als een student bij hem examen deed, diende deze een behoorlijke bijbelkennis te bezitten.⁵

1.4 *Invloed vanuit Antwerpen*

Toen Luther in 1517 zijn 95 stellingen tegen de aflaat aansloeg, deed hij op zichzelf genomen eigenlijk niets opzienbarends. Het was de gebruikelijke manier om een discussie op universitair niveau aan te gaan. Bovendien paste zijn kritiek in het patroon van eerdere, middeleeuwse hervormingsbewegingen. Die waren deels door de kerk geïncorporeerd, zoals de bedelorden, en deels heftig bestreden. Mede door de reactie van officiële kerkelijke zijde escaleerde de zaak. Luthers kritiek was immers geen vrijblijvende academische kwestie, maar raakte de zenuw van de kerk der Renaissance. Van een discussie was dan ook al gauw geen sprake meer. Zijn actie werkte als een katalysator voor de kritiek op de kerkelijke toestanden, die in brede kringen leefde. Luthers opvattingen vonden weerklank, niet het minst binnen zijn eigen augustijner orde. Het is dan ook tekenend dat de eerste martelaren in de Nederlanden twee monniken uit het augustijner klooster te Antwerpen waren: Hendrick Voes en Johannes van Essen, die in 1523 op de Markt in Brussel werden verbrand.

Lutherse ideeën vonden vanaf het begin in Engeland ingang. De index van 1529 verbood een groot aantal reformatorische geschriften. Die waren dus op zijn minst in Engeland bekend. Ook was vanaf 1526 de Engelse vertaling van het Nieuwe Testament, van de hand van William Tyndale, verkrijgbaar. Tyndale verbleef in 1523 te Wittenberg, rondde in Duitsland het vertaalwerk af en liet daar zijn vertaling drukken. De Engelse geestelijkheid spande zich in om zoveel mogelijk exemplaren te vernietigen.

Er was druk handelsverkeer met Vlaanderen, met name door de wolhandel. Het centrum van de Engelse handel met het continent was Antwerpen, de metropool van de Lage Landen. Daar hadden de Londense kooplieden zelfs hun vaste vestiging in de Merchant Adventurers. Die hadden weer hun contacten met andere handelssteden op het vasteland. De Engelse handelaren die hiervan deel uitmaakten, hebben een groot aandeel gehad in de verspreiding van de ideeën van continentale reformatoren, onder meer door het binnensmokkelen van verboden reformatorische lectuur. In een tijd waarin schepen de belangrijkste transportmiddelen vormden, was de Noordzee meer een verbindende schakel dan een obstakel. ‘Mogelijk was de Scheldestad vóór de jaren veertig zelfs het belangrijkste productiecentrum van Engelstalige protestantse literatuur.’ Daarnaast bestond er in Engeland zelf ook een illegale pers, zowel ten dienste van het rooms-katholieke standpunt als van non-

5. Vgl. Thorn e.a., *Engeland*, 262; Broeyer, *Thomas Cranmer*, 7.

conformisten.⁶ In 1530 was Tyndale als geestelijk verzorger aan de vestiging van de Merchant Adventurers te Antwerpen verbonden.

2. De 'reformatie' onder Hendrik VIII

Hoewel Hendrik VIII (regeringsperiode 1509-1547) de stoot gaf tot de Engelse reformatie, bleef hij de leer van de Rooms-Katholieke Kerk geheel toegedaan. Zo publiceerde hij in 1521 zelfs een strijdschrift tegen Luther. Dat leverde hem de goedkeuring van de paus op en de titel *defensor fidei*. Weliswaar werd hem die door de paus later als gevolg van zijn scheidingsperikelen weer ontnomen, maar in 1543 werd deze titel bij parlamentsbesluit erfelijk verklaard. Terwijl Hendrik volop verwickeld was in zijn strijd met de macht van de Rooms-Katholieke Kerk, werd op zijn aandrang de bijbelvertaler William Tyndale gevangengenomen en te Vilvoorde als ketter verbrand (1534). En op het eind van zijn leven herhaalde hij nog eens nadrukkelijk het verbod voor leken om zelfstandig de bijbel te lezen.

Van de geestelijken die Hendrik steunden in zijn strijd tegen de reformatische leer moet met name Stephen Gardiner (1493-1555), bisschop van Worchester, genoemd worden.

Hendrik heerste als een vorst met absolutistische neigingen, hoewel hij tegelijkertijd toeliet dat de positie van het parlement – en dan vooral het Lagerhuis – werd versterkt. Dat gold in elk geval voor de bevoegdheden inzake het heffen van belastingen. Niet het principe van vaste belastingen werd toegepast, maar dat van de 'beden'. Steeds als de vorst geld nodig had, diende daarvoor toestemming gegeven te worden door de vertegenwoordigers van hen die dit bedrag moesten opbrengen. Dat was de belangrijkste functie van het parlement. Het 'reformatieparlement' dat vanaf 1529 bijeenkwam, steunde Hendriks kerkpolitiek. Die aanduiding hangt uiteraard ten nauwste samen met de maatregelen die het nam en die de 'reformatie' van de kerk van Engeland mogelijk maakten, maar de term doelt tegelijkertijd op de samenstelling ervan. Er waren nogal wat parlamentsleden in het Lagerhuis afkomstig uit reformatiegezinde groepen.

De machtspositie van Hendrik VIII, die hem in staat stelde zijn eigen lijn vast te houden, was gebaseerd op de middenklasse, de landadel en de kooplui. Via het parlement bood Hendrik deze groepen de gelegenheid tot enige inbreng. Dat was gericht tegen de hoge adel, die vanouds een sterke machtspositie innam. Verder was er in Engeland, evenals in veel andere Europese landen, in brede lagen van de bevolking een sterk groeiende weerstand tegen de macht en de rijkdom van de Rooms-Katholieke Kerk en tegen

6. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 68, 98v; Loades, 'Illicit Presses and Clandestine Printing in England, 1520-1590', 9-27.

het gedrag van een deel van haar geestelijken. Bij de doorvoering van zijn ‘reformatie’ kon Hendrik dankbaar gebruikmaken van deze onvrede.

Voor de uitvoering van de koninklijke wil op lokaal niveau op het platteland kon de koning steunen op zijn *Justices of Peace*. Deze gezagsdragers werden gerecrueteerd uit de *gentry* (de landadel) en benoemd door de kroon. Zij zorgden voor de uitvoering van de Poor Laws, maar ook voor de handhaving van recht en orde. Onder zijn opvolgers dienden ze gedurende bepaalde periodes tevens als efficiënt instrument bij de vervolging van *dissenters*.

In de ‘reformatie’ onder Hendriks bewind kan een drietal fasen onderscheiden worden. De eerste fase werd gedomineerd door zijn wens van zijn eerste vrouw, Catharina van Aragon, te scheiden. Die wens werd ingegeven door dynastieke belangen. Daarop volgde de strijd tegen de oppermacht van de paus over de Engelse kerk, en in de laatste fase domineerden zijn maatregelen tegen de anglicaanse geestelijkheid. Het moge duidelijk zijn dat de term ‘fasen’ hier niet in strikt chronologische zin opgevat moet worden.

2.1 Dynastieke belangen

De breuk met de Rooms-Katholieke Kerk voltrok zich in 1532, nadat Hendrik zonder kerkelijke goedkeuring zijn huwelijk met Catharina van Aragon als ontbonden beschouwde. Van de kinderen die uit dit huwelijk werden geboren, bleef alleen een dochtertje, Maria, in leven. Om de erfopvolging te garanderen, wenste Hendrik echter een zoon. Dat was na de verwoestende burgeroorlogen die Engeland in het verleden geteisterd hadden een begrijpelijke wens. Alleen al omdat Catharina de tante was van de machtigste vorst van Europa, Karel V, kon paus Clemens VII op dat moment echter onmogelijk bewilligen in Hendriks wens om te mogen hertrouwen, zonder zich de woede van de keizer op de hals te halen. Die maakte in Italië toen de dienst uit.

Tegen de wil van de paus, maar met goedkeuring van de nieuwe aartsbischop Thomas Cranmer hertrouwde Hendrik met de voormalige hofdame Anna Boleyn. Zij was afkomstig uit een familie die de reformatie goedgezind was. Anna bezat zelf een exemplaar van het Nieuwe Testament in de vertaling van Tyndale.⁷ Uit dat huwelijk werd opnieuw een dochter geboren, Elizabeth. Het feit dat dit kind geen zoon was, was voldoende reden voor Hendrik om zich van Anna te ontdoen en weer te hertrouwen, nu met Jane Seymour. Uit dit huwelijk werd Hendriks vurig gewenste zoon geboren, die hem na zijn dood als Edward VI zou opvolgen.

2.2 Tegen de oppermacht van de paus

Reeds in 1532 had Hendrik feitelijk de oppermacht over de Engelse kerk aan zich getrokken door de *Submission of the Clergy*. Daarbij verklaarden

7. Broeyer, *Thomas Cranmer*, 12.

de kerkelijke leiders niet dan met instemming van de koning in kerkelijke vergaderingen bijeen te zullen komen of besluiten uit te vaardigen. Door de volgende stap onttrok Hendrik de Engelse kerk ook formeel aan het pauselijk gezag en maakte hij daar een Engelse katholieke kerk van, die onder de soevereiniteit van de koning stond. Krachtens de Act of Supremacy van 1 november 1534 was hij vanaf toen ‘the only supreme head in earth of the Church of England, called Anglicana Ecclesia’. Het pauselijk antwoord daarop was de banvloek over Hendrik VIII, maar die had op dat moment geen effect meer, al weigerde een aantal vooraanstaande geestelijken de nieuwe verhoudingen te accepteren. Zo moesten bisschop John Fisher van Rochester (1469-1535) – hij was de biechtvader van Catharina van Aragon – en Thomas More hun trouw aan de Rooms-Katholieke Kerk met de dood bekopen. De meeste geestelijken bogen voor Hendriks wil en vanaf dat moment werden zij de steunpilaren van de Engelse monarchie.

Aanvankelijk leek het er op dat onder invloed van de hervormingspartij ook de leer van de Anglicaanse Kerk zich in evangelische richting zou ontwikkelen. Maar hoewel Thomas Cranmer veel sympathie had voor de Zwitserse reformatie, bleef gedurende het bewind van Hendrik VIII de Engelse kerk uiteindelijk trouw aan de rooms-katholieke dogma’s. De Bill of Six Articles – het Bloedige Statuut – uit 1539 liet daarover geen misverstand bestaan. Aangezien daarin onder meer het celibaat nadrukkelijk gehandhaafd werd, liet Cranmer zich daarna van zijn echtgenote scheiden. De aanvaarding van deze wet was het werk van de roomsgezinde factie onder leiding van Stephen Gardiner. Daarmee was de mogelijkheid van de reformatie van de leer voorlopig van de baan. De plooibare Cranmer schikte zich niet alleen hierin, maar verdedigde deze maatregel zelfs.

2.3 Maatregelen tegen de geestelijkheid

De kloosters vormden de laatste machtsbasis van de paus in Engeland. Bovendien beschikten ze vaak over uitgestrekte bezittingen. Inspelend op de algemene kritiek op de Rooms-Katholieke Kerk en haar instellingen, werden ze beschuldigd van verdorvenheid, terwijl het sinds Hendriks breuk met de paus bovendien strafbaar was een buitenlandse geestelijke autoriteit te erkennen.

De naasting van het kerkelijk bezit begon met dat van de kleinere kloosters, enkele jaren later (1540) gevolgd door de opheffing van alle klooster-gemeenschappen. De goederen kwamen deels in bezit van de nieuwe Tudor-adel en de landadel (*gentry*) en de eigenerfde boeren (*yeomanry*). Dit was een van de redenen waarom deze middengroepen de kerkpolitiek van Hendrik steunden. De baten werden door Hendrik deels aangewend voor de kosten van zijn oorlogvoering met Schotland. De onteigening van het kloosterbezit had ingrijpende gevolgen voor de traditionele vormen van sociale zorg, die hiermee vrijwel ten einde kwamen.

2.4 Sociaal-economische situatie

Dit, gevoegd bij de zware lasten die Hendrik aan de kerk en de burgerij oplegde, had grote sociale gevolgen. Verpaupering werd een algemeen verschijnsel. Bovendien groeide als gevolg van de economische veranderingen de werkloosheid en trad er, evenals elders in Europa, ook in Engeland een prijsrevolutie op. Een van de oorzaken daarvan was de grote toestroom van zilver uit het pas ontdekte Amerika, die ook in Engeland tot inflatie leidde.⁸ Bovendien steeg in de zestiende eeuw het bevolkingsaantal fors. De behoefte aan meer voedsel, die daarvan het gevolg was, deed de prijzen flink stijgen. Dat versterkte de macht van de *gentry* en de *yeomanry*, onder andere in het Engelse parlement. Het was echter dramatisch voor de laagste sociale groepen, met name in de steden. Het leidde bovendien tot een agrarische revolutie, waardoor enerzijds de gemeenschappelijke woeste gronden werden verkaveld en vervolgens ontgonnen, terwijl anderzijds bestaande gemeenschappelijke gronden door middel van de *enclosures* eveneens geprivatiseerd werden. Daarbij werd akkerland vaak omgezet in weiland ten behoeve van de schapeenteelt. Schapen leverden immers de onmisbare grondstof voor de groeiende textielnijverheid. De confiscatie van de kerk- en kloostergoederen sloot naadloos bij deze economische ontwikkeling aan. Het gevolg was dat keuterboertjes, die in de 'marken' redelijk in hun levensonderhoud hadden kunnen voorzien, zich nu niet langer konden handhaven. Voor hen stonden nog drie mogelijkheden open: als dagloner dienst nemen bij grotere boerenbedrijven, wegtrekken naar de stad, of proberen als rondtrekkende ambachtslieden hun kostje op te scharrelen. De laatste keus stond in veel gevallen gelijk aan landloperij, met alle criminele aspecten die daaraan verbonden waren.⁹

2.5 Thomas Cranmer

Het waren politieke en sociaal-economische factoren die de doorslag gaven bij de 'reformatie' van de Engelse kerk door Hendrik VIII. Innerlijke hervorming van de kerk was voor Hendrik niet bespreekbaar. Bovendien kenmerkte zijn 'hervorming' zich door het erastiaanse beginsel. Zij kwam niet voort uit de gemeente of de geestelijkheid zelf, maar werd opgelegd door de vorst. De Engelse hervorming was primair de onderwerping van de kerk aan de staat, 'een schisma, geen ketterij'.¹⁰ Behalve verzet van conservatieve

8. Een compact overzicht van de financieel-economische problemen in Europa in de zestiende eeuw, zie Davies, *Europe*, 517v. Vgl. Palmer en Colton, *A History of the Modern World*, 120v over de oorzaken en gevolgen van de prijsrevolutie. De politieke en sociaal-economische context van Engeland en Schotland in de zestiende en zeventiende eeuw wordt beknopt beschreven in Thorn e.a., *Engeland*, waarin de ontwikkelingen in Engeland de meeste aandacht krijgen. Uitgebreider over Engeland in de zeventiende eeuw: Trevelyan, *England under the Stuarts*.

9. Vgl. Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement*, 24-26.

10. Deppermann, 'Der englische Puritanismus', 13.

krachten is er dan ook voortdurend ongenoegen gebleven van reformatiegezinden. Binnen de geestelijkheid en bij bepaalde delen van het volk bestond namelijk wel degelijk een onderstroom die behoefte had aan een wezenlijke hervorming van kerkelijke riten, van de structuur en van de leer, die gretig kennisnam van de geschriften van continentale reformatoren, die het land overspoelden. Deze stroom vormde niet één machtige rivier die zich met kracht manifesteerde, maar vertoonde veel meer de kenmerken van een deltagebied: breed uitwaaierend, maar wel vruchtbaar, aanvankelijk gevoed door lutherse, later vooral door verschillende Zwitserse bronnen.

Naast de Lord Chancellor Thomas Cromwell (± 1485-1540) speelde Thomas Cranmer, die in 1533 aartsbisschop van Canterbury werd, een opmerkelijke rol in het reformatieproces. Hij wordt getypeerd als een erasmiaans geleerde. Op zijn advies liet de koning over de gewenste scheiding advies inwinnen bij universiteiten op het vasteland. Daarop betrok de koning hem bij de uitvoering van zijn voornemens. Hoewel Cranmer enerzijds onveranderd voorstander bleef van een innerlijke hervorming van de kerk en een centrale plaats inruimde voor het gezag van de bijbel, was hij tegelijkertijd de koning in alles ter wille. Zelf maakte hij in 1532 onder het mom van het behartigen van handelsbelangen een reis naar Duitsland, waar hij de kwestie aan verschillende lutherse theologen voorlegde. Op deze reis kwam hij voor het eerst persoonlijk in aanraking met deze theologen. In het geheim getrouwd met de nicht van Andreas Osiander keerde hij terug om, met instemming van de paus, gewijd te worden tot aartsbisschop van Canterbury. Tijdens zijn episcopaat werd de aanwezigheid van een bijbel in elke parochiekerk verplicht gesteld (1538), en enkele jaren later werd het gebruik ervan op zon- en feestdagen verplicht. De editie die hiervoor werd gebruikt, de *Great Bible*, was niet die van Tyndale, maar van Thomas Matthew. Dat was een pseudoniem voor John Rogers († 1555), die voor de door hem bezorgde uitgave wel verschillende gedeelten van Tyndales vertaling gebruikte.

Verder moeten ook Hugh Latimer (1492-1555) en Nicolas Ridley (1500-1555), respectievelijk bisschop van Worcester en Londen, genoemd worden als belangrijke voorstanders van de hervormingspartij.

3. *Verdergaande hervorming onder Edward VI*

Edward (regeringsperiode 1547-1553) was nog geen tien jaar, toen hij zijn vader opvolgde. Zijn oom, de hertog van Somerset, trad op als Lord-protector. Terwijl Gardiner moest terugtreden, bood deze situatie aan Cranmer de gelegenheid zijn hervormingsstreven met beslistheid door te zetten. Wel werd het episcopale stelsel gehandhaafd en bleef de positie van de koning

als hoofd der kerk ongewijzigd, maar de wetten tegen de Lollarden werden ingetrokken en het Bloedige Statuut werd buiten werking gesteld. De viering van het Heilig Avondmaal werd in reformatorische zin vormgegeven en het celibaat voor geestelijken afgeschaft. De Act of Uniformity (1549) beoogde een liturgische vernieuwing door te voeren, en om dat zoveel mogelijk te bevorderen, werd het gebruik van het *Book of Common Prayer* voorgeschreven. Hoewel de inhoud de kenmerken van een compromis droeg, heeft het in hervormende zin gewerkt. Het was gestempeld door de zwingliaanse hervorming. Van dit kerkboek zijn nadien regelmatig meer of minder bewerkte versies verschenen. Zo verscheen al in 1552 een herziening waarin diverse aanpassingen in calvinistische zin waren aangebracht. Dat gebeurde mede op advies van John Knox.

Tegelijkertijd werd gedurende Edwards regeringsperiode de onteigening van het kerkelijke bezit onverkort voortgezet. Niet alleen formeel juridisch was de Engelse kerk afhankelijk van de koning, ook in economisch opzicht werd ze in een afhankelijke positie gedrongen. Deze confiscaties hadden grote gevolgen op sociaal terrein. De zorg voor de zwakkeren in de samenleving, traditioneel de verantwoordelijkheid van de kloosters en de diakonieën, kwam ernstig in de verdrukking. Weduwen, zieken en armen waren daarvan het slachtoffer. Dat leidde tot sociale onrust en vormde een voedingsbodem voor radicale sociaal-revolutionaire ideeën, die overigens onder de restanten van de Lollarden nog steeds leefden.

3.1 *Prediking*

Een voorwerp van bijzondere zorg was de prediking. Slechts weinig parochiegeestelijken waren in staat te preken: dat lieten ze meestal over aan rondtrekkende predikers. Er waren nauwelijks predikanten die geschoold waren in de reformatorische leer. Cranmer deed een poging om met behulp van kathedrale inkomsten daarin verbetering aan te brengen, maar die ketste af op de onwil van de zittende geestelijkheid – of van hun patroon – om daaraan mee te werken.

De benoeming van een geestelijke was vaak in handen van de plaatselijke landheer, die dit recht bijvoorbeeld verworven kon hebben door de koop van onteigende kerkelijke goederen. Het was een van de punten van kritiek van de puriteinen op het heersende systeem, dat dit patronaatsrecht verhinderde dat overal in Engeland geestelijken die trouw hun werk deden en vooral goed konden preken, werden aangesteld. De inkomsten uit de voormalige kerkelijke goederen werden lang niet altijd aangewend voor geestelijke zaken.

Tegenover deze kritiek moet echter ook de keerzijde genoemd worden. In tijden van achteruitstelling of vervolging waren het de patroons die de puriteinen welgezind waren, die hun bescherming konden bieden. Een voorbeeld daarvan is Leicester. Overigens konden ook een gewe-

tensvolle ambtsvervulling, het ontstaan van een puriteinse ‘cultuur’ van (huis)godsdienstoefeningen en de verspreiding van stichtelijke publicaties aan puriteinse geestelijken een zekere invloedssfeer en tot op zekere hoogte enige bescherming verschaffen.¹¹

3.2 Continentale invloeden

Tot op zekere hoogte gaven continentale theologen de Anglicaanse Kerk haar protestantse belijdenis. Petrus Martyr Vermigli (1500-1562) werd door Cranmer naar Engeland gehaald, evenals Johannes à Lasco (1499-1560). Martin Bucer (1491-1551), gevlucht uit Straatsburg, voegde zich bij hen. Cranmers poging om Melanchthon naar Engeland te halen, liep tot twee keer toe op niets uit. Ook Calvijn heeft, evenals Melanchthon, door middel van zijn briefwisseling met de leidende figuren rechtstreeks invloed uitgeoefend. De invloed van de continentale Reformatie op de ontwikkelingen in de Engelse staatskerk was divers. De Augsburgse Confessie klonk bijvoorbeeld door in de *Confession of Faith*, al was de daarin verwoorde avondmaalsopvatting calvinistisch. Deze eerste geloofsbelijdenis van de Anglicaanse Kerk bestond uit 42 artikelen en werd in 1552 als zodanig ingevoerd. Meer dan Wittenberg oefende zowel Zürich als Genève invloed uit op de geestelijke reformatie van de Engelse kerk.¹² Een belangrijke intermediair tussen de continentale Reformatie van Zwitserse en calvinistische snit en de Engelse hervormingsgezinden was John Hooper (1500-1555). Hij geldt als een van de ‘vaders’ van het puritanisme. Hoewel hij er geen bezwaar tegen had om tot bisschop van Gloucester gewijd te worden, aanvaardde hij pas onder grote dwang dat hij daarbij het voorgeschreven gewaad moest dragen.

Lloyd-Jones signaleert dat de dragers van het puriteinse ideaal zoals dit zich begon af te tekenen tijdens de regeringsperiode van Edward VI, allen intensief contact gehad hadden met continentale theologen. Hij stelt dat het opkomende puritanisme, waartoe hij ook John Knox rekent, in wezen een internationaal karakter draagt, terwijl het anglicanisme, zoals dat nadien vooral door Richard Hooker (1554-1600) wordt vormgegeven, duidelijk Engels-nationale trekken vertoont.¹³

In deze periode werd in ruime mate asiel verleend aan vluchtelingen uit de Nederlanden, die zich op deze manier wisten te onttrekken aan de geloofsvervolging. Londen herbergde een behoorlijke vluchtelingengemeente, die vanaf 1550 samenkwam in de kerk van de Austin Friars (augustijners). Ook in andere steden waren dergelijke gemeenschappen. De aanwezigheid van dergelijke gemeenten was van grote betekenis voor het ontstaan

11. Eales, ‘A Road to Revolution: The Continuity of Puritanism, 1559-1642’, 184-209.

12. Vgl. Deppermann, ‘Der englische Puritanismus’, 15.

13. Lloyd-Jones, *The Puritans*, 242-247, 256; over Knox als puritein, *ibidem*, 260-281. Over de situatie in Frankfurt, zie ook Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.1, 77-84.

van het puritanisme. Ze werden geleid volgens het presbyteriale model, en de leden vertoonden een grote betrokkenheid bij het gemeenteleven. Niet alleen werden de zondagse kerkdiensten gehouden, ook op andere dagen van de week kwam men in *prophesyings* bijeen voor bijbelstudie. De onvrede over de halfslachtige hervorming zoals die onder bepaalde groepen leefde, kreeg in de ambtelijke structuur van de vluchtelingengemeenten een concreet alternatief geboden.

4. Terugslag onder 'Bloody Mary'

Het vroegtijdig overlijden van Edward VI maakte voor een periode van vijf jaar radicaal een eind aan het hervormingsstreven. Zijn oudste halfzuster, Maria Tudor (regeringsperiode 1553-1558), was overtuigd rooms-katholiek. In 1554 huwde ze met Filips II, waardoor de positie van het rooms-katholicisme in Europa krachtig versterkt leek te worden.

Al spoedig belandden Cranmer, Ridley, Latimer en Hooper en enkele honderden andere hervormingsgezinden in de gevangenis om ter dood gebracht te worden. Het gebeente van de in 1551 overleden Bucer werd opgegraven en publiekelijk verbrand. 'Bloody Mary' noemden protestanten de koningin. Hoe de gevangenen behandeld werden, blijkt uit een opmerking van Latimer tegenover de commandant van de Tower, toen hij daar gevangenzat: 'U verwacht, denk ik, dat ik zal branden; maar als u mij niet enige verwarming geeft, dan ziet het er naar uit dat ik uw verwachting beschaam, want het gaat er op lijken dat ik sterf van de kou.'¹⁴

Aan de vluchtelingengemeenten kwam abrupt een eind. Ook veel Engelse reformatiegezinden vluchtten, evenals Cranmers vrouw. Opnieuw kwamen ze in aanraking met alternatieve vormen van kerkregering, nu via hun eigen vluchtelingengemeenten op het continent, in Straatsburg, Zürich, Genève en Frankfurt am Main. Vooral in Frankfurt am Main werd binnen de Engelse vluchtelingenkerk een fundamentele discussie gevoerd tussen 'anglicanen' en 'puriteinen'. Hier liggen de wortels van zowel de meer presbyteriaans-georiënteerde richting als de independentistisch-congregationalistische stroming. Eerstgenoemde zou haar bedding vinden binnen de Anglicaanse Kerk, terwijl de andere buiten die kerk vorm zou krijgen.

Gardiner nam het kerkelijke roer over en herriep de hervormingsmaatregelen die onder Edward waren genomen. De pauselijk gezant Reginald Pole (1500-1558) werd aartsbisschop van Canterbury en daarmee kwam de Engelse Kerk weer onder het gezag van de paus. Als we ervan uitgaan dat de Contrareformatie pas krachtig doorgevoerd kon worden nadat het Concilie

14. Neill, *Het Anglicanisme*, 89.

van Trente in 1563 was afgesloten, zal het duidelijk zijn dat het de rooms-katholieke reactie onder Maria aan innerlijke kracht ontbroken heeft.

Ondanks de bloedige maatregelen kon het streven naar reformatie niet uitgeroeid worden. Wel riepen de vervolgingen veel antipathie op. De weerstand tegen Maria's bewind werd bovendien gevoed door haar huwelijk met Filips en door diens oorlog tegen Frankrijk, waarin Engeland meegesleurd werd. Bovendien ging het economisch slecht. De financiële maatregelen die Hendrik VIII had laten nemen, zoals de geldontwaarding, trokken nog steeds diepe sporen. Ziekten teisterden de bevolking en maakten duizenden slachtoffers.

5. *Established Church onder Elizabeth*

Vergeleken met Maria's korte regeringsperiode betekende het bijna vijftig jaar durende bestuur van Elizabeth (regeringsperiode 1558-1603) een verademing. Onder haar bewind beleefde Engeland zijn 'gouden eeuw' van culturele bloei en economische expansie. Het parlement won verder aan betekenis doordat Elizabeth, ondanks haar zuinigheid, voortdurend geldgebrek had. Er werden maatregelen genomen om pauperisme en landloperij tegen te gaan, onder andere door de Poor Laws.¹⁵

De tijd van Elizabeth is aan de andere kant ook een tijd van tegenslagen, duurte, zorgen en angsten. Velen leden gebrek en de ernstigste bedreiging was wel de pest die voortdurend op de loer lag en bij een uitbarsting epidemische vormen aannam. Daar komt dan nog bij dat binnenlandse politieke verwickelingen zorgden voor de nodige onrust, terwijl er in de verhouding tot het buitenland voortdurend de dreiging van de rooms-katholieke machten Frankrijk en Spanje was.

Gedurende de regeringsperiode van Elizabeth trad in heel Europa een verscherping van de godsdienstige tegenstellingen op, die zich uitte in bijvoorbeeld de godsdienstoorlogen: in de Nederlandse gewesten, in Frankrijk (vanaf 1562). Diepe indruk maakte ook de Franse Bartholomeüsnacht in 1572, toen honderden hugenoten in koelen bloede werden vermoord. In protestantse landen laaide het wantrouwen tegen alles wat rooms-katholiek was hoog op. De Spaanse dreiging werd acuut toen Filips in 1588 zijn beruchte Armada zond.

5.1 *Established Church*

Elizabeth herstelde de positie van de Anglicaanse Kerk, die dan de *Established Church* wordt genoemd. Daarin oefende zij als staatshoofd niet meer het gezag uit als *supreme head*, maar als *supreme governor*. De Court of High

15. Thorn e.a., *Engeland*, 299.

Commission werd het orgaan dat gestalte gaf aan het koninklijke gezag over de kerk. Naderhand ging dit hof tevens functioneren als hoogste kerkelijke gerechtshof. Onder de koning oefenden de aartsbisschoppen van Canterbury en York het hoogste geestelijke gezag uit. Spil van de kerkregering werden weer de door de koning benoemde bisschoppen en aartsdekens. Om de uitvoering van van hogerhand opgelegde maatregelen betreffende de kerk en haar dienaren ook daadwerkelijk te kunnen afdwingen, hadden zij de beschikking over Church Courts. Op het niveau van de parochies namen *curates* (parochiehoofden), *rectors* en *vicars* (predikanten van verschillende rang) hun plaats in.

Een nieuwe Act of Uniformity (1559) voerde het *Book of Common Prayer* weer in. Daardoor werd een reeks van tradities uit de rooms-katholieke periode behouden, zoals het vieren van heiligendagen en het gebruik van allerlei liturgische gebruiken en gewaden in de eredienst. Van de kwaliteit van de anglicaanse geestelijkheid moeten we ons geen grote voorstelling maken. Als gevolg van de verschillende veranderingen die onder respectievelijk Hendrik VIII, Edward VI en Maria waren doorgevoerd, was het niveau van de parochiegeestelijken bedroevend. Dat gold overigens ook voor hun financieel-economische situatie.

5.2 Een middenweg

Enerzijds waren er in de kerk krachten die terug wilden naar het anglo-katholicisme van Hendrik VIII en anderzijds was er een stroming die de reformatie veel verder in calvinistische zin wilde doorvoeren. Daartoe behoorden de onder Maria gevluchte ballingen. Bij hun terugkeer namen ze allerlei reformatorische ideeën en ervaringen die ze op het continent hadden opgedaan mee, in de hoop die in de nieuwe situatie in Engeland in praktijk te kunnen brengen.

De nieuwe aartsbisschop was Matthew Parker (1504-1575), een geestverwant van Hugh Latimer en bevriend met Bucer. Ook hij had indertijd tijdens zijn verblijf in Cambridge kennisgemaakt met lutherse boeken. Het is opvallend dat Elizabeth en hij met zoveel omzichtigheid te werk gingen, dat de koers die zij insloegen niet leidde tot een schisma. Voorzover de geestelijken uit de tijd van Maria zich neerlegden bij de veranderde omstandigheden, behielden ze hun positie. Slechts een enkele bisschop aanvaardde de nieuwe Act of Supremacy. Verreweg de meesten werden vervangen door overtuigde calvinisten. Dat had niet Elizabeths voorkeur, maar er was weinig keus.

Op de Convocation die in 1562 werd samengeroepen en die beslissend werd voor de positie van de puriteinen, werd de – nu 39 artikelen tellende – geloofsbelijdenis opnieuw vastgesteld. Daarbij werd een middenweg gevonden tussen rooms-katholieke en protestantse opvattingen, zij het met een accent op laatstgenoemde richting. Deze belijdenis correspondeerde tot op

zekere hoogte met de Augsburgse Confessie en tevens met de *Confessio Wurtembergensis*, die in 1552 door de lutherse theoloog Johann Brenz (1499-1570) was opgesteld. Op enkele cruciale punten was ze echter uitgesproken calvinistisch: waar het ging om de predestinatieleer en om de avondmaalsopvatting. Verder werd er een nieuwe catechismus voorgeschreven en een herziene bijbelvertaling in gebruik genomen. De bouw van de anglicaanse staatskerk was voltooid, strikt hiërarchisch geordend volgens het episcopale stelsel. Uiterlijk bleven rooms-katholieke sporen vooral zichtbaar in de eredienst.

Op diezelfde Convocation dienden de hervormingsgezinden een voorstel in met als doel de Engelse kerk verder te hervormen. Dit voorstel vormt de samenvatting van de puriteinse idealen zoals die op dat moment leefden. In zijn definitieve vorm behelsde het de volgende zes punten:

- ‘1. Dat alle Sondagen in het Jaar, en byzondere Hoogtyden van Christus, Heilig gehouden, en dat alle andere Heilige dagen afgeschaft mochten worden.
2. Dat de Leeraar, in alle Parochie-Kerken, in de gemeene Gebeden zyn aangezichte tot het Volk keeren, en alzoo den gestelden Dienst onderscheidentlyk leezen zoude, ten einde opdat het Volk hooren en gesicht mocht worden.
3. Dat in den Doop het Kruis, als strekkende tot bygeloofigheit, mocht nagelaten worden.
4. Nademaal verscheide Communicanten, wegens ouderdom en ziekte, niet in staat zyn, om by het Sacrament te knielen, en andere zulks uit bygeloofigheit doen, dat daarom de Ordonnantie van het Knielen aan de bescheidenheit van den Leeraar mocht overgelaten worden.
5. Dat het den Leeraren, wanneer zy den Godtsdienst waarnemen, en de Sacramenten bedienen, genoeg mocht zyn om eenmaal een Koor-kleedt aan te hebben; en dat geen Leeraar Dienst mocht doen, noch de Sacramenten bedienen, dan in een ordentelyke en welgevoegelyke Kleedinge.
6. Dat het gebruik der Orgelen mocht weggenomen worden.’¹⁶

De afwijzing van dit voorstel, met één stem meerderheid, luidde definitief de minderheidspositie van het puritanisme binnen de Anglicaanse Kerk in. Grote verdediger van de Established Church tegenover de puriteinen was Richard Hooker, die het erastiaanse principe, dat in de Engelse staatskerk van kracht was, breedvoerig documenteerde en beargumenteerde.¹⁷ Zowel

16. Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.1, 127v.

17. Zie hierover Neill, *Het Anglicanisme*, 117-120; Neal, *a.w.*, 385-388. Hookers grote werk verscheen overigens pas tegen het einde van Elizabeth's regeringsperiode.

van overtuigd rooms-katholieke zijde als van overtuigd protestantse zijde was men echter allerminst tevreden met deze nieuwe verhoudingen. De groep die vasthield aan het rooms-katholicisme werd aangeduid met de term *Recusants*, weigeraars, die elke zondag een boete verbeurden van twaalf *pence*, omdat ze weigerden de anglicaanse dienst bij te wonen. De politieke en maatschappelijke positie van deze rooms-katholieke dissidenten was gewoonlijk nog moeilijker dan die van protestantse.

5.3 *Vestarian Controversy*

Nadat de hervormingsgezinden het tegen de ‘anglicaanse’ krachten hadden moeten afleggen, gaven ze hun puriteinse streven nog niet op. Integendeel, de kwestie spitste zich toe op het verzet tegen de liturgische gewaden, iets waartegen indertijd ook John Hooper zich al verzet had. De zaak kwam op scherp te staan, toen aartsbisschop Parker in 1566 door middel van zijn *Advertisements* duidelijk maakte welke liturgische kleding anglicaanse geestelijken moesten dragen. Tijdens deze *Vestarian Controversy* ontstonden de aanduidingen ‘conformisten’ en ‘non-conformisten’. Tot de eerste groep behoorden de geestelijken die zich, zowel in de eredienst als daarbuiten, wel aan de officieel voorgeschreven ambtskleding hielden. De non-conformisten beschouwden die gewaden als een overblijfsel van het pausdom – ‘rags of Popery’ – en weigerden consequent zich aan de voorschriften te houden. Dat de tegenstelling niet beperkt bleef tot de geestelijkheid, blijkt uit het verhaal van de puriteinse plantkundige William Turner uit Wells, die zijn hond er op getraind had om de conformistische geestelijken hun voorgeschreven vierkante hoed van het hoofd te grissen en daarmee aan de haal te gaan. De overheid kon de humor daarvan niet inzien en verbande Turner.¹⁸

Het conflict was echter meer dan een ruzie over uiterlijkheden. De tegenstelling hing ten nauwste samen met een diepgaand verschil van opvatting over de vraag hoever de reformatie zich diende uit te strekken. De non-conformisten vormden een stroming die zich algemeen inzette voor *purification* van de eredienst, van de leer der kerk en van de inrichting van de kerk. Vanaf ongeveer 1565 worden ze daarom puriteinen genoemd. Oorspronkelijk was deze naam spottend bedoeld, zoets als in onze taal de naam ‘fijnen’. Onvermijdelijk moest het conflict over de ambtskleding op termijn politieke implicaties krijgen, doordat de tegenstanders ervan zich de vraag stelden met welk recht de *supreme governor* dit soort zaken voorschreef of liet voorschrijven.¹⁹

18. Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement*, 73.

19. Zie voor een samenvatting van de achtergrond en herkomst van deze naam, Bakhuizen van den Brink en Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis* III, 189v.

5.4 Anglicanen en 'puriteinen'

De historicus Stephen Neill, bij uitstek kenner van de geschiedenis van het anglicanisme, noemt de volgende vier kenmerken van het puritanisme:

'Het eerste en onophoudelijk nagestreefde doel was het voorzien in een geschoolde en predikende geestelijkheid. (...) Om elkaar te steunen in dit godgevallige werk plachten groepen van geestelijken van tijd tot tijd bijeen te komen om met elkaar te beraadslagen en elkaar te stichten door middel van 'exercises'. Een van de broederen gaf uitleg van een vooraf gekozen Schriftgedeelte en de anderen bespraken en bekritiseerden de spreker. Leken kregen toestemming erbij aanwezig te zijn, maar ze mochten niet het woord voeren. Dit was van belang voor een goede en praktische oefening in het bestuderen en het uitleggen van de Schriften. Het tweede doel was het beperken van de ceremonies tot het allernodigste minimum dat in het licht van de Schriften als geoorloofd werd beschouwd. Het kruisteken bij de doop was een overbodige ceremonie. Veel smaad werd uitgestort over het onschadelijke keurige koorhemd. (...)

In de derde plaats wilden de puriteinen in de Kerk van Engeland het hele presbyteriaanse systeem invoeren zoals ze dat in Genève hadden gekend, het enige systeem waarvan ze geloofden dat het in overeenstemming was met het Woord Gods. Dit zou inhouden de afschaffing van het bischopsambt (...), gelijkheid van alle geestelijken, een organisatie van de Kerk in presbyteries (zo iets als classicale vergaderingen), de vorming van consistories (kerkeraden) in iedere gemeente voor de uitoefening van de tucht en de deelneming van leken in het bestuur van de Kerk. (...)'

Als vierde puriteinse doelstelling noemt Neill:

'Ze wilden een staatskerk in de volle betekenis van het woord hebben, volkomen onder toezicht van het parlement en beroofd van de laatste sporen van geestelijke onafhankelijkheid.'²⁰

Neills beschrijving is functioneel omdat hij de door hem gesignaleerde wezenstrekken van het puritanisme voorziet van typisch anglicaans commentaar. Dat maakt het voor de eenentwintigste-eeuwse lezer gemakkelijker om de bezwaren tegen het puritanisme, die vier eeuwen eerder al uit de hoek van de anglicaanse geestelijkheid werden geuit, te plaatsen. Er valt echter wel wat op zijn opsomming af te dingen. De verwickelingen rondom de Westminster Assembly maakt in elk geval wel duidelijk dat zijn voorstel-

20. Neill, *Het Anglicanisme*, 107-110.

ling van het puriteinse staatskerkideaal zo niet geheel, dan toch grotendeels onjuist is (zie p. []). Verder missen we in zijn weergave het puriteinse protest tegen het patronagestelsel, waarbij wereldlijke heren beschikken over recht om geestelijke ambtsdragers te benoemen. Een derde fundamenteel tekort in zijn kenschets is het ontbreken van wat het 'piëtistische element' in het puritanisme genoemd kan worden: de nadruk op levensheiliging (in het bijzonder de strikte viering van de zondag), de *praxis pietatis*, de innerlijk doorleefde vroomheid, de verborgen omgang met God en de uitoefening van kerkelijke tucht (iets wat in een nationale staatskerk vrijwel onmogelijk is). Dit trad in het allereerste begin niet op de voorgrond, maar vormt evengoed een elementair onderdeel van het puritanisme. Samengevat kwam de kritiek erop neer dat de door Hendrik VIII begonnen reformatie van de Engelse kerk halfslachtig was en een vervolg diende te krijgen.

5.5 Stromingen binnen het puritanisme

Tijdens de regeringsperiode van Elizabeth ontstonden er verschillende stromingen binnen het puritanisme. Een mogelijke indeling kan drie of vier vleugels onderscheiden: de Original Anti-vestment Party, de Passive-resistance Party, de Presbyterian Party en – uiteindelijk buiten de Anglicaanse Kerk – de Separatists.²¹

De kerkpolitiek van Elizabeth dwong veel teruggekeerde ballingen tot een compromishouding. Het was hun onmogelijk om hun reformatorische idealen door te voeren, maar afstand doen van hun nieuwverworven positie zou betekenen dat zij het kerkelijke terrein geheel zouden overlaten in de handen van personen die zich meer thuis voelden in de rooms-katholieke traditie.²² Dat bracht degenen die tot de Original Anti-vestment Party gerekend worden er toe om zich uiteindelijk te schikken in de eisen van hogerhand, zowel ten aanzien van de kleding als van de kerkstructuur. Tot deze richting worden mannen als John Foxe (1517-1587), John Philpot (1516-1555), bisschop John Parkhurst (± 1512-1575) en bisschop James Pilkington (1520-1576) gerekend. De tweede groep schikte zich weliswaar eveneens in de kledingvoorschriften, maar bleef streven naar hervorming van de kerkelijke structuur, binnen de grenzen van hun mogelijkheden. Iemand als Edward Dering (± 1540-1576), 'the archetype of the puritan divine'²³ en voorganger van William Perkins aan Christ College te Cambridge en later John Preston (1587-1628) worden daar toe gerekend. In een later stadium ging dat bij velen van hen samen met

21. Trinterud, *Elizabethan Puritanism*; Paas, *De gemeenschap der heiligen*, 103-111, maakt duidelijk dat elke indeling die gehanteerd wordt om de gevarieerdheid binnen het puritanisme aan te duiden arbitrair is. Er bestaat geen overeenstemming over de manier waarop de verschillende groepen puriteinen het beste kunnen worden onderverdeeld.

22. Vgl. de kernachtige samenvatting van dit dilemma door Lloyd-Jones, *The Puritans*, 248v.

23. Collinson, *A Mirror of Elizabethan Puritanism*, 2, 31.

een sterke nadruk op de *praxis pietatis*. In die zin is ook William Perkins (1558-1602) een typische vertegenwoordiger van deze vleugel. De aanhangers van de Presbyterian Party roerden zich tot circa 1590 het meest. Zij vormden de actieve kern die daadwerkelijk streefde naar hervorming van de Engelse staatskerk in presbyteriaal-synodale zin. Thomas Cartwright (1535-1603), John Field (1545-1588) en Thomas Wilcox (1549-1608) zijn namen die hieraan verbonden zijn. De Separatists ten slotte hadden na circa 1580 de hoop dat de Engelse staatskerk nog te hervormen zou zijn, opgegeven en scheidden zich af.

Een dergelijk onderscheid kan met name dienen om duidelijk te maken hoe groot de diversiteit binnen het puritanisme is geweest. Zetten we een chronologische hoofdlijn uit, dan vallen er twee fasen te onderscheiden.²⁴ In de aanvangsfase lag het accent op de gewenste zuivering van de Engelse kerk (organisatie, ritens, gewaden). Deze fase omvat zowel John Hooper als de (latere) Original Anti-vestment Party en voor een deel in elk geval ook de Passive-resistance Party en de Presbyterian Party. Er is bij hen sprake van een duidelijk kerkgebonden puritanisme. Voor wat betreft de tweede fase, die begint in de jaren tachtig van de zestiende eeuw, kunnen we beter spreken van de ‘puriteinse traditie’. Het puriteinse ideaal wordt dan niet altijd meer consequent verbonden met de hervorming van de staatskerk. Het accent verschuift naar de gewenste hervorming van het leven, *praxis pietatis*, levensheiliging en vroomheid. Dat puritanisme kenmerkt zich door zijn piëtistische inslag. Ook separatisten, independenten en baptisten kunnen dragers zijn van dat ideaal. Het is deze fase die een krachtige doorwerking heeft gehad op de Gereformeerde Kerk in de Republiek.

De achttiende-eeuwse geschiedschrijver van de puriteinen, Daniël Neal, signaleert een soortgelijke ontwikkeling van de naam ‘puriteinen’:

‘In het Jaar 1564 begonnen hunne Lordschappen [= de bisschoppen, R.B.] hun gezach te toonen, door de Geestelykheit van hunne byzondere Stichten de onderschryvinge optedringen van de Liturgie, van de Ceremonien, en van de Kerkelyke Regeringe; als wanneer de genen die dit weigerden eerst PURITEINEN genaamt wierden, zynde dit een naam van veragtinge, oorspronkelyk van de Cathari, of Puritani van de derde Eeuw na Christus, nothans gevoegt genoeg om hunne begeertens van een meer zuivere form of wyze van Godtsdienst en Tucht in de Kerke uittedrukken. Wanneer de Leeringen van Arminius in de Kerke standt gepren, in het laatst van de Regeringe van Koning Jacobus den Isten, zoo wierden zy, die de Verklaringe van Calvinus over de vyf verschillende Artikelen [= de Dordtse Leerregels, R.B.] aanhingen, genaamt PURITEINEN in de

24. Vgl. Lloyd-Jones, *a.w.*, 254.

Leere; en eindelyk wierdt deze naam gebruikt (...) om alle de genen die den Leeraar in hunne Godtsdienstige oeffeningen met een rein gemoedt zochten natevolgen, en aanmerkelyk heilig in hunnen wandel waren, te brandmerken. Een PURITEIN derhalven, was een mensch van gestrenge Zeden, een Calvinist in de Leere, en een Ongelykformigen aan de Ceremonien en de Tucht der Kerke, schoon hy er zich niet geheel van afscheidde.’

Hij wijst ook op de verbintenis tussen puriteinen in kerkelijke zin met de ‘puriteinen in den staat’, die vooral sinds de regeringsperiode van Jacobus I invloed kregen. In zijn omvangrijke werk besteedt Neal overigens ook aandacht aan de Schotse reformatie op grond van het feit dat hun ‘grondtbeginse-len (...) veelzins dezelve waren als die van de Engelsche puriteinen’.²⁵

5.6 *Contrareformatie*

Een van de besluiten van het Concilie van Trente beoogde een structurele verbetering van het opleidingsniveau van priesters te bewerkstelligen. In rooms-katholieke landen werden voor dat doel overall seminaries gesticht. Dat was uiteraard in protestantse gebieden niet mogelijk. Toch werden die wel degelijk betrokken bij het tegenoffensief van de rooms-katholieke Contrareformatie. Op het seminarie in Douai, in 1568 gesticht door de Engelsman William Allen, werden priesters opgeleid met als doel een bekerings-offensief in Engeland te bewerkstelligen.²⁶ Dat leidde weliswaar niet tot het herstel van de positie van de Rooms-Katholieke Kerk in Engeland, maar het werk van de naar Engeland uitgezonden priesters betekende wel een flinke steun voor de rooms-katholieke bevolkingsgroep en stijfde hen in hun afwijzing van de Anglicaanse Kerk. Verder trad er een verscherping van de tegenstellingen op door de actie van de gevreesde en gehate jezuïeten. Dit was een van de redenen waarom de Engelse rooms-katholieken gedurende de periode van 1570 tot 1590 scherp vervolgd werden. Een andere reden hing samen met hun geloofsgenote Maria Stuart.

5.7 *Maria Stuart een bedreiging*

Van rooms-katholieke zijde vormde Elizabeths nicht Maria Stuart, koningin van Schotland, een wezenlijke bedreiging, aangezien volgens het rooms-katholieke recht het huwelijk tussen Hendrik VIII en Anna Boleyn niet

25. In zijn voorrede, gedateerd op 1 februari 1732, gaat hij in op de inhoud van het begrip ‘puriteinen’; zie Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.1, *4ro, resp. **3ro. Over de ‘puriteinen in den staat’: *ibidem*, I.2, Hhh Ivo. Over de relatie tussen het piëtisme en de diverse groepen Engelse puriteinen, zie Stoeffler, *The Rise of Evangelical Pietism*, 24-108.

26. Neal, *a.w.* I.1, 232 somt over de periode 1569-1624 een negental buitenlandse ‘kweekscholen’ op die met dit doel werden opgericht.

wettig was geweest. De Recusants in Engeland verkeerden in het dilemma tussen kerkelijke loyaliteit aan de paus enerzijds en politieke trouw aan Elizabeth anderzijds. In het algemeen beschouwden zij Maria Stuart als de wettige troonopvolgster van Engeland. Met een zekere regelmaat werden vanuit rooms-katholieke hoek aanslagen op Elizabeth beraamd. De situatie werd nog gecompliceerder doordat Maria Stuart het in haar eigen land aan de stok kreeg met de Schotse adel, waaronder veel protestanten waren. Zij vluchtte naar Engeland, waar ze tot 1587 gevangen werd gehouden.

Nadat de paus in 1570 Elizabeth excommuniceerde, bleef voor de rooms-katholieken weinig keus meer over. Deze bul maakte elke rooms-katholieke onderdaan, of hij nu wel of niet de anglicaanse eredienst bijwoonde, tot een potentiële verrader. De onrust en het 'tekort' aan politieke loyaliteit van rooms-katholieke zijde dwongen Elizabeth uiteindelijk tot een drastische maatregel: de onthoofding van haar rivale. Maria Stuart was volgens haar Engelse tegenstanders betrokken bij een van de samenzweringen tegen Elizabeth. Dat was voldoende om haar in 1587 ter dood te veroordelen. Bij het nemen van dat besluit nam Elizabeths Kroonraad het voortouw, aangezien zij zelf aarzelde om Maria, als gekroonde vorstin, ter dood te laten brengen.²⁷ De positie van degenen die trouw bleven aan de Rooms-Katholieke Kerk was vanaf de afkondiging van de pauselijke bul uiterst moeilijk. Ook onder hen vielen slachtoffers ten gevolge van vervolgingen.

Gaandeweg was ook de verhouding tussen Engeland en het machtige Spanje verslechterd. Met het zenden van de *armada católica* (1588) beoogde Filips II de politieke macht van het rooms-katholicisme in Europa te herstellen en het protestantisme de genadeslag toe te brengen. Door deze 'laatste kruistocht' poogde hij zowel de opstandige Nederlandse gewesten te onderwerpen als greep te krijgen op Engeland. Menselijkerwijs gesproken betekende de ondergang van deze Armada in 1588 de redding voor het protestantisme in Engeland en in de Nederlanden, al stuurde Filips nadien nog wel enkele keren vergeefs een nieuwe vloot. Elizabeth liet een gedenkpenning slaan met het opschrift 'Afflaviv Deus et dissipati sunt' (God blies en zij werden teruggedreven).²⁸

5.8 Presbyterianen

Vooraanstaand leider van de presbyteriaanse puriteinen was Thomas Cartwright, die onder andere contacten onderhield met Theodorus Beza, de

27. Thorn e.a., *Engeland*, 312. Een ander voorbeeld van de wijze waarop Maria een bedreiging kon vormen voor Elizabeth, was het plan van Filips' halfbroer Don Juan, die als landvoogd der Nederlanden dit gebied als uitvalsbasis zag voor een inval in Engeland. Na de afzetting van Elizabeth zou hij vervolgens Maria trouwen en zouden zij koning en koningin van Engeland worden. Dat zou tevens het herstel van het rooms-katholicisme in Engeland inluiden; vgl. Palmer en Colton, *A History of the Modern World*, 131.

28. Thorn e.a., *a.w.*, 315.

opvolger van Calvijn. Hij was hoogleraar in de theologie aan de universiteit van Cambridge en pleitte in die positie voor de invoering van een presbyteriale kerkenordering. Dat leidde er in 1570 toe dat hij afgezet werd, waarna hij naar Genève ging. Daar verbleef hij tot 1585, toen hij naar Engeland terugkeerde.

In 1572 dienden zijn medestanders John Field en Thomas Wilcox een voorstel in tot verdere hervorming van de kerk, *An Admonition to the Parliament*, gedrukt op een geheime pers in Hampstead. Tot aan de Vestarian Controversy waren deze non-conformistische predikanten verbonden geweest aan de gemeente die in de Plumbers Hall te Londen samenkwam. Bij afwezigheid van Cartwright fungeerden zij als leiders van de presbyterianen. In hun opvattingen over wat een kerk is, namen zij in wezen echter een congregationalistisch standpunt in. De kerk is, naar hun omschrijving, een gemeenschap van gelovigen die geroepen en vergaderd zijn uit de wereld. Geen enkele kerk heeft het recht om gezag uit te oefenen over een andere kerk.²⁹ Ook in een later stadium beroepen niet alleen presbyterianen, maar evenzeer congregationalisten zich op Cartwright.

Field en Wilcox' *Admonition* werd ondersteund door enkele leden van het Lagerhuis, die de puriteinen welgezind waren. Het voorstel hield in dat het *Book of Common Prayer* en de liturgische gewaden afgeschaft zouden worden, dat de structuur van de kerk aangepast en het patronaatschap van de Engelse adel en stedelijke besturen afgeschaft zou worden. In een bijvoegsel werden verder de heiligendagen, de verering van de hostie en allerlei andere restanten van het rooms-katholicisme afgewezen. In plaats daarvan wensden de puriteinen een prediker die sprak zoals de Geest hem ingaf en die dus niet vastgesnoerd was in de kerkelijke formules en formulieren. Koningin Elizabeth was van oordeel dat deze kwestie een 'staatszaak' was. Er mocht dus over dit onderwerp zonder haar toestemming niet in het parlement gedebatteerd worden. Field en Wilcox werden gevangengezet in Newgate, Cartwright publiceerde zijn *Second Admonition* ter ondersteuning van het standpunt van de presbyteriaanse puriteinen en in de officiële politiek veranderde er niets. Bij herhaling werden nadien in het Lagerhuis opnieuw voorstellen aan de orde gesteld om in de kerk van Engeland een presbyteriaal-synodale bestuursvorm in te voeren, maar steeds werd de behandeling ervan door de koningin geblokkeerd.

In hetzelfde jaar waarin de ondertekening van de geloofsbelijdenis van 1562 en van het *Book of Common Prayer* opnieuw verplicht werd gesteld, stelden de presbyteriaanse puriteinen hun alternatieve *Book of Discipline*

29. Vgl. Foster, *The Long Argument*, 47. Over de actie van Field en Wilcox, zie Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.1, 196-201; vgl. Murray (ed.), *The Reformation of the Church*, 83-94. Loades, 'Illicit Presses and Clandestine Printing in England', 23 maakt melding van de geheime pers te Hampstead.

vast (1571). Op basis daarvan ontstond in 1572 te Wandsworth, in de directe nabijheid van Londen, een ‘ouderlingschap’ dat beoogde als een soort moderamen leiding te geven aan de presbyteriaansgezinde puriteinse richting. Field en Wilcox, kort daarvoor vrijgelaten, behoorden tot de leiders. Het was de eerste ondergrondse presbyteriaanse kerk in Engeland. De Court of High Commission was echter alert en toen de presbyterianen de euvelen moed hadden om de anglicanen uit te dagen tot een publiek debat, werd een aantal leiders, waaronder Field en Wilcox, gearresteerd. Verschillende presbyteriaansgezinde predikers werden afgezet. Dat lot trof Field in 1584. De afzetting van een aantal prominente leiders was echter niet voldoende om een eind te maken aan de ondergrondse organisatie van puriteinse groeperingen binnen de Anglicaanse Kerk.

Deze eerste ondergrondse presbyteriaanse organisatie was het begin van de latere Classical Movement die in Dedham haar hoofdkwartier had. Van 1582 tot 1589 leefden puriteinse groepen in het geheim op kerkelijk-presbyteriale wijze samen, terwijl hun leiders elkaar regelmatig in het geheim te Dedham ontmoetten. Het doel daarvan was niet alleen de opbouw van een kerkelijke structuur zoals men die als de meest bijbelse vorm zag, maar ook het voorbereiden van de reformatie van de Engelse kerk zelf.³⁰

5.9 *Prophesyings*

Na de dood van aartsbisschop Parker volgde Edmund Grindall (1519-1583) hem op als aartsbisschop van Canterbury. Hij was eveneens bevriend geweest met Bucer. Hij weigerde de anti-puriteinse maatregelen van koningin Elizabeth zonder meer uit te voeren. Dat conflict spitste zich in 1576 toe op de *prophesyings* of *exercises*, de conventikels. Tijdens deze bijeenkomsten, die ook bezocht werden door niet-geestelijken, werd een bijbeltekst door verschillende predikers uitgelegd. Bij de nabespreking werden ook de aanwezige leden betrokken. Het doel hiervan was enerzijds de predikers te vormen en anderzijds de gemeenteleden bijbelstudie te bieden. Vooral puriteinse predikers waren hierin zeer ijverig. Koningin Elizabeth eiste dat Grindall hier een eind aan zou maken, maar deze weigerde, omdat hij van mening was dat de koningin hier niets over te zeggen had én omdat hij – net als de puriteinen – de verkondiging van het Woord van fundamenteel belang achtte.

De koningin gaf hem voor de rest van zijn leven huisarrest. Hij werd in 1584 opgevolgd door John Whitgift (1532-1604), een overtuigd anglicaan en tegenstander van Cartwright en de puriteinen. Hij eiste dat alle geestelijken

30. Over Field en Wilcox, het ‘ouderlingschap’, de *classical movement* en de *Dedham Conference*, zie Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.1, 196-210, 207, 212, 236-240, 277; ook Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement*, 131-138, 218-239; Foster, *The Long Argument*, 33-38; Trinterud, *Elizabethan Puritanism*, 238v.; Neill, *Het Anglicanisme*, 109v.

in de Anglicaanse Kerk het gezag van de koning over de kerk zouden erkennen, dat ze het *Book of Common Prayer* zouden gebruiken en dat ze de belijdenis van 1562 aanvaardden. Om weerspanningen te dwingen schakelde hij de Court of High Commission als hoogste kerkelijke rechtbank in. Naast een aantal andere maatregelen leidde dit tot een uitstroom van puriteinsgezinden, waardoor de Anglicaanse Kerk beroofd werd van een groot deel van haar ernstigste predikers. Zijn meedogenloze inquisitie maakte een eind aan de Classical Movement.

5.10 Separatisten

De puriteinse idealen vonden aansluiting bij en werden gevoed door de oude conventikeltraditie. Daar hadden de puriteinen de ruimte voor het uitdragen van hun idealen, ruimte die ze in de kerk zelf misten. Het non-conformistische standpunt kon echter ook aanleiding geven tot het institueren van zelfstandige gemeenten. De eerste separatistische gemeente werd in 1580 in Norwich geïnstitueerd door Robert Browne (± 1550-1633) en Richard Harrison († ± 1585). Zij week het jaar daarna uit naar Middelburg, waar Browne na enkele jaren onenigheid kreeg met zijn gemeente. Hij keerde vervolgens terug naar Engeland en de Anglicaanse Kerk. De leiding van de separatisten kwam toen in handen van Henry Barrowe (± 1550-1593), John Greenwood († 1593) en John Penry (± 1560-1593).

De separatisten waren van mening dat de gemeente niet alleen maar in naam ‘gemeenschap der heiligen’ mag zijn. Het streven om een geheiligd leven te leiden nam in hun geloofsbeleving een centrale plaats in. Zij kenden de beslissingsbevoegdheid inzake de aangelegenheden die de gemeente betroffen toe aan de leden, niet aan een hoger gezag. Op dit punt waren ze verwant aan allerlei sociaal-revolutionaire bewegingen, waarvan de Levelers wel de bekendste zijn.

Dat standpunt kon de staatskerk uiteraard niet dulden. Als uitvloeisel van de nauwe band tussen de kerk en de staat betekende verzet tegen de kerkelijke structuur tevens kritiek op de overheid. Kerkelijke standpunten konden niet los gezien worden van hun politieke implicaties. Daarom werden de separatisten dan ook vervolgd. Niet alleen riskeerden ze geldboetes en gevangenisstraffen, ook hun leven. Zo werden de leiders van de separatistische puriteinen Barrowe en Greenwood op 6 april 1593 als martelaren door ophanging om het leven gebracht. Hetzelfde lot trof Penry ruim anderhalve maand later. De beschuldiging tegen hen luidde ‘opruiming tegen de Engelse staat’. Een aantal van hun aanhangers week uit naar de Republiek. Tegen het eind van Elizabeths regering was de kracht van de separatisten vrijwel gebroken.³¹

31. Voor een beknopt overzicht van de ecclesiologische opvattingen van de eerste separatisten, zie Tovey, ‘Adding to the Church – in the Teaching of the Elizabethan Separatists’, 20-35.

5.11 *Marprelate Tracts*

Toen in 1588 Robert Dudley, graaf van Leicester, stierf, verloren de puriteinen hun belangrijkste beschermer. En het verschijnen van de *Marprelate Tracts* maakte de positie van de puriteinen er nog slechter op. Onder het pseudoniem Martin Marprelate schreef iemand in de jaren 1588 en 1589 een reeks pamfletten die zich fel keerden tegen het episcopale stelsel en het erastianisme van de Anglicaanse Kerk. Deze pamfletten verwoordden het standpunt van de presbyteriaanse puriteinen, maar dan op een uiterst polemische en satirische manier. Ook aartsbisschop Whitgift moest het ontgelden. Hij werd bijvoorbeeld betiteld als ‘de paus van Lambeth’. Deze actie droeg bij aan een groeiende tegenstelling tussen de puriteinen en aan de teloorgang van het puritanisme als georganiseerde beweging binnen de staatskerk. De leider van de presbyteriaanse puriteinen, Thomas Cartwright, distantieerde zich van deze geschriften. In de loop van 1589 werd in de omgeving van Manchester de drukpers ontdekt waarop de pamfletten gedrukt waren. De namen van de auteurs zijn onbekend gebleven, maar de inhoud ademt de sfeer van de meer radicale puriteinen als John Penry.³²

In februari 1589 begon een scherpe vervolging van de verschillende groepen puriteinen binnen en buiten de staatskerk. Daarin speelde Richard Bancroft (1544-1610), op dat moment de secretaris van Whitgift en later zelf aartsbisschop van Canterbury, een belangrijke rol. Deze vervolging hield twee jaar aan. Een aantal puriteinen werd gedood, terwijl anderen naar Schotland wisten te ontkomen. Het gevolg was dat de puriteinen die tot dan toe binnen de staatskerk waren gebleven, de hoop op hervorming ervan moesten opgeven. Rond 1590 had de Engelse regering bovendien de pers grondiger onder controle dan de regering in enig ander land, uitgezonderd in Spanje. Dat was mede te danken aan de samenwerking met de London Stationers Company, die een monopolie op de controle over deze bedrijfstak bezat. De strenge censuur kon echter niet verhinderen dat er protestantse dissidente lectuur het land werd binnengesmokkeld. Waren dergelijke publicaties met een rooms-katholieke achtergrond in de beginjaren van Elizabeths regering vooral uit Antwerpen afkomstig, aan het eind van haar bewind kwam de gesmokkelde lectuur vooral uit Den Haag, Dordrecht, Leiden of Middelburg.³³ Dat hing niet alleen samen met het feit dat hier Engelse gemeenten gevestigd waren, maar ook met de verovering van Antwerpen door Parma in 1585. Het gevolg daarvan was een uittocht van protestanten en het gaf bovendien de noordelijke Nederlandse gewesten de gelegenheid

32. Collinson, *The Elizabethan Puritan Movement*, 391-396; vgl. Foster, *The Long Argument*, 55-57 en Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.1, 341-344.

33. Loades, ‘Illicit Presses and Clandestine Printing in England’, 24; Coppens, ‘“Challenge” and “Counterblast”’: het boek als wapen in Englands controversie tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw’, 34.

de haven van Antwerpen te blokkeren, wat het einde van dit handelscentrum betekende.

5.12 'Ondergronds' puritanisme

In parochies waar geen puriteinsgezinde geestelijke werkzaam was – bijvoorbeeld omdat de patroon zo iemand niet wenste, of waar de inkomsten te gering waren om een eigen prediker te kunnen onderhouden – maakten puriteinse 'leken' vaak gebruik van de mogelijkheid om een *lecturer* aan te stellen. Een *lecturer* had de taak om buiten de officieel voorgeschreven erediensten op vaste tijden te preken in de parochiekerk. Zo'n puriteinse preek was niet een geleerde verhandeling, maar het middel om de hoorders te bewegen tot geloof, hen aan hun verlorenheid te ontdekken, hen uit te drijven naar de enige Bron van heil en zaligheid, hen te doen hunkeren naar de liefde van Christus, hen te leiden in de gemeenschap met God. Niet de kerkelijke ritens waren de kern van de eredienst, maar de prediking van het evangelie.

Een *lecturer* ontving voor zijn werk geen inkomsten uit kerkelijke goederen en in veel gevallen viel hij niet onder het gezag van de kerkelijke hiërarchie. Hoewel het puritanisme op nationaal niveau er niet in slaagde om in de staat of in de kerk blijvend een machtspositie te verwerven, is dit *puritan lectureship* op parochiaal niveau een belangrijk instrument geweest in de verbreiding van de puriteinse idealen onder het landsvolk. Vrijwel alle puriteinse voormannen traden op als *lecturer*.³⁴

Naast de prediking van het Woord nam het houden van vastendagen een belangrijke plaats in in de puriteinse cultuur. Een ander aspect van de puriteinse levensheiliging was de gezinsreformatie. Een puriteins gezin – waaronder in voorkomende gevallen ook het dienstpersoneel begrepen wordt – kwam regelmatig in gezinsverband samen voor een huisgodsdienstoefening. Niet alleen stimuleerde dit het persoonlijke geloofsleven van de leden van het huisgezin, maar het had ook een vernieuwende uitwerking op het gezin als zodanig. De sociale betekenis ervan werd daardoor nadrukkelijk onderstreept. Bovendien zagen de pleitbezorgers van de gezinsreformatie daarin een uitstekend instrument om de zozeer gewenste verdergaande reformatie in de samenleving, binnen de overheid en in de kerk te bevorderen. Zeker vanaf de tijd dat het piëtistische element in het puritanisme sterker werd, wordt dit facet beklemtoond.

Onder de druk van de vervolgingen kozen sommige puriteinen ervoor zich uiterlijk aan de bestaande ritens en structuren te conformeren, terwijl ze tegelijk de noodzaak van levensheiliging bleven beklemtonen. Dat leidde in verschillende steden onder meer tot een stiëtere zondagsheiliging. In plaats

34. Seaver, *The Puritan Lectureship*.

van de zondagen gedeeltelijk door te brengen met sportieve of andere verstrooiende activiteiten, zette men zich onder het gehoor van *lecturers* en kwam men samen in huisgodsdienstoefeningen en gezelschappen. Dat laatste sloot aan bij de verboden traditie van *prophesyings* en ‘sluipvergaderingen’, die zowel in kerkelijk-denkende kringen bestond als ook binnen de independentistische en separatistische stroming.

Andere puriteinen weigerden zich te conformeren en gingen de weg van het congregationalisme op. Zij werden, evenals de separatisten, die de Anglicaanse Kerk als ‘valse kerk’ beschouwden en zich van haar afscheidden, gevangengezet of verbannen. Sommigen weken uit, vaak naar de Republiek waar ze in verschillende steden eigen kerken stichtten. Tijdens de regeringsperiode van Elizabeths opvolger, Jacobus I, boden deze aan een nieuwe golf van vluchtelingen onderdak.³⁵

Weliswaar werd de puriteinse invloed door dergelijke maatregelen wel gemarginaliseerd, maar desondanks was de invloed van het puritanisme wel politieke factor in sommige streken niet gering. Banbury, waar William Whately (1583-1639) *lecturer* was, had rond 1600 bijvoorbeeld een puriteins bestuur. De benamingen voor deze plaats laten weinig te raden over: ‘that citadel of Oxfordshire Puritanism’, ‘that Geneva of English provincial towns’.³⁶

5.13 William Perkins

Nu door het repressieve optreden van Elizabeth die de kerkelijke reformatie vooral verwachtten van de reorganisatie van de kerkstructuur, de liturgie en de eredienst, de pas was afgesneden, dreigde het puriteinse ideaal in een patstelling te raken. Met name door de piëtistische impuls die William Perkins vanaf circa 1590 aan het puritanisme gaf, werd de impasse doorbroken. Perkins, *lecturer* van Great St. Andrews te Cambridge, was verbonden aan de universiteit aldaar. Deze universiteit, en dan met name Emmanuel College en Christ College, was het brandpunt van puritanisme. Oxford gold meer als de basis van de anglicanen. Perkins geldt als de ‘vader van het piëtistisch puritanisme’, waarin de aandacht voor innerlijke vroomheid en de praktijk der godzaligheid centraal stonden. De wedergeboorte begint met het berouw van een zondaar over zijn ongehoorzaamheid aan Gods wet. Dat is het begin van het werk der bekering door de Geest. Daardoor wordt de zondaar uitgedreven tot God. Die toevlucht tot God is als het ware het antwoord van de zondaar. Door deze benadering krijgt de verantwoordelijkheid van de mens een duidelijke plaats. De hoorder moet

35. Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.1, 344-363, 388-390. Over de puriteinse cultuur: Collinson, ‘Elizabethan and Jacobean Puritanism as Forms of Popular Religious Culture’, 32-56.

36. Vgl. Blankenfeld, *Puritans in the Provinces: Banbury, Oxfordshire, 1554-1660*.

de middelen waarnemen. De nadruk op de noodzaak van persoonlijke bekering was niet alleen innerlijk gericht. De wedergeboren zondaar streeft naar heiligmaking, en dat zal zijn weerslag hebben op het maatschappelijke, kerkelijke en politieke leven. In de praktijk kwam dit bijvoorbeeld tot uiting in een strikte zondagsviering.

Deze vroomheidsbeweging vond aansluiting bij de spiritualiteit van William Tyndale – hij wordt wel de eerste puritein genoemd³⁷ – en John Bradford (± 1510-1555), huiskapelaan van Edward VI, onder ‘Bloody Mary’ verbrand. Bradford was bevriend met John Knox. Perkins’ begaafdste leerling was Guilelmus Amesius (1576-1633)³⁸, die van 1610 tot zijn overlijden in de Republiek verbleef, verdreven door Jacobus’ anti-puriteinse maatregelen.

Amesius werd hoogleraar in Franeker en niet in Leiden, de eerste universiteit van de Republiek, doordat Jacobus deze benoeming blokkeerde. Zoals verschillende geestverwanten wilde ook Amesius uitwijken naar Amerika, maar zijn dood doorkruiste dit voornemen. Amesius was bevriend met Thomas Hooker (1586-1647), die eveneens enige tijd in de Republiek verbleef. Na Amesius’ dood regelde Hooker dat diens weduwe en kinderen de overtocht naar New England maakten.

Karakteristiek voor het puritanisme van Amesius is de nadruk die hij in zijn theologische benadering legde op Gods soevereine almacht, naast de aandacht voor de verantwoordelijkheid van de zondaar om zich te bekeren. De bekering is een proces, waarvoor diverse middelen gebruikt kunnen worden om dat te bevorderen: bijbelstudie, bidden, zelfonderzoek, zich zetten onder de verkondiging van het Woord. Het verbond neemt in zijn theologie een centrale plaats in. Hij spreekt over de ‘partijen’ van het verbond in termen als ‘Meester’ en ‘dienaar’, of ‘Koning’ en ‘onderdaan’.

5.14 Richard Sibbes

Een andere invloedrijke puritein is Richard Sibbes (1577-1635), *master* van St. Catharines en *lecturer* van Grays Inn te Cambridge.³⁹ Evenals Perkins had hij grote invloed op zijn puriteinse tijdgenoten, onder andere doordat hij goede contacten onderhield met verschillende leden van het parlement. Hij vertegenwoordigt een meer mystiek getint puritanisme. Zijn geschriften kenmerken zich door een sterk accent op Gods liefde en vaderlijke zorg, een sterk verlangen naar de wederkomst van Christus en aandacht voor de werkingen van de Heilige Geest. Hij spreekt over ‘de zoete harmonie tussen God en de ziel, die met Hem verzoend is in Christus’. De gelovige geniet

37. Lloyd-Jones, *The Puritans*, 240v.

38. Over Amesius en zijn invloedssfeer, zie Knight, *Orthodoxies in Massachusetts*, 52-81, 93-108.

39. Over Sibbes en zijn invloedssfeer, zie Knight, *a.w.*, 37-52, 81-87, 109-121.

de gemeenschap met God en leeft in innerlijke vrede en vreugde door de Heilige Geest. Een christen kent een intensief gebedsleven, dat hem de ogen opent voor de schoonheid en volheid van Christus, voor de waarheid van Gods Woord en de sacramenten. De bekering is bij hem meer het overweldigd worden door Gods liefde die zichtbaar wordt in de redding van verloren zondaren en omgekeerd door de onzegbare mystieke liefde van de wedergeboren zondaar tot God.

Minder dan bij Perkins ligt bij Sibbes de nadruk op de voorbereidende middelen die een zondaar tot boete, berouw en bekering kunnen brengen. Daarmee hangt ook samen dat bij Sibbes niet het verbond de centrale plaats inneemt, maar het wonder van de genade, de vereniging met Christus. 'Er is een grotere hoogte, diepte en breedte, en er zijn grotere afmetingen in liefde en genade in Christus dan er zijn in onze zonden en ellenden.' Als hij spreekt over de verbondsverhoudingen, doet hij dat veelal in termen van Bruidegom en bruid, Man en vrouw, Vriend en vriend.

Een geestverwant van Sibbes was William Gouge (1578-1653), die later een vooraanstaand lid van de Westminster Assembly was. In zijn spoor trad ook John Preston, die zelfs toegang had tot het hof van Jacobus I en Karel I en die zich inspande om de universitaire studies binnen de invloedssfeer van het puritanisme te brengen en langs politieke lijnen de belangen van het puritanisme te bevorderen. Deze stroming wordt in de jaren twintig wel gekarakteriseerd als Conformable Puritanism. Dat duidt er op dat degenen die daartoe behoorden, bereid waren compromissen te sluiten in zaken die niet het wezen van de puriteinse geloofsbeleving raakten. Dat hing onmiskenbaar samen met de keuze die men maakte om een koers van politieke beïnvloeding te volgen.

2

Schotland in de zestiende eeuw

Bij de boeren in de Schotse Hooglanden was het de gewoonte om, als een koe gemolken werd, een *tulchan* voor haar te plaatsen. Dat was een met stro opgevulde kalfshuid. Men meende dat dit de melkgift van de koe bevorderde. Toen in 1572 de Conventie van Leith opnieuw de titel ‘bischop’ invoerde, stuitte dit op felle weerstand van overtuigde presbyterianen. Met een verwijzing naar deze gewoonte betitelden de critici de nieuwe waardigheid met de naam *tulchan bishops*. Ook voor de rooms-katholieken moet deze schijnbisschop een *tulchan* geweest zijn.

In het Schotland van de zestiende eeuw lijken vooral de adellijke heren de toon aan te geven, zowel bestuurlijk als in de kerk en in de samenleving. De positie van de koning uit het huis Stuart was zwak. Bij zijn beleid diende hij terdege rekening te houden met adellijke tegenkrachten. De Schotse reformatie droeg een uitgesproken calvinistisch karakter en de Schotse kerk die daaruit voortkwam een presbyteriaal stempel. Daardoor waren de presbyterianen eveneens een politieke factor van groot gewicht. De *tulchan* illustreerde echter op pijnlijke wijze de onderlinge verdeeldheid binnen de Schotse gereformeerde kerk. En degenen die trachtten daarvan politiek profijt te trekken, waren koning Jacobus VI en nadien zijn zoon Karel I.

1. *Jacobus V*

Jacobus V (regeringsperiode 1513-1542) was pas een jaar toen hij koning werd. De macht lag in de beginjaren van zijn regeringsperiode in handen van een regentschap, die samengesteld was uit een drietal hoge edelen. Door zijn huwelijk met Maria van Lotharingen, uit het huis De Guise, was hij nauw verbonden met de rooms-katholieke partij in Frankrijk.

Evenals in Engeland had de Lollardy ook in Schotland diepe sporen getrokken en dat ging met een grote belangstelling voor de bijbel in de volkstaal gepaard. Ook hier vond de vertaling van Tyndale ingang. De Schotse havensteden, met hun continentale contacten, fungeerden vaak als bruggenhoofden voor de opmars van reformatorische ideeën. Een belangrijke schakel hierin was de handel met Zeeuwse steden. Vooral St. Andrews, dat tevens universiteitsstad was, gold als een broeinest van ‘ketterijen’. Contacten met reformatorische universiteiten en geleerden op het continent

stimuleerden de kritiek op allerlei onbijbelse praktijken in de kerk. Ook een belangrijk deel van de adel stelde veel belang in reformatorische opvattingen. De koning daarentegen bleef trouw katholiek. Dat gaf uiteraard politieke verwijdering. Onder het volk waren de ideeën van de reformatoren echter wijd verbreid.

De eerste hervormingsgezinden waren sterk beïnvloed door de lutherse reformatie. Dat laat zich niet alleen aflezen uit een aantal wetten die tegen ketterse boeken werden uitgevaardigd, maar het is ook herkenbaar in de opvattingen van Patrick Hamilton (± 1503-1528), die als eerste martelaar in Schotland het leven liet.¹ Later is het vooral het calvinisme dat het Schotse protestantisme stempelde. De belangrijkste leider van die richting was John Knox.

2. Maria Stuart

Na de dood van Jacobus V werd diens enige dochttertje, Maria, koningin (regeringsperiode 1542-1567). Zij was op dat moment echter pas acht dagen oud, zodat ook nu weer een regentschap aantrad. Daarin wisten de hervormingsgezinden de overhand te krijgen, evenals in het Schotse parlement, zodat de anti-hervormingswetten al in 1543 moesten plaatsmaken voor de officiële toestemming om de bijbel in de landstaal te bezitten en te lezen. Daarmee was dit eerder gelegaliseerd dan in de meeste andere Europese landen.

Hoewel de politiek van de regentschap er op gericht was een verbinding tot stand te brengen tussen Maria, de kleindochter van Hendrik VIII, en diens zoon Edward, mislukte dit voornemen onder invloed van Frankrijk. Daarmee was ook de toenadering tussen Schotland en Engeland op dat moment van de baan.

2.1 Vervolgen

In de onrust die er in het land heerste, werden enkele hervormingsgezinden het slachtoffer van de Rooms-Katholieke Kerk. Dat lokte verzet uit, dat echter met steun van Frankrijk spoedig de kop werd ingedrukt. Een aantal vooraanstaande betrokkenen, waaronder John Knox, werden gevangen naar Frankrijk gevoerd of tot de galeien veroordeeld. Het regentschap werd overgedragen aan Maria's streng katholieke moeder Maria van Lotharingen en Maria zelf kreeg haar verdere opvoeding aan het Franse hof, aangezien tot een huwelijk met de *dauphin* Frans II besloten was. Zij trouwden in 1558, maar reeds twee jaar later was ze weduwe, waarna ze terugkeerde naar Schotland.

1. Zie over dit punt McGoldrick, *Luther's Scottish Connection*, 35-54.

Ondertussen had in 1557 een vijftal Lords het First Covenant gesloten. Samen vormden zij de Lords of the Congregation en door de ondertekening van dit *covenant* verbonden zij zich om de verkondiging van Gods Woord te bevorderen en de kosten van de predikanten voor hun rekening te nemen. Andere edelen sloten zich bij hen aan en zo vormde de hervormingsgezinde adel al snel een machtsblok van betekenis. Een door hen ingediend verzoek tot het doorvoeren van hervormingen in de kerk werd door de kerkleiders afgewezen, maar vond veel weerklank onder het volk. Overal ontstonden nu hervormde samenkomsten waar de bijbel werd bestudeerd en uitgelegd en waar de sacramenten naar calvinistisch beginsel werden bediend.

John Knox kwam na ruim anderhalf jaar weer vrij en verbleef tijdens de regeringsperiode van Edward VI in Engeland. Toen Maria Tudor daar aan de macht kwam, vertrok hij met anderen naar het vasteland, waar hij contacten legde met diverse hervormers. Met name door de calvinistische reformatie is hij beïnvloed. In 1559 definitief teruggekeerd in Schotland, werd hij de bezielende leider van de Schotse reformatie, daarin gesteund door het deel van de Schotse adel dat deze hervorming door zijn kerkelijke en politieke acties mede had voorbereid.

2.2 Reformatie van Schotland

Nadat de koningin-weduwe Maria van Lotharingen medio 1560 was overleden, kwam het Schotse parlement bijeen om orde op zaken te stellen. In opdracht van het parlement stelden toen *'the six Johns'* – namelijk Knox, Spottiswoode, Willock, Row, Douglas en Winram – in enkele dagen de *Confession of Faith* op, die vervolgens werd aanvaard. Vervolgens werd formeel een eind gemaakt aan het pauselijk gezag over de Schotse kerk door middel van de Act for abolishing the Pope and his usurped authority in Scotland. Ook nam men maatregelen om de reformatie van de kerk in de praktijk door te voeren, door het intrekken van de eerdere anti-protestantse wetten en door het aannemen van de Act against the Mass and the Sayers and Hearers thereof.

De eerste General Assembly van de gereformeerde Church of Scotland kwam eind 1560 bijeen. Deze synode bestond uit 42 leden, waarvan zes predikanten. Dat maakt duidelijk dat de invloed van niet-theologen in kerkelijke zaken relatief groot was. Op dat moment waren er totaal twaalf predikanten in heel Schotland. Zeven jaar later waren dat er al meer dan tweehonderdvijftig. Door middel van vertegenwoordigers van de adel en van de steden is de inbreng van leken in de General Assembly steeds gebleven.

Geheel onafhankelijk van de burgerlijke overheden stelde de eerste synode het door *'the six Johns'* voorbereide kerkboek, *Book of Discipline*, vast. Anders dan in Engeland ontstond de Gereformeerde Kerk van Schotland dus onafhankelijk van een koninklijk besluit of een parlementaire wet. Wel erkende het parlement deze kerk formeel als de officiële kerk. Daarmee

stonden de Schotse kerk en overheid in de beste calvinistische theocratische traditie, die haaks stond op de ontwikkelingen zoals die zich op dit punt toen in Engeland voordeden.

Het jaar 1560 bracht dus een overwinning voor de calvinisten. Tegelijk werd toen de kiem van de latere conflicten tussen de koning en de presbyterianen gelegd. De ruggengraat van het Schotse presbyterianisme werd gevormd door de notie dat het *ius divinum* – het goddelijke recht – over de kerk niet toekwam aan de koning, maar aan Christus, Die als het Hoofd zijn gemeente regeert. Daarbij bedient Hij zich niet van een geestelijke hiërarchie, maar van ouderlingen.

Weliswaar bleven grote delen van Schotland, zoals de Hooglanden, nog lang rooms-katholiek, maar toen Maria Stuart terugkeerde uit Frankrijk om daadwerkelijk het koningschap te gaan uitoefenen, had de Reformatie al zo diep wortel geschoten, dat herstel van het rooms-katholicisme uitgesloten was. De officiële Church of Scotland was een gereformeerde kerk. In de toekomst zouden de dragers van publieke ambten daar toe moeten behoren. Maria's gedrag leidde ertoe dat zij in 1568 ten gevolge van een opstand uiteindelijk naar Engeland moest vluchten, waar zij door Elizabeth gevangengezet werd. Ze deed afstand van de troon ten gunste van haar tweejarige zoon Jacobus.

3. *Jacobus VI*

Nadat Maria het land verlaten had, begon opnieuw een periode waarin het bestuur in handen van een regentschap lag. Dat duurde tot Jacobus VI (regeringsperiode 1567-1625) in 1584 zelf de regering aanvaardde. Het lijkt erop dat gedurende de tijd van het regentschap een verdere uitbouw van de Church of Scotland naar het voorbeeld van Genève plaatsvond. Zij bleef inderdaad presbyteriaal in haar organisatie, maar er waren nogal wat praktische problemen.

3.1 *Tulchan bishops*

Door het predikantentekort was er vanaf het begin behoefte aan een kerkelijk ambt dat min of meer toezicht hield op de plaatselijke predikers en gemeenten, een 'superintendent' dus. In de lijn van deze traditie legde de Conventie van Leith in 1572 onopzettelijk de basis voor een nieuwe vorm van episcopalisme. Daar werd besloten dat sommige titels uit het episcopaat binnen de Kerk van Schotland gebruikt zouden mogen worden, waaronder de titel 'bisschop'. Een van de achtergronden van dit besluit was dat de adel hoopte op deze manier de beschikking te krijgen over inkomsten die aan oude kerkelijke ambten waren verbonden. Het was de bedoeling dat zo'n

bisschop – *tulchan bishop* werd hij genoemd – slechts primus inter pares zou zijn, niet hoger in rang.² Zijn taak zou dezelfde zijn als die van de eerdere ‘superintendenten’. De grenzen van hun ambtsgebied vielen globaal samen met die van de oude bisdommen. De bisschop zou in functie komen in onderlinge samenwerking tussen de kroon en de kathedrale kapittels. John Knox verzette zich fel maar tevergeefs tegen deze plannen. Zijn bezwaar gold niet zozeer de inhoud van de functie of zelfs de titel die er aan verbonden werd, maar vooral het feit dat de inkomsten uit de geestelijke goederen hierdoor mogelijk ten goede zouden komen aan de adel en niet aan de kerk. Knox overleed kort daarna.

Onder Knox’ invloed was er bij zijn dood in Schotland al een traditie van ‘verbondsluiting’ gegroeid. Zo’n *covenant* kon een persoonlijk karakter hebben. Dan legde de *covenanter* zijn geloften aan God, om een nieuw, godzalig leven te gaan leiden, schriftelijk vast. Er waren ook *bands* of *covenants* die een lokaal karakter droegen. Deze richtten zich doorgaans tegen de invloed van de Rooms-Katholieke Kerk en streefden naar verdere doorwerking van de reformatorische leer. Ook de strikte opvattingen inzake de zondagsheiliging herinnert aan puriteinse idealen, evenals de pogingen om door middel van scholen de opvoeding van het volk in bijbelse zin te bevorderen.

3.2 Presbyteriale stelsel

De General Assembly van 1578 legde in het *Second Book of Discipline* vast dat het presbyteriale stelsel de enige bijbelse regeringsvorm van de kerk was. Hierin is de hand van Andrew Melville (1545-1622) herkenbaar, die gevormd was door Calvijn en Beza en die de leiding van de presbyteriaanse richting had overgenomen. Enige tijd later werd het bisschopsambt als zodanig veroordeeld. In het eerste National Covenant dat in 1581 werd gesloten, nam het *Second Book of Discipline* een belangrijke plaats in.

Nadat Jacobus zelf de touwtjes in handen had genomen, trachtte hij door de Black Acts het episcopale stelsel verder uit te bouwen. Hij kreeg daarbij de steun van het Schotse parlement. Deze situatie leidde tot veel verwar- ring en onrust. In 1592 aanvaardde het parlement echter de Great Charter of Presbytery, waarin de Black Acts buiten werking werden gesteld en het recht van de kerk om haar eigen aangelegenheden te regelen werd erkend. De leider van de presbyterianen, Melville, greep in 1596 bovendien de gelegen- heid aan om de koning onverbloemd te verzekeren dat men hem als koning van Schotland de verschuldigde gehoorzaamheid zou bewijzen, maar dat

2. Vos, *The Scottish Covenanters*, 13v., een enigszins gedateerd, maar nog niet verouderd overzicht van de geschiedenis van het Schotse puritanisme. Ook het biografisch opgezette werk van Howie, *The Scots Worthies*, biedt talloze bijzonderheden. Een beknopt historisch overzicht op basis van recente literatuur in Van Harten, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine*, 9-20.

men hem geen enkele zeggenschap over de kerk van Christus zou toestaan. Voor Jacobus moet dit bepaald confronterend zijn geweest. Het werd hem duidelijk dat een openlijke confrontatie met de presbyterianen – die ook in het Schotse parlement sterk vertegenwoordigd waren – op dat moment niet gunstig zou zijn voor zijn positie. Daarom volgde hij een andere tactiek.

Nadrukkelijk claimde hij als hoogste overheid het recht om een General Assembly bijeen te roepen en daarin ook zelf aan de beraadslagingen deel te nemen. Hij stimuleerde bovendien de participatie van de leken – in deze hoogste kerkvergadering traditioneel toch al sterk vertegenwoordigd – omdat hij van die kant meer steun voor zijn kerkpolitiek kon verwachten dan van de zijde van de predikanten. Mede daardoor wist hij de General Assembly van 1598 ervan te overtuigen dat het nuttig zou zijn enkele afgevaardigden aan te wijzen die regelmatig met de koning zouden overleggen. De afgevaardigden zouden een plaats krijgen in het Schotse parlement. Nadien kregen ze ook de titel ‘bisschop’, tot verdriet van de overtuigde presbyterianen. Daarmee was de volgende stap in de opbouw van het episcopale stelsel gezet.

3

Onder één koning. Engeland en Schotland in de zeventiende eeuw

In 1603 stierf Elizabeth kinderloos. Van 1603 tot 1625 regeerde de Schotse koning Jacobus VI Stuart – in Engeland Jacobus I – over beide landen. Zijn bewind was sterk gericht op het bewerkstelligen van eenheid, zowel in politiek als in kerkelijk opzicht. Daartoe kon ook een uniforme kerkstructuur dienen. Hoewel hij meer dan eens met de mond het tegendeel had beleden, gruwde hij van het presbyteriale stelsel waarmee hij als koning van Schotland te maken had gehad.

1. Jacobus I, de koning-theoloog

1.1 Engeland

In Engeland trof hij een kerkstructuur aan die beter met zijn absolutistische taakopvatting strookte. Dus koos hij voor het Engelse erastiaanse principe, waarbij hij als koning als hoogste overheid tevens het oppergezag over de kerk bezat, en voor de handhaving van het Engelse episcopale stelsel. Dit zou ook voor Schotland van kracht moeten worden. In Engeland steunde hij op de hoogkerkelijke partij in de Anglicaanse Kerk, vaak aangeduid met de partijnaam arminianen.

Millenary Petition

Op zijn reis naar Londen, waar hij gekroond zou worden, boden de puriteinen hem de Millenary Petition aan. Dit rekest, ondertekend door duizend geestelijken, verzocht de afschaffing van een aantal rooms-katholieke gewoonten bij de doop, meer ruimte voor de preek in de eredienst, het vrijlaten van het al dan niet dragen van het koorhemd en de afschaffing van de verplichte biecht voorafgaande aan het Heilig Avondmaal. Verder bevatte het een pleidooi voor de bevordering van de zondagsheiliging en voor het aanstellen van goed opgeleide predikers. Om dat laatste te bevorderen was verbetering van de financiële situatie waarin de kerk verkeerde noodzakelijk en zou het ontvangen van meer dan één prebende (inkomsten verbonden aan een geestelijk ambt) verboden moeten worden. Excommunicatie van een lid zou alleen nog met instemming van de plaatselijke geestelijke door de

kerkelijke gerechtshoven plaats mogen vinden. Vooralsnog nam Jacobus dit voor kennisgeving aan.

Conferentie op Hampton Court

Kort na zijn troonsbestijging beleegde hij op Hampton Court een conferentie tussen de diverse kerkelijke groepen in de Anglicaanse Kerk. De puriteinen werden vertegenwoordigd door John Rainolds (1549-1607), Thomas Sparke (1548-1616), Lawrence Chadderton (1546-1640) en John Knewstub (1544-1624). De eerste twee waren hoogleraar te Oxford, de laatste twee waren verbonden aan de universiteit van Cambridge. Rainolds trad op als woordvoerder. De conferentie maakte vooral de positiekeuze van Jacobus helder. Voor hem was het duidelijk dat kerk, staat en monarchie onlosmakelijk met elkaar verbonden waren: *no bishop, no king*. Hij liet er geen twijfel over bestaan welke ruimte hij de puriteinen zou toestaan: ‘Als dit alles is wat uw partij te zeggen heeft, zal ik ervoor zorgen dat ze zich conformeren; anders zal ik ze het land uitjagen of nog iets ergers aandoen,’ voegde hij ten slotte de puriteinse delegatie toe. Wel besloot Jacobus I, op voorstel van de puriteinse delegatie, opdracht te geven tot een nieuwe bijbelvertaling. De koning stond dat geredelijk toe, want hij was van mening dat ‘van alle Overzettingen, de Genevesche de ergste was, om de Kantteekeningen, die de Ongehoorzaamheit aan den Koningen goetkeurden’.¹ De nieuwe vertaling is als de King James Version de geschiedenis ingegaan. Veel puriteinen bleven echter nog lang vasthouden aan de *Geneva Bible* die in 1560 onder John Knox in de Engelse gemeente te Genève uitgegeven was.

Het ‘Godelijk recht’ van de koning

Ten aanzien van de kerkregering, de liturgische gewaden en de eredienst volgens het *Book of Common Prayer* veranderde er dus niets. De Anglicaanse Kerk bleef de staats-, eventueel de volkskerk, waarin geen of nauwelijks kerkelijke tucht over leer of leven van geestelijken en leken mogelijk was. Daartegenover bleven de puriteinen vasthouden aan hun ideaal om van haar een belijdeniskerk te maken.

Jacobus eiste onvoorwaardelijke aanvaarding van de omstreden punten. Bovendien was voor hem het presbyteriale beginsel al te zeer verbonden met anti-absolutistische en republikeinse politieke opvattingen. Illustratief in dit verband is een ‘preek’ die de koning in 1616 hield voor de leden van de Star Chamber, het machtige oppergerechtshof waarvan alle hoge politieke dienaren van de koning deel uitmaakten. Hij sprak daar over de tekst: ‘O God! geef de koning Uw rechten, en Uw gerechtigheid de zoon des konings’ (Ps. 72:1) en betrok deze op zichzelf. Hij verkondigde

1. Neill, *Het Anglicanisme*, 129. Zie uitvoerig Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* 1.2, 6-15.

‘dat de Koning op den Throon van Godt zittende, alle Rechten en Gerechtigheit in hem eindigen; (...) Gelyk het Atheïstery en Godtslasteringe is te betwisten wat Godt doen kan, alzoo is het ook eene vermetelheit, en eene hooggaande Verachtinge, te betwisten wat de Koningen kunnen doen of zeggen; het is eene wegneming van die diepe eerbiedt dewelke hen toekomt die op den Throon van Godt zitten’.

En hij vermaande zijn toehoorders de koninklijke voorrechten niet aan te tasten. ‘Pleit niet op Puriteinsche gronden, die alle dingen gemeen maken, maar houdt u binnen de oude palen.’²

Voortvloeiend uit zijn visie op de positie en taak van de vorst die regeerde krachtens het Goddelijk recht, leefde bij Jacobus de overtuiging dat hij als christelijk vorst geen tolerantie mocht betrachten tegenover afwijkende meningen. Vandaar dat hij zowel tegen de rooms-katholieken optrad – die Jacobus overigens om zijn calvinistische opvattingen evenmin accepteerden – als tegen de non-conformisten, zoals de puriteinen.

Anti-puriteinsche politiek

De lotgevallen van iemand als Arthur Hildersham (1563-1632) illustreren maar al te duidelijk hoezeer de godsdienstpolitiek van Jacobus I en Karel I overeenstemde met die van Elizabeth. In 1587 werd hij verbonden aan Ashby de la Zouch (Leicester). Vanwege zijn non-conformistische standpunt werd hem zowel in 1590 als in 1605, in 1611 en na 1625 voor langere of kortere tijd door de kerkelijke autoriteiten het zwijgen opgelegd. Dat ging soms gepaard met boetes, gevangenisstraffen en andere maatregelen. Daarbij dienen we te bedenken dat Hildershams aanzienlijke geboorte hem nog enige bescherming bood – wat voor de meeste puriteinsche predikers niet gold.

In zijn optreden werd Jacobus trouw terzijde gestaan door de aartsbischop van Canterbury, Richard Bancroft, een uitgesproken anti-puritein. Ongeveer driehonderd puriteinsche predikanten werden uit hun ambt ontzet. Honderden mensen vluchtten. De uitstroom die toen plaatsvond, markeert min of meer het einde van het puritanisme in georganiseerde vorm binnen de Engelse staatskerk. Weliswaar nam de opvolger van Bancroft, George Abbot (1562-1633), als calvinist een meer verzoenende houding tegenover de puriteinen aan, maar hij kon onvoldoende tegenwicht bieden tegen Jacobus’ kerkpolitiek.

Een maatregel die krachtig verzet opriep van puriteinsche zijde, zowel van geestelijken als van niet-geestelijken, was het *Book of Sports* dat Jacobus in 1618 per decreet van kracht verklaarde. Hoewel het niet met zoveel woorden werd erkend, was deze maatregel duidelijk bedoeld om de puriteinsche wijze

2. Neal, *a.w.*, 72v.

van zondagsheiliging tegen te gaan. Het is dan ook geen wonder dat sommige puriteinse geestelijken zelfs weigerden om vanaf de kansel het volk te informeren over dit koninklijke besluit. Een van hen was Edmund Staunton (1600-1671), die later deel uitmaakte van de Westminster Assembly. Dergelijk verzet eindigde gewoonlijk in de afzetting van de weigerachtige prediker.

De anti-puriteinse politiek van Jacobus – en later ook van zijn zoon – in combinatie met de controle die de Engelse overheid over de drukpers uitoefende, leidde er toe dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw ettelijke honderden puriteinse geschriften in de Republiek werden gedrukt, waarna ze Engeland werden binnen gesmokkeld. Steden als Amsterdam en Leiden vervulden bij deze gang van zaken een belangrijke rol. Het drukken van dergelijke publicaties gebeurde zowel door uitgeweken puriteinse Engelse als door sympathiserende Nederlandse drukkers.³

Separatisten

Mannen als John Robinson (± 1575-1625) en de jeugdige William Bradford (± 1590-1657) trokken de radicaalste consequentie uit Jacobus' politiek en braken met de Anglicaanse Kerk. Daarmee ontstond voor de tweede keer een separatistische puriteinse stroming, die de Engelse staatskerk volledig en voorgoed afschreef. Via de Republiek trok een deel van deze separatisten al in 1620 in georganiseerd verband naar de Nieuwe Wereld. Zij zijn bekend geworden onder de naam Pilgrim Fathers en stichtten de kolonie New Plymouth.⁴

De separatisten stonden op het standpunt dat slechts bekeerde mensen door middel van het afleggen van belijdenis van het geloof konden toetreden als lid van de kerkelijke gemeente. Die gemeente moest werkelijk een 'gemeenschap der heiligen' zijn. In het verlengde daarvan beklemtoonden zij sterk de zelfstandigheid van iedere gemeente: hoger dan een gemeenschap der heiligen kan immers niets zijn. Van classicale en synodale verbanden en contacten was dus geen sprake.

Congregationalisten

Een andere groep puriteinen, waaronder William Bradshaw (1572-1618), Henry Jacob (1563-1624) en Amesius, brak niet met de staatskerk, maar weigerde wel te voldoen aan Jacobus' eisen, wat leidde tot hun afzetting. De afgezette puriteinse predikers bleven echter in het geheim preken. Zo ont-

3. Reid, *Memoirs of the Lives and Writings*, 158. Over het ontstaan van de puriteinse traditie inzake de zondagsviering, zie Hill, 'Seventeenth-Century English Society and Sabbatarianism', 84-108. Over de puriteinse pers in de Republiek, zie Sprunger, *Trumpets from the Tower*.

4. Een beknopte beschrijving van Robinson en zijn separatisme biedt Brachlow, 'John Robinson and the Separatist Ideal', 5-18.

stonden naast de officiële kerk in het geheim vrije, zelfstandige gemeenten, de *congregations*. Daarmee begon het congregationalisme vorm te krijgen. Tegenover de Engelse staatskerk worden de congregationalisten met talloze andere groeperingen gerekend tot het independentisme, ongeacht of die groeperingen een gereformeerde, een baptistische of een andere theologische achtergrond hadden. In hun kerkleer waren de congregationalisten nauw verwant aan de separatisten. Met enig recht worden ze wel betiteld als Semi-Separatists.

De twee eerstgenoemden vormden de kern van wat wel genoemd wordt de London Propagandists. Door middel van clandestiene pamfletten bleven zij hun opvattingen uitdragen, totdat in 1609 ontdekt werd wie hun manuscripten drukte. Toen werden ze of tot zwijgen gebracht, of gedwongen het land te verlaten. Amesius en Jacob verbleven sinds 1610 in de Republiek, waar Amesius in 1633 overleed. Henry Jacob kwam hier onder invloed van John Robinson, de leider van de gevluchte separatisten te Leiden.

Terug in Engeland organiseerde Jacob in 1616 met gelijkgezinden uit de non-conformistische groepen zoals die onder Jacobus I inmiddels in het geheim waren ontstaan, een eigen kerkelijke organisatie. Daarmee vormden zij de eerste independentistische kerk van Engeland. Het reglement dat deze nieuwe kerkelijke structuur als een soort kerkorde gebruikte, was van de hand van Jacob. Onderdeel daarvan was het sluiten van een *covenant* tussen God en de gemeente.

De overheid behandelde hen op dezelfde wijze als Elizabeth de eerste separatisten had gedaan. Dat wil zeggen: ze werden te vuur en te zwaard vervolgd. Terecht is er op gewezen dat deze maatregelen de vervreemding van de congregationalisten ten opzichte van kerk en staat alleen maar bevorderde.⁵

Cambridge Brethern

Er was nog een derde lijn waarlangs het puritanisme zich in deze tijd ontwikkelde. Die werd voorgestaan door de Cambridge Brethern, de kring van invloedrijke puriteinen rond Richard Sibbes, met mannen als Thomas Goodwin (1600-1680), John Cotton (1584-1652) en John Davenport (1597-1670). Zij trachtten door middel van goede contacten en beïnvloeding van bestuurders de puriteinse invloed in politieke en universitaire kringen te behouden en waar mogelijk uit te bouwen. De regisseur van dit programma was John Preston. Onder protectie van machtige politieke beschermers, zoals de Earl of Warwick, ontwikkelden de puriteinen een strategie voor hervorming van de kerk.

5. Over de verschillen tussen de radicale en de meer gematigde puriteinen, zie Foster, *The Long Argument*, 43-51; over de London Propagandists, *ibidem*, 58-64. Over Jacob: Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.2, 34, 71v; Deppermann, 'Der englische Puritanismus', 46.

Aanvankelijk richtte men zich op beïnvloeding van het hof, de Court. Toen de kansen daarvoor na de regeringswisseling van 1625 afnamen, koos men voor beïnvloeding van het parlement, de Country. Daarmee gingen de belangen van de puriteinse zaak grotendeels parallel lopen aan die van het parlement.

Daarnaast streefde men er door middel van de Corporation of Feoffees for Buying of Improvements to the Church (Maatschappij van gevechtvaardigen voor de aankoop van onteigend kerkelijk bezit) naar om langs materiële weg de benoeming van puriteinse predikers binnen de Anglicaanse Kerk veilig te stellen en door uitbreiding van onderwijsvoorzieningen geschikte kandidaten te vormen. Door het verwerven van voormalige kerkelijke goederen kreeg men immers ook het daaraan verbonden patronaatsrecht in handen. Sibbes was van 1627 tot 1629 voorzitter van deze onderneming.

Deze werkwijze vereiste wel dat zij zich ten aanzien van de gewenste hervorming van de kerkelijke structuur uiterst terughoudend opstelden, al hielden ze er wel non-conformistische praktijken op na. Maar waar de kerk bedreigd werd door arminianisme, libertinisme, papisme en atheïsme behoorden de puriteinen onderling niet te strijden over ceremoniële kwesties, zo liet Davenport in 1624 de radicale puritein Alexander Leighton (1568-1649) weten. Vijanden van de kerk hebben bij haar ingebroken en haar in bezit genomen, terwijl wij twisten over het behang en de verf, meende hij. Niet voor niets wordt deze lijn wel omschreven als Conformable Puritanism.

De richting waarvan Perkins en Amesius de geestelijke vaders waren, die van de Amesians, was minder geporteerd van deze koers. Zij was nadrukkelijker en consequenter non-conformist. Eerder dan Sibbesians kwam zij dus in botsing met de kerkelijke en burgerlijke autoriteiten en werd zij getroffen door maatregelen van uitsluiting en verbanning. Onder de *puritan gentry*, de landadel onder wie velen de puriteinse zaak waren toegedaan en hunkerden naar het geestelijke voedsel dat de puriteinse predikers boden, vonden deze predikers vaak emplooi, doordat zij verbonden werden aan een plaatselijke school, dienst deden als huisgeestelijke of een ander ambt bekleedden buiten de officiële hiërarchie van de Established Church om. 'The preachers of Ames's circle were suspended earlier and from less prominent pulpits. Circumstances often forced them to exercise their influence by way of the printed word, in contrast to the Brethern whose beliefs required and whose good fortune allowed for emphasis on the word preached.'⁶

Ierland

Volgens Neal schoot in deze periode het puritanisme ook in Ierland wortel. Wetgeving maakte het in 1607 voor ondernemers aantrekkelijk om in dat

6. Knight, *Orthodoxies in Massachusetts*, 47, resp. 58.

land te investeren. Londense ondernemers richtten hun activiteiten op Ulster, waar naast Schotse ook diverse Engelse volksplantingen ontstonden. Het was echter een probleem om geestelijken te vinden die bereid waren zich bij deze nederzettingen aan te sluiten. Voor anglicaanse geestelijken was het Ierse avontuur weinig aantrekkelijk. Anders lag het voor in het nauw gedreven puriteinse predikers. Een aantal van hen was bereid 'om ergens in des Konings Heerschappyyen heenen te gaan, om de Vryheit hunner Geweetens; en daar zouden er veel meer gegaan hebben, indien zy verzekeringe hadden kunnen bekomen, van eene Tolerantie of Verdraagzaamheit'.⁷ Voor de meesten leek het uitwijken naar Schotland daarom een beter alternatief dan de verhuizing naar Ierland.

'Vredevorst'

Na een adempauze laaiden in 1618 de godsdienstoorlogen in Europa weer op. De gruwelijkste daarvan is de Dertigjarige Oorlog in het Duitse Rijk. Naast Gustaaf Adolf van Zweden was Jacobus de enige protestantse vorst die in de Europese balans tussen protestantse en rooms-katholieke staten voor een behoorlijk tegenwicht aan protestantse zijde had kunnen zorgen. Hij verkoos echter de diplomatieke weg te gaan en de daadwerkelijke deelname aan de strijd te vermijden. Zelfs ten gunste van zijn schoonzoon, Frederik van de Palts, de 'Winterkoning', greep hij niet in.⁸ Deze keus werd ingegeven door zijn ambitie om als de 'vredevorst' geschiedenis te maken. Zij werd ongetwijfeld mede bepaald door zijn chronische geldgebrek. Om een leger op de been te brengen, was veel geld nodig, en aangezien dat de zaak was van het parlement, zou hem dat nog afhankelijker van dit instituut gemaakt hebben. Van protestantse zijde had men weinig begrip voor Jacobus' afzijdigheid.

Verhouding met het parlement

Voortdurend waren er spanningen tussen Jacobus en het parlement. In zijn absolutistische taakopvatting was geen ruimte voor een parlement zoals dat in Engeland functioneerde. Tegen wil en dank moest hij dit instituut accepteren, maar een hartelijke verstandhouding tussen hen is er nooit ontstaan.

Doordat de koning inzake de belastingheffing nog steeds afhankelijk van het parlement was, wist deze instantie haar macht verder uit te bouwen. Was het parlement naar de mening van de Engelse koning te kritisch, of gewoon dwars, dan kon hij het parlement ontbinden. Zodra er echter weer belasting geheven moest worden om de uitgaven van bijvoorbeeld een oorlog te kunnen dekken, diende de koning toch dat parlement weer toestemming te vra-

7. Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* I.2, 69. Zie over de protestantse dissidenten in Ierland tussen 1650 en 1750: Gillespie, 'Dissenters and Nonconformists, 1661-1700', 11-28.

8. Zie Van Deursen, 'De Republiek en Europa in de zeventiende eeuw', 17v.

gen. Hij bezat geen staand leger, dus geen mogelijkheid om met geweld een eind te maken aan de ‘bemoeizucht’ van het parlement. Uiteraard probeerde de koning inkomstenstromen buiten het parlement om aan te boren, zoals het heffen van invoerrechten, maar dat was slechts aanleiding tot nieuwe twisten met het parlement. Geleidelijk aan verslechterde zelfs ook zijn verhouding met het Hogerhuis.

1.2 Schotland

Nadat Jacobus de Engelse kroon had aanvaard, trad hij krachtiger op tegen de presbyterianen in Schotland. In 1605 gelastte hij de bijeenkomst van de General Assembly af. Toen deze desondanks toch door een aantal predikanten werd geopend, werden zij gedwongen uiteen te gaan. Zij weigerden Jacobus’ bevoegdheid in dezen te erkennen en schreven een nieuwe vergadering uit. Voordat deze plaatsvond, had Jacobus een aantal van hen gevangengezet of verbannen op beschuldiging van rebellie. Toen Andrew Melville, inmiddels hoogleraar aan de universiteit van St. Andrews – die zelf niet aanwezig was geweest – nadien publiekelijk kritiek uitte op Jacobus’ politiek, werd hij in de Tower opgesloten. In 1611 werd hij vrijgelaten op voorwaarde dat hij het land zou verlaten. Hij werd vervolgens hoogleraar in de godgeleerdheid te Sedan. Het leiderschap van de presbyterianen ging over op Alexander Henderson (1583-1646).

Invoering episcopale stelsel

In 1607 werden de bisschoppen benoemd tot Perpetual Moderators, en daarmee was de voorlaatste stap gezet om in Schotland het episcopale stelsel in te voeren. Hun autoriteit werd ondersteund door de instelling van enkele kerkelijke rechtbanken, de Courts of High Commission. De laatste stap werd gezet in 1610 en twee jaar later door het Schotse parlement bekrachtigd. De Anglicaanse bisschoppen zorgden voor de vereiste wijding van hun Schotse collega’s. De koning werd erkend als het hoogste gezagsorgaan in staat en kerk. Hij verwachtte door middel van een episcopaat dat van hem afhankelijk was sterker te staan tegenover de adel.⁹ Overigens werden bisschoppen pas onder Karel II benoemd in hoge overheidsambten.

Tot 1610 waren de bisschoppen in feite meer dienaren van de overheid dan kerkelijke prelaten. Vanaf dat jaar kregen zij ook taken die wel specifiek kerkelijk waren. Zo behoeft de toepassing van de ban in zijn hoogste trap vóór 1610 de instemming van de classis, de *presbytery*, nadien van de bisschop; kerkvisitatie was voordien de verantwoordelijkheid van de classis, nu van de bisschop; vóór 1610 vervulde de classis een belangrijke rol bij

9. Voor een overzicht van Jacobus’ politiek tussen 1596 en 1610 om het episcopale stelsel in Schotland in te voeren, zie Foster, *The Church before the Covenants*, 12-31; over de verwickelingen rond de General Assembly van 1605, zie De Jong, *John Forbes*, 16-24.

het aanstellen van predikanten, daarna werd deze taak overgenomen door de bisschop, al bleef de classis wel zorg dragen voor het afnemen van de toelatingsexamens. Toch bleef de functie van de Schotse bisschoppen in hoge mate vergelijkbaar met die van de voormalige superintendenten. Er vond dus geen herstel van het episcopaat in rooms-katholieke zin plaats, en evenmin was het een kopie van het Engelse stelsel.

De kerkenraden en classes bleven onafhankelijk van de bisschoppen functioneren. Voor de overleving van het presbyterianisme was dat essentieel. Tot de taak van de kerkenraden – waarvan de leden doorgaans behoorden tot de gegoede middenstand – behoorde onder meer het toezicht op de levenswandel van de lidmaten. In veel gemeenten werd de rustdag in puriteinse zin gevierd en waakte de kerkenraad tegen de ontheiliging ervan. Ook de tucht over het zedelijk gedrag binnen en buiten het huwelijk, het tegengaan van vloeken, het bestraffen van kwaadsprekerij en van uitpattingen tijdens allerlei traditionele volksfeesten viel onder zijn verantwoordelijkheid. Dit maakte het mogelijk dat zelfs gedurende de periode van het Schotse episcopaat, naast predikanten ook kerkenraden de dragers waren van de idealen van puriteinse levensheiliging. Bij alle veranderingen die Jacobus doorvoerde, bleef in de zondagse eredienst bovendien de nadruk op de prediking van het Woord gehandhaafd.

Articles of Perth

In 1617 maakte Jacobus vanuit Engeland een reis naar zijn rijk in het noorden. Het doel van de tocht was onder meer het nemen van maatregelen die het episcopale stelsel in de Schotse kerk zouden vervolmaken. Het protest van een aantal predikanten leidde opnieuw tot afzettingen. Het jaar daarop riep de koning een vergadering van anti-presbyterianen bijeen te Perth. Deze stelde de volgende vijf artikelen op waaraan ook puriteinsgezinde ambtsdraggers zich zouden moeten houden:

1. Men moet het sacrament van het Heilig Avondmaal knielend ontvangen.
2. Indien een zieke dat wenst, moet een predikant het sacrament thuis toedienen.
3. Zonodig moeten predikanten een kind thuis dopen.
4. Zodra de kinderen de catechismus, het gebed des Heeren, de geloofsbelijdenis en de Tien Geboden kunnen opzeggen, dient de predikant hen voor de bisschop te brengen, die hun het vormsel zal toedienen en hen zal zegenen (de confirmatie).
5. Kerst, Pasen, Pinksteren en Hemelvaartsdag zullen in het vervolg in de Schotse kerk gevierd worden.

Na enige jaren werden deze artikelen door het Schotse parlement bekrachtigd, zodat zij kracht van wet verkregen. Dat lukte opnieuw een periode van vervolging van presbyteriaansgezinden in.

Het presbyterianisme liet zich echter niet meer definitief uitschakelen. Steeds waren er predikanten die bleven protesteren tegen het episcopaat en die weigerden om besluiten die naar hun mening in strijd waren met de gereformeerde leer en kerkinrichting – waaronder de *Vijf Artikelen van Perth* – van de kansel af te kondigen. Een belangrijke woordvoerder van het protest tegen deze artikelen was David Calderwood (1575-1650). Toen in 1619 een fel pamflet tegen de synode van Perth verscheen – gedrukt in de Republiek en in vaten Schotland binnengesmokkeld – werd hij als de auteur beschouwd en volgde er een arrestatiebevel. Daarop week ook hij, evenals zovele anderen, uit naar de Republiek. Daar verbleef hij tot het jaar van overlijden van Jacobus.

De indruk bestaat dat deze *Vijf Artikelen* over het algemeen in het zuiden van Schotland werden genegeerd, terwijl ze in het noorden wel werden aanvaard. Het lag echter toch wat gecompliceerder. Zowel de private doop als de private bediening van het sacrament aan zieken is nooit een wijdverbreide gewoonte geworden. De bisschoppelijke confirmatie bleef helemaal een dode letter en over het houden van de feestdagen werd verschillend gedacht. Waar vrij breed verzet tegen rees, was de verplichting om te knielen bij het ontvangen van het Heilig Avondmaal. Waar dat in praktijk gebracht werd, leidde dat nogal eens tot het verzuimen van de openbare eredienst. Mensen gingen stichting zoeken in conventikels. Die werden weliswaar verboden – vooral de jaren 1619-1621 kenmerken zich door dwangmaatregelen – maar dat had weinig resultaat. Als gevolg van de *Vijf Artikelen van Perth* ontstond in Schotland voor het eerst een non-conformistische richting, die ook bleef voortbestaan toen tijdens de laatste regeringsjaren van Jacobus de vervolging afnam.¹⁰

2. 'Romanisering' onder Karel I

2.1 Engeland tot 1640

Jacobus' zoon Karel I (regeringsperiode 1624-1649) zette de politiek van zijn vader voort. De band met de hoogkerkelijke richting werd nog nauwer, waardoor het in de ogen van veel puriteinen was alsof de Anglicaanse Kerk teruggevoerd werd in de schoot der Rooms-Katholieke Kerk. De architect daarvan was William Laud (1573-1645), die in 1633 aartsbisschop van Canterbury werd. Bovendien achtten velen het huwelijk van Karel I met

10. Foster, *The Church before the Covenants*, 183-190.

de rooms-katholieke Franse prinses Henriëtta Maria in 1625 een teken aan de wand. In de positie van de Recusants kwam enige verbetering. Het is opmerkelijk hoe de Cambridge Brethern desondanks tot Lauds aantreden als aartsbisschop achter de schermen in puriteinse geest werkzaam konden zijn binnen de Anglicaanse Kerk.

William Laud

Aartsbisschop Abbot werd al in 1627 op non-actief gezet, omdat hij zich te duidelijk keerde tegen het absolutistische streven van Karel I. Als bisschop van Londen had vanaf dat moment Laud, die hem na zijn dood in 1633 opvolgde als aartsbisschop, een belangrijk aandeel in het treffen van anti-puriteinse maatregelen. Laud vond de belijdenis van de Anglicaanse Kerk, zoals deze in 1562 was vastgelegd in de 39 Artikelen, te calvinistisch. Het centrum van de eredienst was naar zijn mening niet de prediking, maar de sacramentsbediening. Nog in het jaar van zijn aantreden werd het *Book of Sports* opnieuw afgekondigd.

De bestrijding van het puritanisme door Laud bracht veel puriteinen die tot dan toe vastgehouden hadden aan het ideaal van een reformatie van de Engelse kerk van binnenuit, in het begin van de jaren dertig tot een radicaler standpunt inzake de afwijzing van conformisme. In combinatie met de economische achteruitgang bracht het rond 1630 bovendien de Great Migration op gang, waarbij duizenden congregationalistische puriteinen naar de Nieuwe Wereld vertrokken om daar als *children of God* en *visible saints* God in vrijheid te kunnen dienen. Zij worden beschouwd als de eigenlijke grondleggers van de latere Verenigde Staten van Noord-Amerika. Tekenend voor de verslechterde politieke situatie is dat de Amesian Thomas Hooker en de Sibbesian Cotton in 1633 tegelijk uitweken naar Amerika. Andere theologen vonden troost in de bestudering van het bijbelboek Openbaring, wat hun aanleiding gaf tot gespannen toekomstverwachtingen. Een belangrijk rol hierin vervulde de verklaring van dit bijbelboek van de hand van Thomas Brightman (1562-1607), die zich overigens ook waagde aan een profetische verklaring van het Hooglied.¹¹

Laud gaf hoge prioriteit aan de bestrijding van de politieke middelen die de puriteinen gebruikten om de hervorming van de Anglicaanse Kerk te realiseren. De Corporation of Feoffees for Buying of Impropriations to the Church werd verboden. Bovendien hield hij er een uitgebreid spionagenetwerk op na. De *Justices of Peace* werden ingeschakeld om afwijkende

11. Zie Deppermann, 'Der englische Puritanismus', 43v; een verkennend overzicht in Graafland, 'De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie', 65-75; Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, 183-187. Over de verwachtingen voor de joden, zie Van Elderen, *Toekomst voor Israël*. Vgl. ook Lowance, *The Language of Canaan*, 48-54.

meningen met harde hand te onderdrukken. De Court of High Commission bleek als hoogste kerkelijke rechtbank opnieuw een nuttig instrument. De puriteinen werden hevig vervolgd. Conventikels waren broeinesten van non-conformistische opvattingen, haarden van verzet. Die houding werd alleen nog maar versterkt wanneer lekenpredikers, congregationalistische puriteinen of andere independentistische predikers daar voorgingen. Dus kwam er een verbod op samenkomsten buiten-de-kerkdiensten-om. Verder werd het bijwonen van een kerkdienst buiten de eigen parochie verboden en werden maatregelen getroffen om de preekmogelijkheden van *lecturers* drastisch in te perken, evenals de rechten van adellijke families om een huiskapelaan in dienst te nemen. Onnodig te zeggen dat dit alles de verhouding tussen Laud enerzijds en de *puritan gentry* en andere adellijke families anderzijds niet ten goede kwam. Lauds inbreuk op hun rechten trachtten ze waar mogelijk tegen te gaan. Ook het feit dat de patronaatsrechten in veel gevallen in handen waren van puriteinsgezinde edelen frustreerde Lauds kerkpolitiek.¹²

Puriteinen binnen de Anglicaanse Kerk

Er waren echter nog steeds geestelijken met een piëtistisch-puriteinse inslag, die zich tot op zekere hoogte conformeerden aan de organisatie en liturgie van de Anglicaanse Kerk, en vanuit hun kerkelijke positie hun puriteinse idealen bleven uitdragen. Een vooraanstaand piëtistisch-puriteinse schrijver was Lewis Bayly (1565-1631), auteur van *The Praxis of Piety directing a Christian how to walk that they may please God*, dat al spoedig in het Nederlands werd vertaald onder de titel *De Pracktycke ofte oeffeninge der Godtsaligheydt* en tientallen herdrukken beleefde. Hij bekleedde het ambt van anglicaans bisschop van Bangor. Zijn verzet tegen het hoogkerkelijke arminianisme heeft zijn levenseinde verhaast.

Zijn collega-bisschop van Exeter, later van Norwich, was Joseph Hall (1574-1656), deelnemer aan de Dordtse Synode van 1618/1619. Deze stond bij aartsbisschop Laud eveneens bekend als puriteinsgezind. In elk geval waakte hij tegen romaniserende invloeden en schreef hij een aantal stichtelijke boeken die ook in vertaling op ruime schaal verspreid werden, zowel in Nederland als in Duitsland. Als we afgaan op bibliografische overzichten, heeft deze Engelse theoloog grote weerklank en invloed in Duitsland gehad. Het aantal vertalingen van zijn werken en de herdrukken daarvan kan zich meten met dat van werken van Bunyan, Bayly en Baxter.¹³ Door de puriteinse revolutie van de jaren veertig en vijftig heeft hij als aanhanger van het episcopaat het nodige te verduren gehad.

12. Cliffe, *The Puritan Gentry*, m.n. 160-192.

13. Vgl. Van der Haar, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert*, en Sträter, *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall*.

Verzet

Lauds meedogenloze terreur riep onder het volk een enorme weerstand op. Vele uiteenlopende dissidente groeperingen werden één in hun afkeer van zijn inquisitoriale methodes. Ook in het parlement verwekte de godsdienstpolitiek van Karel I en Laud een storm van protest. Sir John Eliot (1592-1632) trad op de voorgrond als woordvoerder van de puriteinse stroming in het parlement. Na zijn dood werd hij opgevolgd door John Pym (1584-1643), die ook financieel en bestuurlijk betrokken was bij de puriteinse emigratie naar Amerika, onder meer bij de vestiging van Connecticut. Het kerkelijke en het politieke verzet waren onlosmakelijk met elkaar verweven, zowel in Engeland als in Schotland. De puriteinse kritiek richtte zich dan ook niet slechts op de begunstiging van de arminiaanse partij door de koning, maar ook op de machtsaanspraken van de koning zelf.

Steeds duidelijker tekende zich de politiek-kerkelijke tweedeling af. Aan de ene kant stonden non-conformisten, de independenten, waartoe ook de presbyteriaanse en congregationalistische puriteinen gerekend worden. Zij waren als het gaat om politieke aangelegenheden tegen het vorstelijke absolutisme, pleitbezorgers van de *common law*, en voor handhaving van de rechten van het parlement. Sommigen koesterden republikeinse denkbeelden. Daar tegenover stonden de overtuigde aanhangers van de Engelse staatskerk in haar huidige vorm; op het gebied van de theologie waren ze doorgaans meer arminiaans dan calvinistisch georiënteerd. Op politiek terrein hadden ze op zijn minst begrip voor het streven naar absolute macht door de koning.

Onder invloed van de krachtige pleidooien van de puriteinen nam het parlement in 1628 de *Petition of Rights* aan. Deze was opgesteld om de verhouding met de koning beter te regelen, maar veel resultaat leverde zij nog niet op. Al spoedig besloot de koning zonder parlement verder te regeren. Na de ontbinding ervan op 2 maart 1629 begon hij vervolgens bepaalde vormen van belasting te heffen buiten de toestemming van het parlement om. Het conflict hierover spitste zich toe op de zogenaamde *Ship Money*. Door deze gelden wist hij een permanente vloot op te bouwen. Deze situatie bracht puriteinse tegenstanders ertoe om nauwere politieke samenwerking aan te gaan.¹⁴

Toen het politieke tij zich onder de invloed van de ontwikkelingen in Schotland in 1640 tegen Karel I en Laud begon te keren, trachtte Laud de door hem doorgevoerde veranderingen ook voor de toekomst veilig te stellen. Samen met de Convocation van de anglicaanse bisschoppen besloot

14. Thorn e.a., *Engeland*, 358-360. Over de pogingen van puriteinen om via het parlement hervormingen tot stand te brengen, zie Foster, *The Long Argument*, 110-131, 141v.; over de ideologische parallellen tussen het puritanisme en de *common law*, zie Eusden, *Puritans, Lawyers, and Politics in Early Seventeenth-Century England*.

hij van bepaalde groepen de eed te eisen dat zij nooit een poging zouden doen om verandering aan te brengen in ‘het bestuur van de kerk door aartsbisschoppen, bisschoppen, dekens en aartsdiakenen etcetera zoals dit nu bestaat’. Spottend werd dit de ‘etcetera-eed’ genoemd. Veel effect sorteerde deze actie niet, behalve dan dat zij opnieuw een krachtige impuls gaf aan het puriteinse verzet.

2.2 Schotland tot 1640

Anders dan Jacobus in zijn laatste regeringsjaren, dulde zijn zoon Karel geen non-conformistische opvattingen. De vervolging nam weer toe. Daar komt nog bij dat Karel wenste het Schotse episcopaat in Engelse zin om te vormen. In Laud vond hij ook voor zijn plannen met Schotland een overtuigd medestander. Diens poging om hier, evenals in Engeland, het episcopale stelsel in hoogkerkelijke zin om te vormen door middel van de *Canons and Constitutions Ecclesiastical for the Government of the Church of Scotland*, had de steun van de Schotse prelaten. Zij stuitte echter op fel verzet van verschillende predikanten en van een deel van het volk. Het besluit werd vooralsnog dan ook slechts gedeeltelijk uitgevoerd.

Toen in 1637 het gebruik van het *Book of Common Prayer and Administration of the Sacraments and other parts of divine Service for the use of the Church of Scotland* werd voorgeschreven, leidde dat tot nog massaler verzet van predikanten, adel en volk. Door de invoering ervan zou, evenals in Engeland, het accent in de zondagse eredienst verschuiven van de verkondiging van het Woord naar de viering van de sacramenten. De koning trachtte de onrust te bezweren door de episcopale partij onvoorwaardelijk te steunen en door stevige ordemaatregelen te nemen. Ook werd een geschrift van George Gillespie (1613-1648) met de veelzeggende titel *Dispute against the English-Popish Ceremonies* verboden.

National Covenant

Onder leiding van predikanten als Alexander Henderson en David Dickson (1589-1662) werd nu in 1638 te Edinburgh door vertegenwoordigers van de adel, door predikanten en door mensen uit diverse bevolkingsgroepen het National Covenant, dat in 1581 was ondertekend, hernieuwd. Opnieuw werd het bisschoppelijke stelsel verworpen en de presbyteriale kerkinrichting aanvaard. Het was tevens een daad van verzet tegen Karels absolutistische neigingen en een verbond tot handhaving van de calvinistische leer.¹⁵ Karel benoemde Thomas markies van Hamilton (1600-1640) tot zijn gevolmachtigde in Schotland en voorzag hem van de bevoegdheden die hij nodig zou hebben om het verzet de kop in te drukken, terwijl hij tegelijkertijd

15. De tekst in Nederlandse vertaling in Van Valen, *Naftali, een losgelaten hinde*, 362-371.

trachtte de Schotten te paaien door schijnbaar toe te geven aan de presbyteriaanse eisen.

Ondertussen kwam in de kathedraal van Glasgow voor het eerst sinds jaren weer een vrije Great Assembly bijeen. De bisschoppen werden gedaagd, maar weigerden zich voor de synode te verantwoorden. Deze was in hun ogen volstrekt onwettig. Tevergeefs probeerde Hamilton de synode te ontbinden. Zij ging niet uiteen dan nadat alle maatregelen die onder Jacobus en Karel genomen waren ten gunste van het episcopale stelsel waren tenietgedaan, de bisschoppen waren afgezet en het presbyteriale systeem was hersteld. Deze synode markeert het begin van de periode van de Second Reformation.

In de ogen van Karel was dit optreden uiteraard niet minder dan opstand tegen de gezalfde des Heeren. Hij marcheerde met een leger, waarvan de soldaten gedwongen waren dienst te nemen, naar Schotland om de Covenanters te verslaan, maar onder het blauwe vaandel met het de strijdkreet 'For Christ's Crown and Covenant' maakten ook de Covenanters zich gereed voor de aanval. Het kwam nog niet tot een confrontatie. Karel en zijn tegenstanders sloten een overeenkomst waarin Karel een groot deel van de Schotse eisen, waaronder een behoorlijke financiële vergoeding voor het Schotse leger zolang de vrede nog niet definitief getekend was, accepteerde. Daarmee eindigde de eerste Bishops' War. Het Schotse parlement dat nadien bijeenkwam, aanvaardde het National Covenant als een soort grondwet en het presbyterianisme als enige vorm van kerkregering.

Strijd tegen de Schotten

Terug in Londen benoemde Karel Thomas Wentworth Earl of Strafford (1593-1641), die Ierland met harde hand bestuurd had, tot zijn eerste minister. Hij was onvoorwaardelijk aanhanger van het koninklijk absolutisme. 'Black Tom Tyrant' werd hij genoemd. Op zijn advies riep de koning in 1640 weer het Engelse parlement bijeen; dat moest de financiële middelen verschaffen om aan de eisen van de Schotten te kunnen voldoen, en tevens om verdere militaire maatregelen tegen hen te kunnen bekostigen. Dat wilde zeggen: om een huurleger op de been te kunnen brengen. Onder leiding van John Pym voerde het parlement echter een hevige oppositie tegen het beleid van Karel I. Na drie weken werd dit 'Korte Parlement' alweer ontbonden. Karel en zijn rechterhand probeerden vervolgens met geweld de gewenste belastingen binnen te krijgen, maar dit verbreedde slechts het verzet.

Opnieuw probeerde Karel nu een leger te formeren door gedwongen dienstplicht, maar dat versterkte juist de puriteinse zaak, aangezien nogal wat soldaten deze waren toegedaan. Ondertussen namen de Schotten hun kans waar en vielen Engeland binnen. Het koninklijke leger werd verslagen en hijzelf kon weinig anders doen dan met de Schotten onderhandelen. Zij

eisten een forse schadeloosstelling en die was door Karel slechts op te brengen als het Engelse parlement daarvoor toestemming gaf.

3. *Puriteinse revolutie*

Eind 1640 begonnen de zittingen van het ‘Lange Parlement’, dat het onderwisselende omstandigheden uithield totdat Oliver Cromwell (1599-1658) dit parlement, waarvan hij zelf lid was, in 1653 ontbond. Daarna trad het overigens in 1660 tijdelijk nog weer even aan.

3.1 *Overwinning van het parlement*

Great Rebellion

Een van de eerste daden van dit parlement was de arrestatie van Strafford, die een half jaar later onthoofd werd. Aartsbisschop Laud eindigde in 1645 zijn leven op het schavot. De instrumenten van de koninklijke absolute macht, de Star Chamber en de Court of High Commission, werden ontbonden.

Tegen het einde van 1640 werd bij het parlement een petitie ingediend, ondertekend door vijftienduizend burgers, die eiste dat het episcopale stelsel zou worden afgeschaft en vervangen door een meer bijbels model van kerkinrichting. De puriteinse dichter John Milton (1608-1674) deed met zijn geschrift *Of Reformation* kort daarna een soortgelijk beroep op Karel I.¹⁶ Dit was overigens meer een pleidooi voor een independentistische hervorming dan voor een presbyteriale. Reeds in 1641 kwam door middel van de Root and Branch Bill in het parlement het voorstel om het episcopale stelsel van de Anglicaanse Kerk te vervangen door het presbyteriale model aan de orde. Alvorens daartoe besloten werd, leek het raadzaam dat puriteinse theologen dit model praktisch zouden uitwerken.

Preken voor het parlement

Bekend zijn de preken die presbyteriaanse en congregationalistische puriteinen in die jaren op uitnodiging van het parlement voor dit lichaam hielden. Enkele tientallen daarvan zijn rond 1660 in vertaling uitgegeven door Samuel van Haringhous te Bolsward onder de titel *Uytgelesene Engelsche boet-predikatiën over sonderlinge texten, op hun ingestelde maendelickse Vasten deur verscheydene treffelike godgeleerden, voor het eerw. Parlement van Engeland gedaen*. Daaraan zijn veel bekende namen verbonden. De meesten van deze predikers maakten ook deel uit van de Westminster Assembly. Tot de presbyteriaanse predikers behoorden onder meer Cornelius Burgess (± 1586-1665), die in zijn preken sterk aandrong op het

16. Deppermann, ‘Der englische Puritanismus’, 47.

samenroepen van een synode, Charles Herle (1598-1659), Edward Reynolds (1599-1676), Jeremiah Whitaker (1599-1654), Edmund Staunton, Edmund Calamy (1600-1666), Thomas Hill (± 1602-1653) en Matthew Newcomen (± 1610-1669). Van de independenten preekten onder anderen de latere synodeleden William Greenhill (1599-±1677), Thomas Goodwin en Philip Nye (± 1596-1672). De laatste twee waren kort daarvoor teruggekeerd uit de Republiek, waar zij samen in Arnhem leidinggegeven hadden aan een puriteinse congregatie. Iemand als Thomas Watson († 1686) preekte wel voor het parlement, maar was geen lid van de synode. Dat gold ook voor de congregationalistische independent John Owen (1616-1683).

Het zou onjuist zijn deze preken te zien als ‘politieke’ preken. De predikers gingen wel in op de actualiteit, trokken vaak een parallel met het oudtestamentische Israël, maar besteedden vooral veel aandacht aan de nood van de tijd waarin de preken werden uitgesproken. En het wekt geen verbazing dat de ontwikkelingen ook aanleiding gaven tot hooggespannen toekomstverwachtingen. De grens tussen de opvattingen van sommige independenten en het overspannen millenniarisme van de Fifth Monarchy Man is daarbij niet altijd scherp te trekken. Pas na ongeveer 1648 krijgen verschillende preken voor het parlement een meer politiek-ideologische lading. Door deze verbinding tussen politiek en theologie kon de burgeroorlog geïnterpreteerd worden als een strijd tussen de zaak van Christus en de zaak van de antichrist.¹⁷

Solemn League and Covenant

Toen in oktober 1641 in Ierland een opstand uitbrak waarvan duizenden Engelsen het slachtoffer werden, deed de puriteinse stroming in het parlement een poging om het leger aan het opperbevel van de koning te onttrekken. Dat was een revolutionair besluit, want militaire aangelegenheden hadden tot dan toe steeds berust onder het gezag van de koning. Men verdacht de koning er echter van dat hij te sterk zou sympathiseren met de rooms-katholieke opstandelingen. En bovendien, als de koning wel met succes met de Ierse opstandelingen zou hebben afgerekend, beschikte hij immers over een leger waarmee hij zich tegen het parlement zou kunnen keren. De koning was niet van plan zich de wet te laten voorschrijven en begaf zich begin 1642 met een eenheid militairen naar het Lagerhuis om de vijf leiders van de puriteinse stroming te arresteren. Zijn voornemen bleek uitgelekt te zijn en de gezochte personen waren niet aanwezig. Dit optreden luidde de burgeroorlog in. Londen steunde het parlement, de royalisten hadden hun hoofdkwartier in Oxford.

Aanvankelijk stonden de zaken voor Karel niet ongunstig, maar het parlement zocht contact met de Schotten. Dat leidde in 1643 tot de Solemn

17. Over de preken voor het parlement, zie Wilson, *Pulpit in Parliament*; Lewis, ‘Puritan England’, 60-75; Tai Liu, *Discord in Zion*, 12-28. Over de verhouding tussen puriteinen en *Fifth Monarchy Man*, zie Tai Liu, *a.w.*, 57-85.

League and Covenant, waarbij de Schotten hulptroepen toezegden; daarnaast werd afgesproken dat tussen Engeland en Schotland een kerkelijke en politieke eenheid gevestigd zou worden op basis van het presbyteriale beginsel. Ook de Ierse presbyterianen voegden zich bij deze overeenkomst. De reorganisatie van de kerk in beide landen zou plaatsvinden ‘according to the Word of God and the example of the best reformed Churches’. Welke dat waren, werd echter niet uitgesproken. Zowel in Engeland als in Schotland werd de ondertekening ervan met krachtige steun van de overheid bevorderd.

Rechtvaardiging van het verzet tegen de koning bood Samuel Rutherford (1600-1661) in zijn *Lex Rex* (1644). Daarin behandelde hij de rechtmatigheid en wenselijkheid van de koninklijke macht, en koos hij voor een mengvorm van monarchie, aristocratie en democratie. Dat was naar zijn overtuiging de beste garantie tegen machtsmisbruik. Tevens erkende hij echter dat er situaties denkbaar zijn waarin verzet tegen de vorst geoorloofd is. Dit boek riep zozeer de toorn van de koning op, dat Rutherford zich voor het parlement moest verantwoorden toen Karel II in 1661 in Schotland aan de regering kwam. Hij stierf echter kort voor dat moment.¹⁸

De Schotse en Engelse puriteinen kenden aan de Solemn League and Covenant in de eerste plaats een religieuze waarde toe. Voor hen was het een gelofte aan God om de kerk verder te reformeren, een hernieuwde verbintenis tot een Second Reformation. Vandaar dat de Schotse predikant James Guthrie (1612-1661) in 1651 verklaarde dat de Heere redenen had om Schotland te straffen, aangezien velen de geloften die men gedaan had door het National Covenant en de Solemn League and Covenant te ondertekenen, niet nakwamen. Daarbij veroordeelde hij tegelijkertijd de wijze waarop mensen er toe gebracht werden om te tekenen: zonder dat zij voldoende onderwezen waren waartoe ze zich verbonden.¹⁹

Westminster Assembly

Krachtens het besluit van het Engelse parlement kwam gedurende de periode tussen 1643 en 1649 in een aantal sessies de Westminster Assembly bijeen om de in de Root and Branch Bill beoogde reformatie van de Engelse kerk tot stand te brengen. De besluiten van deze synode bleven echter onderworpen aan de goedkeuring van het parlement. Uitgezonderd de hoogkerkelijke partij van aartsbisschop Laud waren alle denominaties binnen de Anglicaanse Kerk op deze synode vertegenwoordigd. Een van de oudste leden was de geleerde Thomas Gataker (1574-1654), die ten aanzien van de kerkstructuur de bisschoppelijke hiërarchie niet zonder meer afwees en tegelijkertijd bevriend was zowel met de in 1618 overleden congrega-

18. Van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd* II, 80-82.

19. Vos, *The Scottish Covenanters*, 42v.

list William Bradshaw als met James Ussher (1581-1656), aartsbisschop van Armagh en primaat van de Anglicaanse Kerk in Ierland.

Enkele weken na de opening arriveerde een aantal vertegenwoordigers van de Schotse kerk, waaronder de predikanten Alexander Henderson, Samuel Rutherford, Robert Baillie (1602-1662) en George Gillespie. De synode stelde eensgezind de regels voor een gereformeerde liturgie vast en formuleerde tevens de *Westminster Confession*.

De presbyteriaanse en congregationalistische leden konden echter niet tot overeenstemming over de kerkinrichting komen. Op dat punt stonden twee puriteinse principes tegenover elkaar. Enerzijds de presbyterianen, die het principe huldigden dat de samenleving als geheel onder de tucht van Gods Woord gebracht behoort te worden, waarbij de kerk een centrale rol dient te vervullen. Anderzijds de independenten of congregationalisten (de 'dissenting brethern') met hun uitgangspunt dat de kerk een gemeenschap der heiligen behoort te zijn en dienovereenkomstig zelfstandig haar zaken kan en moet regelen, dus ook de uitoefening van de tucht. Die tucht kan zich dus niet uitstrekken over niet-gelovigen. Overigens waren de presbyterianen onderling ook nog verdeeld over de vraag in hoeverre de koning een rechtmatige plaats mocht innemen in het totaal van de kerkelijke structuur (erastiaanse invloed). Uiteindelijk stelde de synode – mede onder politieke druk – bij meerderheid een regeling voor de presbyteriale bestuursvorm van de kerk vast, die door zowel de Engelse als de Schotse kerk aanvaard werd. Het zal duidelijk zijn dat het resultaat van de Westminster Assembly kon rekenen op de sympathie van de Gereformeerde Kerk in de Republiek, aangezien daar het independentistische standpunt unaniem werd afgewezen.²⁰ Ook de parlementen van beide landen verklaarden zich hiermee akkoord. Voor de Schotse kerk betekende dit dat de *Confession of Faith* van 1560 vervangen werd. Nadat in 1645 reeds het bisschopsambt was afgeschaft, regelde het jaar daarna een nieuwe Act of Uniformity de overgang naar het presbyteriale stelsel in de Engelse kerk.

Sekten

Het puritanisme telde niet alleen calvinistisch georiënteerde presbyterianen en congregationalistische independenten onder zijn aanhangers, ook in de kring van baptisten had het zijn sympathisanten. En behalve door deze stro-

20. Deppermann, 'Der englische Puritanismus', 48v. Uitvoerig: Paul, *The Assembly of The Lord*, m.n. 101-132, waar hij een beschrijving geeft van de verschillende 'partijen' die deel uitmaakten van de synode en een overzicht tot welke stroming ieder van de deelnemers aan de synode behoorde. Dat doet ook Barker, *Puritan Profiles*, die van 54 van hen een korte biografie geeft. Een kortere of langere levensbeschrijving van elk lid in Reid, *Memoirs of the Lives and Writings*. Over de reactie vanuit de Gereformeerde Kerk in de Republiek op het resultaat van de Westminster Assembly, zie Nauta, *De Nederlandsche Gereformeerden en het Independentisme in de zeventiende eeuw*.

mingen werd de puriteinse revolutie ook gestempeld door de opkomst van allerlei sekten. Naast de Fifth Monarchy Man ontstonden nog talrijke andere groeperingen. De Levellers onder leiding van John Lilburne (± 1614-1657) gingen uit van de fundamentele gelijkheid van alle mensen en hadden nogal wat invloed in het republikeinse leger. De Diggers, met als woordvoerder Gerald Winstanley (?-?), streefden een vorm van communistische gelijkheid na. Onder leiding van George Fox (1624-1691) ontstond de beweging van Quakers of Friends. Verder waren er de Seekers, Ranters, Muggletonians, Familists, Salmonists en diverse andere Enthusiasts. Met name tijdens het bewind van Cromwell schoten ze als paddestoelen uit de grond. Veel van deze groepen kenmerkten zich door apocalyptische verwachtingen. De atmosfeer zinderde van de geestelijke strijd tussen het godsrijk en het rijk van satan.²¹

Het einde van Karel I

Onder leiding van Thomas Fairfax (1612-1671) en Cromwell werd het leger gereorganiseerd. Dat leger versloeg Karel in 1645 bij Naseby. In mei 1646 gaf Karel zich over aan de Schotse troepen, die hem daarop uitleverden aan het Engelse parlement. Na deze overwinning bleek echter de eenheid tussen dit parlement en het leger toch minder groot dan het in hun gezamenlijke strijd tegen de koning had geleken. De congregationalisten hadden vooral hun machtsbasis in het leger, waarin Cromwell het in feite voor het zeggen had. Cromwell was opgegroeid in een puriteins klimaat en huldigde independentistische opvattingen. De presbyteriaanse puriteinen hadden hun machtsbasis in het parlement. Zij wensten met voortvarendheid de reorganisatie van de kerk ter hand te nemen. Het leger keerde zich echter evenzeer tegen het episcopale en absolutistische Engelse systeem als tegen het presbyteriale stelsel van de Schotten. Overigens was er ook in het leger de nodige verdeeldheid. Er waren independenten die sterk gedreven werden door hun godsdienstige motieven, terwijl onder de 'massa' nogal wat sociaal-revolutionaire gelijkheidsidealen voorkwamen. De oude Lollardy was na al die eeuwen nog steeds niet uitgeroeid. Dat kwam onder meer tot uiting in de bewegingen van de Levellers en de Diggers.

De koning wist te ontvluchten en zocht opnieuw contact met de Schotse royalisten, de Engagers. Daartoe behoorden veel edelen, die traditioneel een militaire functie vervulden. Zij stonden onder leiding van de duke of Hamilton en konden als 'rekkelijke' Covenanters beschouwd worden. Hun legers marcheerden Engeland binnen om Karel weer op de troon te helpen. Zij werden echter door Cromwell verslagen (1648), waarna Karel opnieuw gevangengenomen werd. Deze nederlaag betekende ook een gevoelige klap voor

21. Stoeffler, *The Rise of Evangelical Pietism*, 100-103; Spurr, 'From Puritanism to Dissent, 1660-1700', 234-265, die overigens de term 'puritanisme' heel ruim opvat.

de gematigde Covenanters. Zij verloren in het Schotse parlement hun meerderheid aan de Strict Covenanters, die Cromwell ervan wisten te overtuigen dat verder militair optreden tegen Schotland op dat moment ongewenst was. Door de Act of Classes sloot dit parlement de Engagers, ook wel Malignants genoemd, uit van het vervullen van publieke functies – dus ook van het leger.

Het Engelse parlement trachtte alsnog met de koning tot een vergelijk te komen, wat voor Cromwell aanleiding was om de presbyteriaanse leden te arresteren. Van de ruim tweehonderd leden resteerde daarna nog een ‘rompparlement’ van zeventig leden, overwegend gelijkgezinden van Cromwell. Daarmee had hij overigens het parlement op vergelijkbare wijze behandeld als Karel I dat had gedaan.

Een door dit parlement benoemde rechtbank veroordeelde Karel I ter dood wegens tirannie. Op 30 januari 1649 werd hij onthoofd. Veel gematigde puriteinen, zoals Thomas Gataker, bekritiseerden dit vonnis. Engeland werd een republiek, waarin vanaf het begin Cromwell de feitelijke macht had.

3.2 Oliver Cromwell

De Schotten verslagen

Met de dood van Karel I begon in feite de regeringsperiode van Oliver Cromwell (1649-1658). Het Schotse parlement – bestaande uit Strict Covenanters! – benaderde echter Karels zoon om als Karel II koning van Schotland te worden, op voorwaarde dat hij de Covenantants zou aanvaarden. Daartoe was hij maar al te gaarne bereid en in juni 1650 landde hij in Schotland. Cromwell was zeer gealarmeerd over deze loyaliteit aan de Stuarts en trachtte in het belang van de puriteinse zaak de presbyterianen te overtuigen van hun ongelijk. Tevergeefs. Kort daarop wist hij het Schotse leger te verslaan (Dunbar, september 1650). Enkele dagen later bezette hij Edinburgh. Daarmee had hij een deel van Schotland onder controle. Desondanks werd Karel op 1 januari 1651 tot koning gekroond. In september van dat jaar werd het royalistische Schotse leger bij Worchester definitief verslagen, waarna Karel naar het vasteland vluchtte.

Schotland werd onderworpen aan de Commonwealth en kreeg een soort regeringsraad. Deze streefde naar de incorporatie van Schotland in Engeland. In het ideaal van Cromwell zou dit gemenebest één parlement hebben, met daarin vertegenwoordigers van beide staten. Slechts weinig Schotten konden waardering voor deze plannen opbrengen. Het antagonisme tussen beide staten werd er door bevorderd.

Tegenstellingen tussen de Strict Covenanters

Ondertussen waren er grote tegenstellingen onder de Strict Covenanters ontstaan. Na de slag bij Dunbar wist Cromwell geleidelijk aan een steeds groter

deel van Schotland onder zijn controle te krijgen. Onderwijl trachtten Karel en de royalisten een leger op de been te krijgen dat daaraan tegenweer kon bieden. Vandaar dat het Schotse parlement de presbyteriaanse synode van juli 1651 in de vorm van de Public Resolutions de vraag voorlegde hoe zij dacht over versoepeling van de Act of Classes, in die zin dat voormalige Engagers en anderen die geen Strict Covenanter waren weer dienst zouden kunnen nemen in het leger. Vanwege de penibele situatie waarin Schotland op dat moment verkeerde, ging een meerderheid van de synode hiermee akkoord. Zij werden de Resolutioners genoemd. Tegenover hen stond een vrij grote minderheid, de Protestors, die het volstrekt oneens was met de Public Resolutions en dus ook met de goedkeuring die de meerderheid van de synode daaraan hechtte. Zij beschouwden dit als verraad aan de Covenants. De dreigende toestand was naar hun mening veroorzaakt door de zonden van het Schotse volk en de voorgestelde maatregelen konden daarin geen wezenlijke verbetering bewerkstelligen, maar stijfden het ongehoorzame volk in zijn zonden.

Tot de Resolutioners behoorden mannen als David Dickson, Robert Blair (1593-1666), Robert Baillie en Jacobus Durham (1622-1658). Tot de Protestors Samuel Rutherford, James Guthrie, Patrick Gillespie (1617-1675), Hugo Binning (1627-1653) en Andrew Gray (1633-1656). Het verschil in stellingname is meer dan alleen maar een verschil van inzicht in een politieke kwestie. Met enige reserve zou men kunnen stellen dat de Resolutioners meer de vertegenwoordigers zijn van de orthodoxie, terwijl de Protestors meer het piëtisme vertegenwoordigen.

Het parlement trok vervolgens de Act of Classes in en maakte daarmee onbedoeld de weg vrij voor de vervolgingen die na de Restauratie van 1660 zouden losbarsten. Deze kwestie leidde tot een schisma tussen beide richtingen. De Protestors veroordeelden de synode van de Resolutioners, waarop deze dreigde hen te censureren. Daar kwam het echter niet van, want de Protestors stonden onder Cromwells bescherming. Dat kwam de verhouding niet ten goede, al schroomden de Protestors niet om ook tegen Cromwells maatregelen te protesteren als die naar hun mening in strijd waren met het recht der kerk.²²

Alleenheerschappij van Cromwell

Omdat het niet in staat bleek de gewenste hervormingen door te voeren, werd het 'rompparlement' op 20 april 1653 opgedoekt. De volgende morgen hing er een briefje op de deur van de vergaderruimte: 'Dit huis is te huur. Ongemeubileerd.'²³ Niet alleen godsdienstig, maar ook politiek was er inmiddels een diepe kloof ontstaan tussen de presbyteriaanse en de congregationalistische puriteinen.

22. Vgl. over deze kwestie Vos, *The Scottish Covenanters*, 56-61.

23. Thorn e.a., *Engeland*, 384.

Het 'rompparlement' werd vervangen door het 'Barboneparlement'. De leden hiervan werden op grond van hun godsvrucht gekozen door Cromwells Legerraad. Dit parlement nam wat al te voortvarend allerlei hervormingen ter hand, met als gevolg dat het binnen een half jaar werd opgeheven. Cromwell werd nu eigenlijk een soort militair dictator met de titel 'Lord Protector'. Admiraal Monk (1608-1670), die aanvankelijk aan de zijde van Karel I had gestreden, maar in 1646 naar het parlamentsleger was overgestapt, werd gouverneur van Schotland. Een staand leger en een permanente vloot legden zware lasten op de onderdanen, lasten die werden opgelegd zonder de goedkeuring van een parlement. Ook zijn binnenlandse politieke beleid, dat gepaard ging met strikt toezicht op de openbare zeden, bezorgde hem de uitgesproken antipathie van het Engelse volk.

Een kwetsbare plek in de nieuwe staatsregeling was de opvolging. Maar al te vaak waren er onaangename verwickelingen geweest op de momenten dat er sprake was van troonopvolging. Om een dergelijke situatie in de toekomst te voorkomen, bood het parlement in 1657 Cromwell de kroon aan. Hij weigerde, omdat aanvaarding ervan de loyaliteit van het leger onder druk zou zetten.

Cromwell koos principieel vanuit zijn independentistische overtuiging voor vrijheid van godsdienst. Die gold echter niet voor rooms-katholieken (die nog steeds een potentiële politieke dreiging vormden) en socinianen (vanwege hun vergaande 'vrijzinnigheid'). Eveneens werd paal en perk gesteld aan het sociaal-revolutionaire hervormingsstreven van bijvoorbeeld de Levellers.

In zijn buitenlandse politiek was Cromwell redelijk succesvol. Met de Act of Navigation van 1651 wist hij de Europese handelssuprematie van de Republiek aan te tasten. Weliswaar was deze maatregel een belangrijke oorzaak van het daarop volgende gewapende conflict, maar dankzij de permanente vloot waarover de Commonwealth ondertussen door het vlootbouwprogramma van Karel I en het antwoord daarop van het parlement beschikte, wist de Engelse marine de vloot van de Republiek te verslaan. Vruchteloos streefde Cromwell echter naar hechtere politieke samenwerking tussen de diverse protestantse Europese staten en staatjes.

Independenten

Aan Cromwells bewind zijn veel namen van bekende puriteinen verbonden. De dichter John Milton behartigde de buitenlandse zaken. Cromwell werd bijgestaan door een Staatsraad, maar zijn belangrijkste geestelijke adviseurs waren de congregationalisten Thomas Goodwin en John Owen. Zij waren geestverwanten van John Cotton, een van de leidende figuren in de puriteinse koloniën in Amerika. Richard Baxter (1615-1691) was, evenals John Owen, veldprediker in het leger van Cromwell en vergezelde hem naar Ier-

land en in 1650 naar Schotland, waar hij na de nederlaag van de Schotten meer dan eens in Edinburgh preekte.

Owen was aanvankelijk presbyteriaan, maar werd nadien congregationalist en nam een vooraanstaande plaats in tijdens de Savoy Conference van 1658, waar de *Declaration of Faith and Order* werd vastgesteld, een soort belijdenis en kerkorde voor de congregationalistische gemeenten. Deze verklaring is bekend geworden onder de naam *Savoy Declaration*. De verwantschap tussen dit document en het tien jaar oudere *Cambridge Platform of Church Order* van de congregationalisten in Amerika is opmerkelijk.

De Savoy Conference was reeds uitgeschreven voordat Cromwell overleed, maar vond plaats na zijn overlijden. Het doel ervan was drieërlei. In de eerste plaats wilde men de buitenwacht van de goede naam van de congregationalisten, zowel leden als gemeenten, overtuigen. Tijdens Cromwells bewind hadden namelijk talloze ketterse en schismatieke groeperingen de kop opgestoken, die allen onder de noemer 'independentisten' gebracht werden, maar waarvan men zich wenste te distantiëren. Ten tweede wensten de congregationalisten duidelijk te maken dat zij in hun leerstellingen gereformeerd waren, en tenslotte wilden ze duidelijkheid verschaffen over de congregationalistische opvattingen over de regering der kerk.

De *Declaration* heette volledig in overeenstemming te zijn met de *Articles of Religion* uit 1647, die een samenvatting vormden van de *Westminster Confession*. Dat mag grotendeels juist zijn waar het de leerstellingen betreft, zorgvuldige vergelijking maakt echter duidelijk dat er ten aanzien van de opvattingen die betrekking hadden op de bevoegdheden van de overheden, op de vrijheid van godsdienst en op de inrichting van de kerkregering opvallende verschillen tussen beide documenten bestonden.²⁴ Dat had uiteraard alles te maken met het verschil van inzicht dat er bestond tussen presbyterianisme en independentisme.

4. Restauratie tijdens Karel II

Na het overlijden van Cromwell volgde zijn zoon hem gedurende korte tijd op, maar die miste ten enenmale de ambitie om republikeins staatshoofd te zijn. Hij werd gedwongen terug te treden en het oude 'rompparlement' werd weer bijeengeroepen. Dit trachtte tevergeefs het leger in Engeland aan zijn gezag te onderwerpen. Hoewel dat er toe leidde dat het 'rompparlement' door de generaals naar huis werd gestuurd, werd het parlement gesteund door het leger dat zich in Schotland bevond en dat onder leiding van generaal Monk stond. Terwijl Engeland in chaos werd gestort, rukte Monk op naar

24. Toon, *Puritans and Calvinism*, 71-84. Vgl. Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* II.2, 129-131.

het zuiden en herstelde het oude parlement. Naast de leden van het ‘romp-parlement’ werden ook zij die in 1653 bij de zuivering waren weggestuurd, weer toegelaten.

4.1 Engeland

Restauratie van het parlement, de Stuarts en het episcopaat

De nieuwe parlementsverkiezingen leverden een Lagerhuis op waarvan de puriteinse kracht gebroken was en dat uit een anglicaanse en koningsgezinde meerderheid bestond, het Cavalier Parliament, dat zat tot 1678. Dit nieuwe parlement was verantwoordelijk voor de Restauratie van de Stuarts. De zoon van de onthoofde Karel I verbleef als balling in Breda. Nadat hij had toegezegd de rechten van het parlement te zullen handhaven en ruimhartig amnestie te zullen verlenen, keerde hij op uitnodiging van het parlement terug als koning Karel II (regeringsperiode 1660-1685). Hoewel zijn bewind zich al kort daarna zowel in kerkelijk als politiek opzicht kenmerkte door absolutistische neigingen, werd hij met vreugde ingehaald. Voor het volk belichaamde deze Stuart op dat moment het herstel van het ‘oude’ Engeland.

De Restauratie was echter niet alleen een herstel van de Stuartdynastie. Zij was ook het herstel van de Anglicaanse Kerk met haar episcopale structuur. Kort na Karels troonsbestijging vond een conferentie in het Savoy-paleis plaats tussen twaalf anglicaanse bisschoppen en twaalf vooraanstaande presbyteriaanse puriteinen. De bedoeling hiervan was tot een vergelijk over het *Book of Common Prayer* (1661) te komen. De puriteinse deelnemers, waaronder Richard Baxter, kregen de gelegenheid hun bezwaren hiertegen in te dienen. In hun *Exceptions against the Book of Common Prayer* verzwegen ze er niet een. Op een aantal ondergeschikte punten na werden echter al hun bezwaren verworpen. Tegelijkertijd streefden aanhangers van de hoogkerkelijke richting naar aanpassing van de liturgie aan hun opvattingen. Het eindresultaat was typisch anglicaans: men hield vast aan de *via media*. Vanuit het oogpunt van de puriteinen was de conferentie dus mislukt. De tijd waarin de puriteinen een politieke machtsfactor vormden, was voorbij en zij werden weer teruggedrongen in de positie van *dissenters*. Het parlement was nu de voorvechter van de Anglicaanse Kerk. Het gebruik van het *Book of Common Prayer* werd weer verplicht.

Karels eerste minister was Edward Hyde, Earl of Clarendon (1600-1674). Hij is berucht geworden door zijn Clarendon Code, een reeks strafwetten uit de periode van 1661 tot 1665 die gericht waren tegen allerlei vormen van non-conformisme. Wie zich niet volledig conformeerde aan de ritens van de herstelde Anglicaanse Kerk, werd uitgesloten van alle openbare ambten (Corporation Act, 1661). Dat betekende dus dat elke presbyteriaans-gezinde landedelman zich uitsloot van overheidsfuncties als hij zou vasthouden aan

zijn puriteinse idealen. Vele leden van de puriteinse *gentry* onderwierpen zich aan de bepalingen van deze wet.

Great Ejection

Geestelijken moesten de hernieuwde Act of Uniformity ondertekenen. Daarmee verklaarden ze volledig in te stemmen met de inhoud van het *Book of Common Prayer*, de Solemn League and Covenant af te wijzen en, voor zover ze niet door een bisschop geordend waren, zich daaraan te onderwerpen. Wie weigerde, diende zijn post te verlaten. Een non-conformistisch rekest dat om verdraagzaamheid verzocht, was tevergeefs. Ruim tweeduizend presbyteriaanse en ongeveer vierhonderd congregationalistische voorgangers moesten op Black Bartholomew's Day (24 augustus 1662) hun gemeenten verlaten. Aan deze Great Ejection zijn namen van predikers als Richard Baxter, Thomas Watson, Edmund Calamy, Thomas Brooks (1608-1680) en Matthew Mead (1630-1699) verbonden. Deze maatregel betekende het definitieve einde van het puritanisme als hervormingsbeweging binnen de Anglicaanse Kerk. Hoe groot de belangstelling van het volk voor de puriteinse prediking was, wordt geïllustreerd door de verspreiding van hun *Farewell sermons* die in het geheim gedrukt werden: sommige uitgaven beleefden in zeer korte tijd twaalf drukken!²⁵

De derde wet in deze reeks was de Conventicle Act (1664), die het houden en bijwonen van conventikels buiten de Anglicaanse Kerk om verbood, evenals het preken door leken. De lekenprediker Bunyan handelde in strijd met deze bepaling, wat hem op meer dan twaalf jaar gevangenisstraf kwam te staan. Tijdens zijn gevangenschap schreef hij *The Pilgrim's Progress* (1669). Twee jaar eerder had Milton zijn *Paradise Lost* gepubliceerd. Beide hebben onuitwisbare sporen nagelaten in de westerse cultuurgeschiedenis. Baxter belandde eveneens in de gevangenis. Een huisgodsdienstoefening waarbij meer dan vijf aanwezigen niet tot het gezin behoorden, werd al beschouwd als een verboden samenkomst.

Ten slotte werd in 1665 de Five Mile Act vastgesteld. Die was in zekere zin een aanscherping van de Act of Uniformity. Daarin werd bepaald dat geen enkele (verdreven) geestelijke binnen een straal van vijf mijl van de plaats waar hij vroeger het ambt bediend had, mocht verblijven.

Het einde van het 'Puritanisme in den staat'

Deze maatregelen maakten niet alleen een eind aan het puritanisme als politieke factor van betekenis, zij vormden ook de basis voor felle vervolging. De puriteinen konden slechts overleven als ze hun overtuiging geheel privé beleefden. Als gevolg van de Clarendon Code geraakte nu het presbyteria-

25. Murray (ed.), *Sermons of the Great Ejection*, 12.

nisme verdeeld. Had het gedurende ongeveer een eeuw voor veel puriteinen – met alle theologische verschillen die er onder hen leefden – een reëel alternatief geboden voor het episcopale anglicanisme, die tijd was nu voorbij. De strijd met als inzet de hervorming van de kerkelijke structuur van de Anglicaanse Kerk was verloren. Het puritanisme leefde voort in de vele dissidente groeperingen die er bestonden, met een al dan niet presbyteriale structuur.²⁶ Daarbuiten heeft de puriteinse mentaliteit ook op de samenleving als geheel een verstrekkende invloed uitgeoefend.

Groeiende weerstand tegen Karel II

Terwijl door de wettelijke maatregelen de puriteinen steeds meer buiten de orde geplaatst werden, werd Engeland getroffen door een aantal rampen: de pestepidemie van 1665 in Londen, de grote brand die het grootste deel van de City in as legde in 1666 en de actie van de Hollandse vloot op de Medway in 1667. Velen beleefden dit als oordelen die God het Engelse volk deed toekomen. Dat gevoelen sloot aan bij puriteinse boeteprediking van voorheen en riep tevens antiroomse sentimenten op. Clarendon kreeg de schuld van falend beleid en werd in 1667 afgezet. ‘By representing King against Parliament in matters of money, and Parliament against King in matters of religion, Clarendon incurred the hostility of both,’ zo wordt zijn positie en zijn politieke lijn kernachtig samengevat door de historicus Trevelyan.²⁷

In het beleid van Karel II viel in toenemende mate een romaniserende tendens te ontdekken, die ook tot uiting kwam in zijn bondgenootschap met het rooms-katholieke Frankrijk, het Verdrag van Dover in 1670. Daarin zegde Karel tevens toe voor de Engelse rooms-katholieken meer ruimte te creëren om hun godsdienst te belijden. Met dat doel vaardigde hij in 1672, kort voor de gezamenlijke aanval op de Republiek begon, de Declaration of Indulgence uit. Die verschafte zowel de Engelse rooms-katholieken als de non-conformisten vrijheid van godsdienst. Deze verklaring was uiteraard zeer tegen de zin van het uitgesproken anglicaans-gezinde parlement, dat de drijvende kracht was achter de vervolging van puriteinen en andere dissenters.

De aanval op de Republiek, die kort daarop begon, verliep voor Karel minder gunstig dan hij gehoopt had en daardoor kreeg het Engelse parlement de kans om aan Karels romanisme enig tegenwicht te bieden. Het nam in 1673 de Test Act aan, die bepaalde dat slechts anglicanen overheidsfuncties mochten bekleden. Het is duidelijk dat deze maatregel niet alleen de rooms-

26. Vgl. Trevelyan, *England under the Stuarts*, 326-329. Voor het smeekschrift van de non-conformisten en de reactie daarop: Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen* II.2, 265-269.

27. Trevelyan, *a.w.*, 346-348.

katholieken, maar ook de non-conformisten trof. Aan Karels *indulgence* was hiermee haar kracht ontnomen. Enkele leden van de Cabal, het lichaam dat na Clarendons val in de plaats van de eerste minister was getreden, moesten het veld ruimen. Een poging om voor protestantse dissenters meer ruimte te scheppen, ketste af op het verzet van de bisschoppen in het Hogerhuis.

Tories en Whigs

De laatste regeringsjaren van Karel II werden overschaduwd door rooms-katholieke samenzweringen en de maatregelen die het Engelse parlement daartegen nam. In deze periode namen geleidelijk aan de twee partijen die de politieke en kerkelijke verhoudingen in Engeland gedurende enkele eeuwen zouden beheersen, vastere vormen aan. Uit de Court-factie kwamen de Tories voort. De Torypartij steunde het streven naar absolutisme van de koning en vond haar basis vooral in het hoogkerkelijke anglicanisme. Daarnaast was er de Countryfactie, waaruit de Whigs ontstonden. De Whigpartij stond voor de belangen van het parlement, had op godsdienstig gebied meer een non-conformistische achtergrond en was geneigd tot tolerantie.

Na 1678 domineerden de Whigs het Lagerhuis, maar in 1681 ontbond Karel het parlement. Daarmee waren de Whigs hun machtsbasis kwijt. Opnieuw kwamen de bestuurlijke functies op lokaal en regionaal niveau in handen van fervente Toryaanhangers. Vanuit die functies pasten zij de Clarendon Code rigoreus toe. Zowel de *dissenters* als ook de Whigpolitici werden hierdoor bedreigd.

4.2 Schotland

Anti-presbyteriaanse krachten

In 1651 was Karel II als koning van Schotland aanvaard op voorwaarde dat hij beloofde de beide Covenants te handhaven en na te komen. Toen hij in 1660 de Schotse kroon aanvaardde, werden hem geen voorwaarden gesteld. Enerzijds kwam dat doordat de Staatsraad, die het bestuur in handen had zolang Karel nog niet was ingezworen, uit tegenstanders van de Covenanters bestond. Die hadden er geen belang bij dat de koning de eed op de handhaving van de Covenants zou afleggen. Anderzijds is de dubbelrol van James Sharp (1613-1679) hier debet aan. Hoewel deze voormalige Resolutioner namens Schotse predikanten was afgevaardigd naar Londen om daar met Karel te onderhandelen, bevorderde hij in het geheim de belangen van het episcopale stelsel. Hij heeft er een aartsbisdom aan overgehouden.

Vervolging

Onder Karel II werd het Schotse parlement voornamelijk samengesteld uit voormalige Malignants en Anti-covenanters. Het erkende dat de koning zijn

macht uitsluitend van God ontvangen had, en bij de Act Rescissory van 1661 werden alle parlementen die sinds 1633 bijeen waren geweest onwettig verklaard. De wetgeving die zij tot stand hadden gebracht, werd daarmee in een keer herroepen. Ook het presbyteriale stelsel in de kerk van Schotland was hiermee dus afgeschaft. Karel kon nu de bisschoppelijke hiërarchie invoeren. Het parlement legde het erastiaans-absolutistische streven van de koning zelfs geen strobreed in de weg toen deze de weg plaveide voor de herinvoering van het rooms-katholicisme.

De Covenanters werden in de positie van *dissenters* gedrongen, die slechts in het geheim bijeen konden komen. Ook de beide Covenants werden buiten de wet geplaatst en zowel in Engeland als in Schotland door de beul in het openbaar verbrand. Stap voor stap werden degenen die zich niet wensten te conformeren aan de staatskerk buiten de samenleving geplaatst. James Sharp behoorde tot de felste vervolgers van hen.

Door de Great Ejection van 1662 werden in Schotland ongeveer vierhonderd predikanten die na 1649 waren benoemd en hun benoeming nog niet door het nieuwe stelsel hadden laten sanctioneren, uit hun bediening gezet. Onder hen waren naast een aantal Resolutioners vrijwel alle Protesters. Bijna de helft van alle predikanten werd afgezet. Zij bleven echter in het geheim voorgaan, terwijl op veel plaatsen de officiële kerkdiensten nauwelijks meer bezocht werden. Op instigatie van aartsbisschop Sharp werd twee jaar later de Court of High Commission weer als hoogste kerkelijke rechtbank ingesteld. Zij werkte als de rooms-katholieke inquisitie en heeft veel gedaan om het lijden van de vervolgte Covenanters te verzwaren. In de strijd tegen de geheime conventikels werd geen middel geschuwd. Pasgeboren kinderen moesten binnen dertig dagen in de staatskerk gedoopt worden. Er werd bijgehouden wie de kerkdiensten niet bezocht. Afwezigheid zonder 'geldige' reden leidde tot boete of gevangenisstraf. Later werden er zelfs doodvonnissen voltrokken aan mensen die deelgenomen hadden aan geheime samenkomsten. Het dieptepunt van de vervolgingen werd bereikt in 1685. Toch konden al deze maatregelen de geheime bijeenkomsten niet uitroeien. Van één samenkomst is bekend dat er zeventuizend hoorders waren die beschermd werden door zeshonderd gewapenden.²⁸

Voor de vervolging werden soldaten ingezet. Die werden betaald uit de opbrengsten van de *cess*, een belasting die speciaal voor dat doel werd gehe-

28. Van Harten noemt het aantal van 270 afgezette predikanten, Van Harten, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine*, 9; Van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd II*, 95 spreekt over 350 predikanten. Een uitvoerig overzicht van de lotgevallen van de Covenanters in deze periode biedt het oude werk van Crookshank, *Historie van den staat en het lyden van de kerke van Schotlandt*. Samen met de twee delen van Neal, *Historie der rechtzinnige puriteinen*, vormt dit een bekende trilogie van het puritanisme. Voor een aardig overzicht van herinneringen aan de Covenanters, zie Horne and Hardie, *In the Steps of the Covenanters*.

ven. Deze belasting was voor de Covenanters uiteraard onaanvaardbaar en velen weigerden dan ook die te betalen. In sommige gevallen leidde de vervolging tot gewapend verzet. De eerste opstand was in 1666, de Pentland Rising. Het gewapende verzet van de Covenanters liep steeds op niets uit. De leiders ervan werden doorgaans gedood, de strijders gevangengezet of verbannen.

Indulged en Non Indulged

In 1669 kondigde Karel zijn eerste Indulgence af. Daardoor was het voor vervolgde predikanten onder bepaalde voorwaarden mogelijk om terug te keren naar hun gemeente. Wilden zij weer volledig over hun inkomsten kunnen beschikken, dan moesten ze zich totaal onderwerpen aan het episcopale stelsel. Dit hield ook in dat zij hun benoeming uit handen van de bisschop moesten aanvaarden én dat zij de absolute zeggenschap van de koning over de kerk moesten erkennen. Als ze dat bleven weigeren, konden ze desondanks toch terugkeren en het gebruik van de pastorie en de pastoriegronden terugkrijgen, mits ze zich aan een aantal strikte voorwaarden hielden. Die kwamen overigens vrijwel overeen met de bepalingen uit 1662, op grond waarvan zij in hun gemeente hadden kunnen blijven. Deze voorwaardelijke ‘amnestie’ werd slechts aangeboden aan een beperkt aantal predikers. De meesten van hen waren Resolutioners. Van de ongeveer veertig die op dit aanbod gingen, waren er maar enkelen die zich aan de bisschop onderwierpen, terwijl vrijwel allen een zeker voorbehoud maakten ten aanzien van de koninklijke oppermacht. Hiermee was een eerste wig gedreven in het front van de Covenanters. Vanaf dat moment bestond binnen het Schotse presbyterianisme de tweedeling tussen de Indulged en de Non Indulged. De Indulged konden weliswaar nog wel presbyteriaans in dogmatische zin zijn, ze waren het niet meer in de praktijk van hun leven.

Deze maatregel werd gevolgd door een soort missietocht van bisschop Robert Leighton (1611-1684), de zoon van de radicale puritein Alexander Leighton. Hij hoopte door middel van argumenteren de bezwaren van de gemeenten die weigerden het episcopale stelsel te accepteren, weg te nemen. De reis was tevergeefs, want allen hielden ze vast aan het presbyterianisme als bijbelse vorm van kerkregering.

De tweede Indulgence, van 1672, werd aangeboden aan zo’n tachtig Non Indulged-predikers. Wie van hen bereid was het erastiaanse principe van de koning te aanvaarden, zou weer officieel mogen preken, als tweede predikant naast een Indulged-predikant. Wel werd daaraan de voorwaarde dat men niet buiten de eigen gemeente zou mogen voorgaan gekoppeld. Het is duidelijk dat dit tevens gericht was tegen de geheime conventikels. De tegenstelling tussen de Indulged en de Non Indulged leidde ertoe dat vanaf 1677 Non Indulged-predikers zich gingen uitspreken voor afscheiding van

de presbyterianen die zich in meer of mindere mate onderworpen hadden aan het episcopale systeem.

In mei 1679 wist een groep radicalen onder leiding van John Balfour of Burleigh († 1688) bisschop Sharp in handen te krijgen. Ze maakten korte metten met hem. Al waren er maar weinig Covenanters die deze radicale actie goedkeurden, de regering hield hen verantwoordelijk voor deze daad. Het gevolg was een verscherping van het verbod op conventikels, die ‘rendezvouses of rebellion’. Later scheidden deze radicalen zich af van de Covenanters, omdat die naar hun mening niet strikt genoeg waren. Zij weigerden elke vorm van belasting te betalen.

Strict Covenanters

Kort daarna publiceerde een groep Covenanters de *Rutherglen Testimony* (1679). Dit markeert het begin van de Strict Covenanters als een zelfstandige groepering. Het *Getuigenis* was een beginselverklaring waarin zij tevens beschreven wat er op dat moment naar hun overtuiging in Schotland fout was en ging.²⁹ Deze openlijke kritiek werd eveneens als rebellie veroordeeld. De bevelhebber van de koninklijke troepen, Claverhouse, werd aanvankelijk bij Drumclog verslagen, maar dat succes werd volledig teniet gedaan door de verpletterende nederlaag die de Covenanters vervolgens op 22 juni 1679 tegen de regeringstroepen leden bij Bothwell. Een week later vaardigde Karel zijn derde Indulgence uit, die de verdeeldheid onder de Covenanters verder vergrootte.

Deze verdeeldheid was in de weken die eraan waren voorafgegaan al aan het licht gekomen. De Covenanters wensten in een verklaring het volk duidelijk te maken waarom men de wapens had opgenomen. Deze verklaring is bekend geworden als de Hamilton Declaration (gepubliceerd te Glasgow op 13 juni 1679). Daarin werden drie motieven aangevoerd: men vocht voor de protestantse zaak en het goddelijke recht van het presbyterianisme; men wenste het gezag van de koning te handhaven; men wenste een vrij parlement en een vrije synode om de ingeslopen misstanden te zuiveren. Tijdens de discussie over het opstellen van deze verklaring was er groot verschil van mening gerezen over de vraag of het tweede punt – de erkenning van de autoriteit van de koning – er wel of niet in opgenomen diende te worden. Had de koning niet zelf de Covenants verbroken en daarmee zijn eed van

29. Voor een samenvatting van de inhoud, zie Vos, *The Scottish Covenanters*, 95v. Door Jacobus Koelman in het Nederlands vertaald en samen met enkele andere verklaringen in 1680 uitgegeven onder de titel *Een waarachtige en volkomene copye van 't Nieuw Covenant, of Verbondt, onlangs in Schotlandt gemaakt, 't welk genoomen is uit de papieren van Henry Hall, en Mr. Donald Cargill, tot Queens-Ferry, den 3. juny 1680. Nevens de Verklaaring, en 't Getuigenis van Mr. Richard Cameron, en van verscheidene, die met hem waren. Gedrukt, en uitgegeven door order van den Geheymen Raadt van zijn Majesteit, in gehoorzaamheid aan zijn Majesteyts bevel, in zijn brief, geschreven tot Windsor-Castle, den 5. july 1680, 14v.*

1651 geschonden? De radicale richting, onder leiding van Richard Cameron († 1680), was het niet eens met de adhesiebetuiging aan de koning.

Onder de leiding van Richard Cameron en Donald Cargill (± 1610-1681) kondigden de Strict Covenanters in 1680 de *Sanguhar Declaration* af.³⁰ Deze verklaring bevatte niet alleen een weergave van de 'reformatie-wensen' van de Cameronians, maar tevens de afzwering van Karel II als koning van Schotland. Ook wordt de hertog van York, de latere koning Jacobus II, als troonopvolger afgewezen. Zowel de *Hamilton* als de *Sanguhar Declaration* maakt duidelijk dat de strijd voor het presbyteriale stelsel parallel loopt aan de strijd tegen het absolutisme van de koning.

Een dergelijke verklaring was meer dan verzet tegen kerkelijke toestanden. Het was in de ogen van de regering rebellie. Een maand na de afkondiging van de *Sanguhar Declaration* overrompelden de koninklijke troepen Cameron en ruim zestig andere Covenanters bij Ayrsmoss. Allen werden gevangengenomen of gedood.

Dat lot trof Cargill in 1681. Kort voor zijn dood had hij nog contact gezocht met de Sweet Singers die, onder leiding van John Gib (?-?), zich van de Covenanters hadden afgescheiden. Ze verwierpen onder meer de Covenants, de belijdenisgeschriften en de berijming van de psalmen. Naar hun mening was er geen enkele getrouwe predikant meer in Schotland. Ze trokken de wildernis in en de boetpsalmen zingend, wachtten ze op de ondergang van Edinburgh. Voordat de autoriteiten hen gevangennamen, deed Cargill een vergeefse poging hen van hun dwalingen af te brengen. Ook voor hun extreme opvattingen stelde de overheid de Covenanters verantwoordelijk.

Praying Societies

Met het wegvallen van Cameron en Cargill was het verzet van de Cameronians nog niet gebroken. De jonge James Renwick (1662-1688) nam de leiding over. De Test Act die in 1681 door het Schotse parlement werd aangenomen, leidde opnieuw tot protest, de Act and Apologetic Declaration of the True Presbyterians of the Church of Scotland. Daarin werd deels de kritiek uit eerdere verklaringen herhaald, maar bovendien ook het parlement – willoos werktuig van de koning – fel bekritiseerd.³¹ De regering voerde daarop het

30. Zie samenvatting van dit document in Vos, *Scottish Covenanters*, 106-108. Evenals de *Rutherglen Testimony* werd deze verklaring door Jacobus Koelman in het Nederlands vertaald en in 1680 uitgegeven onder de titel *Een waarachtige en volkomene copye van 't Nieuw Covenant, of Verbondt, onlangs in Schotlandt gemaakt nevens de Verklaaring, en 't Getuigenis van Mr. Richard Cameron*, 12-14. Het 'nieuw covenant' waarover in deze titel gesproken wordt, is het zg. *Queensferry Paper*, dat op 3 juni 1680 aangetroffen werd in het bezit van de Strict Covenanter Henry Hall toen hij te South Queensferry werd gearresteerd. Het geeft een goed inzicht in de opvattingen van de Strict Covenanters. Als gevolg van deze arrestatie is het stuk nooit officieel door de Strict Covenanters gepubliceerd. Zie over dit document Vos, *a.w.*, 98-106.

31. Zie samenvatting in Vos, *a.w.*, 108-110.

standrecht in voor het in bezit hebben van een exemplaar van deze verklaring. Ook hun laatste verklaring, de *Apologetical Declaration and Admonitory Vindication against Intelligencers and Informers*, opgesteld door Renwick in 1684, ademde de bereidheid tot revolutie ten behoeve van de zaak van het presbyteriaanse protestantisme.

Vanaf ongeveer 1680 organiseerden de Strict Covenanters zich in 'Praying Societies', ook wel aangeduid met 'Society Meetings'. Dit sloot aan bij een al langer bestaande traditie om met gelijkgezinden bijeen te komen in geestelijke gezelschappen voor bijbelstudie, gebed en stichting. Nu vormden ze de kernen van het puriteinse presbyterianisme en 'haarden van verzet tegen de politiek van de Stuarts'. In tijden waarin samenkomsten in de open lucht te gevaarlijk waren, kwamen ze in kleine aantallen in het geheim bijeen voor stichting en onderwijs. Vos wijst er echter op dat het om meer ging dan alleen maar de persoonlijke geloofsbeleving. In de richtlijnen die deze groepen hanteerden, werd ook aandacht besteed aan de noodzaak om anderen het evangelie te verkondigen. Ondanks de levensbedreigende situatie waarin men verkeerde, zat er een duidelijk missionair element in. Een aantal 'societies' vormde samen een 'association'. Afgevaardigden van een aantal 'associations' ontmoetten elkaar in een 'correspondence'. In 1681 verenigden deze 'huiskgemeenten' zich in een 'general correspondence' onder de naam United Societies.³² Deze constructie zou gehandhaafd blijven tot de Reformed Presbyterian Church in 1743 georganiseerd werd.

Opnieuw ontstond er verdeeldheid tussen Strict Covenanters toen in 1685 Archibald Campbell Earl van Argyle († 1685) vanuit de Republiek in Schotland landde. Hij streefde er naar om de steun van de Strict Covenanters te krijgen. Die aarzelden, omdat ze er niet van overtuigd waren dat Argyle het presbyterianisme zou herstellen, als zijn politieke expeditie slaagde. Bovendien had Argyle tot voor enkele jaren zelf deel uitgemaakt van de rechtbank die onder anderen Donald Cargill ter dood veroordeeld had. Renwick wees steun aan Argyle af. Alexander Peden (± 1626-1686), een vooraanstaand Strict Covenanter die niet tot de Cameronians behoorde, was het hiermee oneens, met als gevolg dat er verwijdering tussen deze twee broeders optrad.

5. Jacobus II, rooms-katholiek

Nadat Karel kinderloos was overleden, volgde zijn broer Jacobus II hem op (regeringsperiode 1685-1688). Hij was rooms-katholiek en zowel in Enge-

32. Van Harten, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine*, 23v; Vos, *The Scottish Covenanters*, 126v.

land als in Schotland had hij mede om die reden nogal wat tegenstanders. Enkele maanden na zijn aantreden leidde dat tot de reeds genoemde inval van Argyle in Schotland, gevolgd door een opstand onder leiding van de Duke of Monmouth in Zuidwest-Engeland. Beide campagnes liepen op niets uit. Weliswaar werd Monmouth door vervolgdde puriteinen tot koning uitgeroepen, maar langer dan een paar weken droeg hij deze waardigheid niet. De meedogenloze wraak die Jacobus II nam op de rebellen, legde mede de basis voor de bereidheid van Engelse protestanten van verschillende pluimage om in 1688 de protestantse Willem III en Maria als koning en koningin te accepteren.

5.1 Engeland

Het rooms-katholicisme van de nieuwe koning was merkbaar in diverse beslissingen die hij nam. Gestimuleerd door zijn succesvolle optreden tegen de twee opstandelingenleiders trachtte hij voortvarend de door hem gewenste romaniserende maatregelen door te voeren. Ondanks de Test Act benoemde hij, met gebruikmaking van zijn bevoegdheid tot het verlenen van dispensatie, op verschillende posten rooms-katholieken. Het duidelijkst kwam dit naar voren in het leger, dat door Jacobus werd uitgebreid. Opnieuw werd een Court of High Commission als hoogste kerkelijke rechtbank ingesteld. De laatste was afgeschaft in 1641. Zijn beleid leidde tot een openlijk conflict tussen de koning en het parlement. Toen dat weigerde de Test Act af te schaffen, stuurde Jacobus het naar huis.

In 1687 vaardigde hij driemaal een Indulgence uit, waardoor allerlei strafbepalingen tegen godsdienstoefeningen van niet-anglicanen, zowel van rooms-katholieken als van protestantse non-conformisten, werden opgeheven. Deze golden zowel voor Engeland als voor Schotland. Bij de uitvoering ervan rees er een conflict tussen de koning en een aantal Engelse kerkleiders. Jacobus wenste een verklaring inzake verruiming van godsdienstvrijheid in de kerken voorgelezen te hebben, maar de kerkleiders weigerden hun medewerking. De Established Church had geen enkel belang bij deze verruiming. Bovendien was het internationale klimaat daarvoor ook bepaald niet gunstig. Als gevolg van de intrekking van het Edict van Nantes (1685) werden de Franse protestanten vervolgd en ook Engeland verleende aan honderden vluchtelingen politiek asiel.

Toen dan ook nog een zoon werd geboren uit het huwelijk van Jacobus met Maria van Modena, verdween de hoop op een protestantse opvolger van Jacobus. Whigs en Tories vonden elkaar en op uitnodiging van het parlement landde stadhouder Willem III, gehuwd met Jacobus' dochter Maria, op 5 november 1688 'met een protestantse wind' – een noordoostelijke bries, die tevens het uitvaren van de Engelse vloot ernstig bemoeilijkte – bij Torbay.

5.2 Schotland

Hoewel Jacobus in Schotland nooit tot koning werd gekroond, trad hij wel als zodanig op. Hij zette de godsdienstvervolgung van zijn vader onverminderd voort. Zijn regeringsperiode staat bekend als *the killing time*. Zijn Indulgences stonden huisgodsdienstoefeningen toe, maar verboden de bijeenkomsten in de openlucht. Op het bijwonen daarvan stond de doodstraf, evenals op het preken.

Vrijwel alle presbyteriaanse predikanten aanvaardden deze Indulgences, waarvan met name de laatste de positie van het presbyterianisme sterk begunstigde doordat deze toestond dat er weer gewoon in kerken gepreekt werd. Slechts de Strict Covenanters, waarin James Renwick op dat moment het meest op de voorgrond trad, legden zich hier niet bij neer. Zij publiceerden de *Informatory Vindication*, waarin zij hun bezwaren uiteenzetten. De kern van hun kritiek raakte de erastiaanse kern van de koninklijke Indulgences. Zij ontzegden de koning categorisch het recht om iets toe te staan of te verbieden waar het zaken betrof die slechts de kerk aangingen. Bovendien was het recht om God te dienen overeenkomstig Zijn geopenbaarde wil een goddelijk recht, dat de koning slechts heeft te erkennen. Het behoort niet tot zijn competentie zijn onderdanen 'toe te staan' van dat recht gebruik te maken. Dit standpunt vloeit logisch voort uit de principiële afwijzing van het erastianisme. De verboden bijeenkomsten in het open veld gingen dan ook onverminderd voort en werden in naam van de koning meedogenloos vervolgd. In februari 1688 werd James Renwick opgehangen. Kort daarna volgde Jacobus' laatste Indulgence, die het einde van de vervolging van de Covenanters inluidde.

Zowel in hun vasthouden aan het National Covenant als in hun streven naar Second Reformation in kerk, overheid en samenleving, hun streven naar hervorming van de Schotse kerk in presbyteriale zin, hun verwerping van erastiaanse principes, en hun piëtistische nadruk op de noodzaak van persoonlijke levensheiliging, zijn de Covenanters puriteins. Hoewel zij gedurende de regeringsperiode van Karel II en Jacobus II sterkt in de minderheid waren, vertegenwoordigden de Strict Covenanters het puritanisme in zijn zuiverste vorm. Hun theocratische idealen gaan via John Knox terug op de calvinistische reformatie.

6. Willem en Maria

Toen Willems vloot bij Torbay landde, voerden zijn banieren het devies 'For the Protestant Religion and the Liberty of England'. Opnieuw was er het gevaar van een burgeroorlog, maar terwijl Willem oprukte naar Londen, ontliet Jacobus een rechtstreekse confrontatie. Zijn soldaten deserteerden

en Jacobus vluchtte naar Frankrijk, vanwaaruit hij tevergeefs pogingen in het werk stelde om zijn positie te heroveren. Al weigerde een deel van de anglicaanse geestelijkheid de eed van trouw aan het nieuwe staatshoofd af te leggen (de Non-Jurors), de Glorious Revolution voltrok zich zonder veel tegenstand en zonder bloedvergieten. Het rooms-katholieke Ierland steunde Jacobus, uitgezonderd een protestantse minderheid in Ulster. Het leger van Jacobus werd echter in 1690 door Willem verslagen aan de Boyne. Op deze nederlaag volgden scherpe anti-roomse maatregelen.

Onmiddellijk na de vlucht van Jacobus werden parlementsverkiezingen gehouden.

6.1 Engeland

Het nieuwe parlement stelde de Bill of Rights op. Daarin werden de bevoegdheden van het parlement voorgoed geregeld. Dit betekende de definitieve overwinning van het parlement op de koninklijke macht. Het jaar erop werden Willem III (regeringsperiode 1688-1702) en Maria Stuart († 1695) gekroond tot koning en koningin van Groot-Brittannië. De permanente oorlogssituatie die op de Glorious Revolution volgde, dwong Willem tot voortdurend nauwe samenwerking met het parlement. De Toleration Act van 1689 verleende andersdenkenden volledige vrijheid van godsdienst, met uitzondering van de rooms-katholieken en de socinianen, al werden de protestantse non-conformisten nog wel geweerd uit bestuurlijke functies.³³ Ondertussen bleken de verschillen tussen presbyteriaanse en congregationalistische puriteinen zo gering geworden te zijn, dat men bereid was zich met elkaar te verenigen.

6.2 Schotland

De overwegend presbyteriaanse Schotse Laaglanden waren voor de machtswisseling. In de Schotse Hooglanden hadden het episcopale stelsel en het rooms-katholicisme nog veel aanhang, en daar bleven velen trouw aan de Stuarts.

Nadat Willem en Maria in Engeland tot koning en koningin waren gekroond, werden ze door een nieuw parlement, dat bestond uit protestantse afgevaardigden, ook in Schotland als zodanig erkend. In de Claim of Right, die het parlement opstelde, werd het presbyteriale stelsel nadrukkelijk als kerkelijke structuur vastgelegd. Achtereenvolgens werden alle eerdere wetten die vervolging van de presbyterianen mogelijk gemaakt hadden ingetrokken. Opnieuw werd de *Westminster Confession* aanvaard als belijdenisgeschrift en de *Great Charter of Presbytery* uit 1592 van kracht verklaard.

33. Terecht wordt opgemerkt: 'The 'Glorious Revolution' of 1688-9, therefore, was not specially glorious nor revolutionary. It set out to save the political and religious Establishment from James's radical proposals,' Davies, Europe, 629-631.

Toch droeg de terugkeer tot het presbyteriale stelsel een ander karakter dan de maatregelen die het Schotse parlement in 1638, bij het begin van de Second Reformation, had genomen. Veelzeggend is bijvoorbeeld dat het National Covenant niet werd vernieuwd. Evenmin werden de wetten die dit verbond nietig hadden verklaard ingetrokken. In wezen waren de maatregelen die het parlement ten behoeve van het herstel van de kerk nam, doortrokken van een erastiaanse geest. Een belangrijke rol bij de totstandkoming van deze politiek werd vervuld door William Carstares (1649-1715).

Voor het eerst sinds 1653 werd weer een General Assembly bijeengeroepen om de kerkelijke zaken te regelen. Tegelijkertijd bepaalde het parlement dat de predikanten die onder Karel II en Jacobus II het episcopale stelsel hadden aanvaard, in hun gemeenten mochten blijven op voorwaarde dat ze de *Westminster Confession* zouden onderschrijven. Daarnaast moesten ze het presbyteriale stelsel aanvaardden als de kerkregering van de Schotse kerk, dus niet omdat het de enige bijbelse vorm van kerkinrichting was. Dit gaf velen alle ruimte om tot de vernieuwde kerk toe te treden. Naderhand is uit de instroom van de 'episcopale' predikanten de Moderate Party in de Kerk van Schotland ontstaan.³⁴

Ondertussen hadden de Cameronians onder leiding van hun predikanten Alexander Shields (± 1660-1700), Thomas Linning (?-?) en William Boyd (?-?) wel de beide Covenants hernieuwd. De gang van zaken was voor hen zonder meer teleurstellend. Namens de United Societies richtten zij zich tot de synode, maar vonden geen gehoor voor hun wensen. Desondanks sloten ze zich alle drie aan bij de vernieuwde staatskerk. En daarmee lieten zij hun gemeenten die samen de United Societies bleven vormen, zonder predikant achter. De kern van de onvrede die onder deze Strict Covenanters leefde, was dat de kerk van Schotland niet terugkeerde tot de idealen van de Second Reformation.

De personele unie tussen Engeland en de Republiek was van groot belang voor de verdediging van het protestantisme in Europa. Mede dankzij dit machtsblok kon tegenwicht geboden worden aan de dreigende politieke suprematie van koning Lodewijk XIV van Frankrijk. Franse invasieplannen in Engeland, om daar Jacobus weer op de troon te helpen, mislukten. Daarna gingen de Fransen over op kaapvaart om beide landen zoveel mogelijk in hun handelsbelangen te schaden. Willem III streefde een nauwere band tussen Engeland en Schotland na, maar de samensmelting van beide rijken maakte hij niet meer mee. Die vond plaats in 1707.

34. Vos, *The Scottish Covenanters*, 137. Over de rol van Carstares, zie Van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd* II, 111-121 en vooral Dunlop, *William Carstares and The Kirk by Law Established*.

Puritanisme in Amerika

Het was een opmerkelijk zegel dat de Massachusetts Bay Colony in gebruik had ten behoeve van de officiële stukken. De afbeelding stelde een indiaan voor met boven zijn hoofd in een banderol de tekst: ‘Come over and help us’ (Hand. 16:9).¹ Daarmee werd vanaf het begin van de puriteinse vestigingen in New England aandacht gevraagd voor zending onder de indianen, hoewel dit voor het overgrote deel van de pioniers niet of nauwelijks een motief was voor hun vertrek naar Amerika. Wel typeert de voorstelling de wijze waarop de kolonisten zeker in de eerste decennia de oorspronkelijke bewoners tegemoet traden. Naderhand diende dit zegel de Corporation for Promoting the Gospel in New England (Maatschappij tot verbreiding van het Evangelie in New England), ongetwijfeld minstens zo toepasselijk.

Afgezien van enkele locale uitzonderingen en met uitzondering van de periode rond het midden van de zeventiende eeuw, was het puritanisme in Engeland een geestelijke stroming die hoogstens in de marge van de samenleving werd geduld. In New England, de puriteinse koloniën in Amerika, nam zij echter vanaf het ontstaan van deze nederzettingen een totaal andere positie in. Daar werd het de heersende godsdienstige stroming, die ook het bestuur beheerste. Hier waren de puriteinen in de gelegenheid om hun kerkelijke, bestuurlijke en maatschappelijke idealen vorm te geven, vrij van de traditionele Engelse structuren. Het puritanisme eiste van de wedergeboren christenen immers een volledige vernieuwing van hun levenspraktijk.² Te beginnen in Massachusetts kreeg het puriteinse theocratische ideaal in gevarieerde vorm zijn gestalte in de Engelse koloniën in Amerika.

De historiografie toont een wisselende waardering voor de puriteinse grondleggers van de latere Verenigde Staten van Noord-Amerika en hun *Puritan experiment* in New England. De slinger beweegt zich tussen bombastische verheerlijking en vernietigende kritiek.³ Het waren de grondleggers van de moderne ideeën over mensenrechten of sombere inquisitoriale tirannen.

1. Voor een afbeelding, zie Murray, *The Puritan Hope*, 83.

2. Vgl. Vaughan (ed.), *The Puritan Tradition in America, 1620-1730*, xii, xiii.

3. Een overzicht daarvan in Vaughan, *a.w.*, xvi-xxx1.

1. De 'Nieuwe Wereld'

Vanaf het ontstaan van de eerste koloniën in Amerika was hun godsdienstige diversiteit groot. De oostkust van Amerika viel in de loop van de zeventiende eeuw eigenlijk uiteen in drie karakteristieke delen: de Southern Colonies, de Middle Colonies en de New England Colonies.

1.1 *Engelse bezittingen in Amerika*

Op het moment dat de eerste puriteinen in het noorden landden, was de Engelse staatskerk al gevestigd in enkele zuidelijke kustgebieden en als Established Church aanwezig in Virginia (sinds 1607). Ook rooms-katholieken, die in het anglicaanse Engeland niet getolereerd werden, vonden in deze streken een nieuw vaderland (Maryland, 1632). Dit waren kroonkolonies: gebieden die onder rechtstreeks gezag van de Engelse koning stonden. Een andere geloofsrichting, die in een van de Middle Colonies de gelegenheid kreeg om een eigen kolonie te stichten nadat dit gebied in Engelse handen was overgegaan, was die van de Quakers. Onder leiding van William Penn (1644-1718) stichtten zij Pennsylvanië (1682).

Het gebied ten noorden van de Middle Colonies werd gewoonlijk aangeduid met New England. Dat was het domein van de puriteinen. Daartoe behoorde in de eerste plaats de kolonie Massachusetts. Naast Rhode Island, met een dissidente oorsprong, koloniseerden de congregationalistische puriteinen vanuit Massachusetts rond 1635 ook Connecticut en New Haven (sinds 1662 behorend tot Connecticut), en nadien Maine (1652) en New Hampshire (1679). Het zijn deze puriteinen die het gezicht van het vroege Amerikaanse puritanisme in hoge mate bepalen. Hier probeerden zij hun opvattingen in praktijk te brengen. Daar hadden zij de gelegenheid voor doordat het koninklijke charter dat hun het recht gaf zich in dit gebied te vestigen, hun tevens een vergaande vorm van zelfbestuur toestond. Vanaf het begin waren deze koloniën dus als het ware 'protectoraten' waarover de kroon weinig bestuurlijke zeggenschap had, maar die wel recht hadden op haar bescherming.

1.2 *Puritanisme in de Middle Colonies*

Onder autoriteit van de West-Indische Compagnie ontstonden gedurende de zeventiende eeuw in Nieuw Nederland verschillende volksplantingen. Hoewel van oorsprong dus 'Nederlands', is het gebruikelijk om dit gebied aan te duiden met de naam Middle Colonies aangezien het in 1664 door de Engelsen werd veroverd en onder het gezag van de Engelse kroon werd gebracht.

Het ontstaan van de Nederlandse koloniën in Amerika vloeide niet uit godsdienstige motieven voort, maar primair uit zakelijke. Dat leidde tot een groot verschil in mentaliteit. In de Nederlandse vestigingen in Amerika zijn

aanvankelijk weinig sporen van nader-reformatorische, puriteinse of piëtistische idealen te vinden. Pas in het laatste kwart van de zeventiende eeuw zijn dergelijke invloeden in dat gebied aanwijsbaar, een ontwikkeling die zich in het begin van de achttiende eeuw voortzette. Toen was het puritanisme in New England inmiddels echter van karakter veranderd. Dat verklaart ten dele waarom de Engels-puriteinse kolonisten in New England en hun Nederlandse nadere-reformatorische geestverwanten in de Middle Colonies geen rechtstreeks contact opgebouwd hebben.

Voor zover er sprake was van een puriteins-piëtistische voedingsbodem in de Middle Colonies, was deze niet zozeer ontstaan door de persoonlijke ambtelijke arbeid van predikanten die de idealen van de Nadere Reformatie voorstonden, maar door geschriften die tot het erfgoed van deze stroming behoren. De weerklink die dergelijke publicaties vonden, leidde er toe dat vanuit New Castle in 1682 aan de classis Amsterdam, waaronder de Nederlandse vestigingen in Amerika toen kerkelijk ressorteerden, toestemming werd gevraagd om Jacobus Koelman (1631-1695) te mogen beroepen. Men was ervan op de hoogte dat Koelman in 1675 door de overheid afgezet was als predikant van Sluis, maar men achtte zijn orthodoxie en vroomheid boven elke twijfel verheven. In het rechtstreekse contact dat er was tussen de gemeente New Castle en Koelman was er zelfs sprake van dat hij en zijn familie niet alleen zouden komen, maar samen met een groep van zo'n tweehonderdvijftig andere emigranten.

Hoe kwam men er in Amerika toe om Koelman te willen beroepen? Aangezien hij niet afgezet was door enige kerkelijke instantie, bleef Koelman zich consequent beschouwen als predikant van de gemeente Sluis. Reizend door de Nederlandse gewesten, ging hij regelmatig voor in allerlei conventikels en soms stond een bevriende collega hem toe de kansel te beklimmen. Daarnaast hield Koelman zich intensief bezig met het vertalen van puriteinse geschriften in het Nederlands. Op het moment dat New Castle hem wenste te beroepen, had hij onder meer een geschrift van Thomas Hooker vertaald, *De waare ziels-vernedering en heilzame wanhoop*. Hooker was in 1633 in New England gearriveerd en in 1647 in Connecticut overleden. Deze en andere vertalingen vonden vervolgens weer hun weg naar Nederlandse kolonisten in de Middle Colonies, voedden daar puriteinse gevoelens en plaveiden tevens de weg tot het uit te brengen beroep. Mede op verzoek van Koelmans tegenstanders in de Nieuwe Wereld verleende de classis Amsterdam echter geen medewerking aan het beroep en Koelman stak nooit de Atlantische Oceaan over.

De piëtistische stroming in de Middle Colonies kreeg tegen het eind van de zeventiende eeuw een krachtige impuls door het werk van Guiliam Bertholf (1656-1726). Die was geboren en getogen in Sluis, de stad van Jodocus van Lodenstein (1620-1677) en van Jacobus Koelman. Van beroep was hij

kuiper, maar daarnaast vervulde hij de functies van voorlezer en ziekentrooster. Op verzoek van de gemeenten Hackensack en Acquackononck (Passaic) in New Jersey werd hij in 1694 door de classis Walcheren geëxamineerd en geordend tot predikant, ondanks protesten vanuit New York en van de classis Amsterdam. Na de eeuwwisseling werd de piëtistische stroming mede gedragen door predikanten als Bernardus Freeman (1662-1743), Cornelius van Santvoort (1686-1752) en Theodorus Jacobus Frelinghuysen (1692-±1747).⁴

1.3 *New England: Pilgrim Fathers en Great Migration*

De Pilgrim Fathers landden in 1620 in het huidige Massachusetts, hoewel het reisdoel Virginia was. Deze puriteinen, met een separatistische achtergrond, hadden onder de regering van Jacobus I Engeland verlaten en waren naar de Republiek uitgeweken. Aanvankelijk verbleven ze in Amsterdam, maar vanaf 1609 leefden zij samen in een eigen gemeente te Leiden, onder leiding van John Robinson. In 1620 nam een deel van de gemeente afscheid van dominee Robinson, die in de Republiek achterbleef.

Onder leiding van mannen als John Carver (±1575-1621) en William Bradford aanvaardde men de overtocht. Geheel in de lijn van de puriteinse traditie sloot men bij aankomst van het schip Mayflower 'in de tegenwoordigheid van God en van elkaar' een *covenant* tot stichting van een 'civill body politick' (een nederzetting met eigen bestuur). De tegenslagen die deze emigranten in hun kolonie New Plymouth te verduren hadden, waren groot. In de eerste winter stierf ongeveer de helft van hen. Het aantal kolonisten in New Plymouth en omgeving bleef gering. Rond 1630 waren dat er zo'n 2.500. De betekenis van de Plymouth Plantation bleef klein.⁵

Al spoedig werd zij overvleugeld door de puriteinse nederzettingen die ontstonden als gevolg van de nieuwe vervolgingen die in Engeland onder Karel I en aartsbisschop Laud losbarstten. Tijdens deze Great Migration, die aanhield tot de puriteinse revolutie in de jaren veertig, nam het aantal puriteinse immigranten in de Amerikaanse koloniën sterk toe: gedurende de jaren tussen 1630 en 1640 weken twintigduizend Engelse puriteinen uit naar New England.⁶ Een van de meest vooraanstaande leiders van de eer-

4. Enige literatuur over dit gebied: Eekhof, *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika, 1624-1664*; Tanis, *Dutch Calvinistic Pietism in the Middle Colonies*, 42-49; Tanis, 'Reformed Pietism in Colonial America', 34-73; Balmer, *A Perfect Babel of Confusion*.

5. Voor een overzicht van de Plymouth Plantation, zie Bremer, *The Puritan Experiment*, 32-38. Over de betekenis van deze kolonie, zie Van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd* II, 312-317. De opvatting die hij hier verwoordt, treffen we ook aan in recente wetenschappelijke literatuur over het begin van het Amerikaanse puritanisme. De tekst van het *covenant* in Vaughan, *The Puritan Tradition in America*, 48v.

6. Dit aantal genoemd in Palmer en Colton, *A History of the Modern World*, 175. Vaughan, *a.w.*, 63, noemt voor de vijftien jaren tot 1643 (de puriteinse revolutie in Engeland) het aantal van 50.000; *ibidem* over de 'Winthrop-fleet', 139.

ste oversteek – zeventien schepen met ongeveer 1.000 mensen – was John Winthrop (1588-1649). Het zijn dan niet langer puriteinen met een min of meer separatistische achtergrond, maar overwegend ‘kerkelijke’ puriteinen, congregationalisten als Thomas Hooker, John Cotton (arriveerde in 1633) en Thomas Shepard (1605-1649; arriveerde in 1635). Alle drie hadden ze hun opleiding genoten aan de universiteit van Cambridge, het intellectuele centrum van het Engelse puritanisme. Deze grote stroom ging echter aan New Plymouth voorbij. Hij richtte zich op het iets noordelijker gelegen Boston – van waaruit de kolonie Massachusetts ontstond. In 1691 gingen ook de nederzettingen van de eerste puriteinen, behorende tot de traditie van de Pilgrim Fathers, daarin op.

In de Great Migration speelde de Massachusetts Bay Company een belangrijke rol. Deze compagnie, die gedomineerd werd door puriteinen uit East Anglia, verkreeg op 4 maart 1629 een koninklijk charter dat haar toestond Massachusetts te koloniseren. In tegenstelling tot de puriteinse migranten die tijdens de regeringsperiode van Jacobus I naar Ierland trokken, ontvingen de puriteinen die naar Amerika emigreerden wel de garantie dat zij daar vrij zouden zijn om God overeenkomstig hun overtuiging te dienen. Bovendien garandeerde het charter hun een hoge mate van zelfbestuur, mits hun besluiten niet strijdig waren met de Engelse wetgeving. Daarmee verkreeg de kolonie dus geen politieke onafhankelijkheid, want de Engelse koning was haar soeverein. Aartsbisschop Laud trachtte dan ook door middel van de Comission for Regulating Plantations de positie van de anglicaanse kerk ook overzee veilig te stellen. De Bishops War voorkwam echter ten slotte een vaste greep van het Engelse moederland op haar Amerikaanse bezittingen.⁷

2. De inrichting van de nieuwe samenleving

Welke motieven hadden de emigranten om het ongewisse avontuur tegemoet te gaan? John Winthrop somt er een aantal op.⁸ Allereerst noemt hij godsdienstige beweegredenen. Door zich in Amerika te vestigen brengt men het evangelie ook in die delen van de wereld, zodat de ‘volheid der heidenen’ dichterbij gebracht wordt en er tegelijk een bolwerk tegen het rijk van de antichrist wordt gevormd. Bovendien merkt hij op dat de kerken in Europa in verval geraakt zijn en dat Gods toorn te verwachten is. Voor zijn kerk blijft slechts de mogelijkheid om te vluchten in de wildernis. Wat is er beter voor

7. De tekst van het charter en de beslissing dat de leiding van de volksplanting in de kolonie zelf zou zetelen in Vaughan, *a.w.*, 54-59.

8. Opgenomen in Vaughan, *a.w.*, 26-35. Vgl. hierover ook Foster, *The Long Argument*, 109-114.

een oprecht christen dan zijn krachten wijden aan de opbouw van deze jonge kerk? Naast deze godsdienstige motieven noemt hij ook het bederf van het onderwijs en een aantal sociaal-economische (overbevolking in Engeland, overvloed in Amerika). Thomas Hooker zegt het als volgt: ‘God begint Zijn Noachs, die geprofeteerd en voorzegd hebben dat de ondergang nabij is, in te schepen; en God maakt ons duidelijk dat New England het toevluchtsoord is voor Zijn Noachs en Zijn Loths, een rots en schuilplaats voor Zijn rechtvaardigen om daar heen te vluchten; en zij die gekweld werden met het zien van het goddeloze leven van de mensen in dit verdorven land, zullen daar veilig zijn.’⁹ Zoals de eerdere puriteinen van de Plymouth Plantation deden, spreekt ook Winthrop in termen van verbondsluiting. Parallellen en zelfs gelijkstelling van de nieuwe puriteinse kolonie met het oudtestamentische Israël vormen een vast onderdeel van het zelfbeeld van de puriteinse emigranten. De kolonie moest ‘een stad op een berg’ zijn, met als kloppend hart de gemeenschap der heiligen.

2.1 ‘New England Way’

Door middel van een *plantation covenant* verbond elke nieuwe vestiging zich aan dat ideaal. In zo’n *covenant* werd niet alleen gesproken over een verbondsluiting in godsdienstige zin, hoewel dat wel grote nadruk kreeg. Ook de noodzaak om in sociaal opzicht een gemeenschap te zijn werd nadrukkelijk onderstreept. Ongetwijfeld speelt hierin mee dat dit laatste onmisbaar was om te kunnen overleven, maar daarnaast ontbraken de bijbelse noties niet.

Ten aanzien van de fundamentele kwesties geldt dat, met uitzondering van de kolonie Rhode Island, de overeenkomsten tussen de verschillende Engelse koloniën in New England groot waren. In die zin wordt dan ook terecht gesproken van de New England Way van het puritanisme. Deze kenmerkte zich behalve door het *covenant*-idee tevens door een gelijksoortige structuur van de koloniale kerken. Bovendien was een geschoolde geestelijkheid verantwoordelijk voor de prediking van het Woord. Verder was er sprake van een vergelijkbare inrichting van de samenleving in de verschillende koloniën. Op zijn minst voerde men de pretentie dat de godsdienstige overtuiging bepalend was voor het maatschappelijke, politieke en kerkelijke leven. Ook de notie dat het gezin een centrale plaats in de samenleving inneemt, behoort ertoe. Het gezin vormde het ‘hart’ van de puriteinse gemeenschap, het gold als een samenleving op microniveau. Binnen het huwelijk, dat aan een dergelijk gezin ten grondslag lag, hadden man en vrouw meer gelijkwaardige verantwoordelijkheden dan in de traditionele Engelse verhoudingen. Dat hangt niet alleen samen met de bijbelse

9. Foster, *The Long Argument*, 110. Voor een beknopt overzicht van de diverse drijfveren om de oversteek naar Amerika te wagen, zie Bremer, *The Puritan Experiment*, 43-46.

uitgangspunten, maar eveneens met de eisen die een pionierssamenleving aan dergelijke relaties stelt.

Als gemeenschappelijke kenmerken van de New England Way moeten ook genoemd worden de nadruk op de noodzaak van bekering en vroomheid in puriteinse zin, die gepaard moest gaan met levensheiliging. Daarnaast is het theocratisch ideaal, waarin kerk en overheid in broederlijk overleg gezamenlijk leiding behoren te geven aan de samenleving, een wezenlijk gemeenschappelijk kenmerk in de Bible Commonwealths. Gelet op de varianten binnen deze gemeenschappelijke idealen die in de koloniën aan de dag traden, is de term New England Ways – meervoud – zeker zo goed te verdedigen.

2.2 Onderwijs

Tot de New England Way behoorde verder dat het onderwijs een belangrijke plaats innam in de koloniale samenleving. Vanaf hun zevende of achtste jaar gingen de kolonistenkinderen naar school om te leren lezen en schrijven. Lezen was onontbeerlijk voor bijbelstudie. Aansluitend was het vanaf het begin ook mogelijk om het voorbereidend onderwijs voor een academische opleiding te volgen. De regeling van het onderwijs in Massachusetts dateert van het jaar 1647.

Vanaf 1636 beschikte Massachusetts al over een eigen academische opleiding, namelijk Harvard College te Cambridge. De motor achter de stichting van dit college was Thomas Shepard, schoonzoon van Thomas Hooker. Het curriculum vertoonde kenmerken van dat van de oude universiteit van Oxford, maar vooral van het Emmanuel College in het Engelse Cambridge. Van de eerste generatie leiders van de kolonisten hadden er 29 aan dat college hun vorming genoten.¹⁰ Een eigen college was noodzakelijk om over goed opgeleide predikers en bestuurders te kunnen beschikken. De universiteiten van Oxford en Cambridge waren geen aanvaardbare mogelijkheid. Gelet op Lauds onderdrukking van de puriteinen zou een studie in het moederland niet zonder risico zijn, en bovendien zou dat een kostbare geschiedenis worden. Harvard bood vanaf het begin meer dan een theologische opleiding en leverde daardoor van meet af aan leiders voor zowel het kerkelijke als het bestuurlijke terrein.

Het duurde tot 1701 voordat Harvard concurrentie kreeg van Yale College (New Haven). Indertijd had John Davenport al aangedrongen op de oprichting van een eigen academisch instituut in Connecticut, maar tevergeefs. De oprichters van Yale College wilden nauw aansluiten bij de orthodoxe puriteinse idealen, maar evenals Harvard College diende ook Yale College zowel theologen als bestuurders en wetenschappers op te

10. Bremer, *The Puritan Experiment*, 119v.

leiden. De Mathers, die na 1700 hun vooraanstaande plaats aan Harvard College waren kwijtgeraakt, steunden dit initiatief. In reactie op de liberaliserende praktijk van Harvard namen de oprichters van Yale College naast de *Westminster Confession* de *Medulla Theologia* van Amesius in het curriculum op.

2.3 Indianen en negers

Vanaf het begin bedreven de puriteinen zending onder de indianen. De betekenis daarvan bleek echter uiteindelijk betrekkelijk gering. De bekendste naam in dit verband is die van John Eliot (1604-1690). Hij kwam in Engeland onder de invloed van de prediking van Thomas Hooker en vertrok in 1631 naar Amerika. Daar werd hij predikant te Roxbury en vanuit die gemeente ontwikkelde hij activiteiten als zendeling onder de indianen. Hij vertaalde de bijbel in de Algonquiantaal – die taal moest hij eerst zelf schriftelijk vastleggen! – en leidde inheemse voorgangers op. Vanaf 1649 werd vanuit Engeland jaarlijks een bedrag van £ 600 beschikbaar gesteld door de Corporation for Promoting the Gospel in New England om het zendingswerk onder de indianen te steunen. Mede door het werk van andere zendelingen ontstonden christelijke indianengemeenschappen, de Praying Indians. Bij het uitbreken van de King Philip's War, de grote indianenoorlog die in 1675 begon, waren er veertien van dergelijke indianengemeenschappen in Massachusetts, met samen ongeveer 1.100 leden.¹¹ Tijdens deze oorlog werden vele Praying Indians gedood door blanke kolonisten ofwel door vijandige indiaanse stammen. Dat was het einde van het puriteinse zendingswerk.

Slavernij werd door de puriteinen niet principieel afgewezen. Ook in het oud-testamentische Israël was immers onder bepaalde voorwaarden toegestaan. De positie van slaven was over het algemeen in New England echter beter dan daarbuiten. Dat had ten dele een economische reden, doordat de slavenarbeid niet noodzakelijk was voor de economische structuur, maar het was ook een gevolg van de hoge ethische moraal van het puritanisme. Negers konden op dezelfde voorwaarden lid worden van een kerkelijke gemeenschap als blanken. Mensen als John Eliot en Cotton Mather spanden zich in voor hun geestelijk welzijn. En de eerste Amerikaanse publicatie tegen slavernij, onder de titel *The Selling of Joseph*, van de hand van de Bostonse handelaar Samuel Sewell verscheen al in 1700. Hij was zijn tijd daarin echter vooruit.

2.4 Bestuur van de koloniën

Aan het hoofd van de kolonie stond de *governor*, die werd bijgestaan door een *deputy-governor*, plaatsvervangend gouverneur. Naast hen stonden achttien *assistants of magistrates*, die eens per kwartaal bijeenkwamen in de

11. Bremer, *The Puritan Experiment*, 204.

General Court. Dat gebeurde voor het eerst in oktober 1630. Zij werden gekozen door de *freemen*. In 1631 bepaalde de General Court dat alleen diegenen die belijdend kerklid waren, het kiesrecht konden uitoefenen en dus *freeman* konden zijn. Aanvankelijk werd de *governor* gekozen door de *magistrates*, maar al spoedig werd ook deze verkiezing in de handen van de *freemen* gelegd. Zij dienden iemand te kiezen uit de kring van de *magistrates*. Daarnaast kozen de *freemen* van elke nederzetting een aantal *deputies* die hen op centraal niveau vertegenwoordigden. Deze *deputies* gingen deel uitmaken van de General Court, maar vanaf 1644 vergaderden zij afzonderlijk. Daardoor vormden de *magistrates* het *upper house* en de *deputies* het *lower house* van de General Court. Wel hielden de *magistrates* het vetorecht over de wetgeving van de *deputies*.

Op lokaal niveau had elke nederzetting haar eigen *town meeting* (volksvergadering). Het dagelijks bestuur was in handen van de gekozen *selectmen* (bestuurders). De *town meeting* diende de door het dagelijks bestuur voorgestelde maatregelen goed te keuren. Dat vereiste een zo breed mogelijk draagvlak. Aangezien dat niet het geval was indien slechts de *freemen* daarover stemden, kregen naderhand ook andere volwassen mannen, die geen lidmaat waren en dus ook niet het recht hadden om aan de verkiezing van bestuurders deel te nemen, het stemrecht in de *town meeting* met betrekking tot de voorgestelde besluiten van het dagelijks bestuur.¹²

2.5 Kerk en burgerlijke overheid

In de koloniën werden de verantwoordelijkheden van de burgerlijke overheid en de (enige toegestane) kerk duidelijk afgebakend. De bestuursstructuur voorzag in een voor die tijd vergaande invloed van de inwoners, zonder overigens democratisch te zijn in de moderne zin van het woord. Behalve vergaande bevoegdheden van de overheid inzake de ordening van de samenleving en het economische leven, erkende men ook haar taak om de zuivere godsdienst te beschermen. De zichtbare kerk vertegenwoordigt Christus' koninkrijk op aarde en heeft dus uitsluitend geestelijk gezag. De overheid is haar 'voedsterheer en zoogvrouw'. Voor tolerantie jegens afwijkende opvattingen mocht zij geen ruimte laten. Andersdenkenden, voor zover zij hun ideeën publiekelijk propageerden, werden echter niet gestraft door een kerkelijke autoriteit, maar door de wereldlijke arm van de overheid. De bevoegdheid van de kerk strekte zich niet verder uit dan het toepassen van de kerkelijke tucht. Idealiter vulden kerk en overheid elkaar aan.¹³

Geheel in de lijn van de opvattingen van Calvijn beschouwden de puriteinen de kerk als de 'ziel' van de samenleving, zoals de staat het 'lichaam'

12. Bremer, *a.w.*, 105. Vgl. Carden, *Puritan Christianity in America*, 159-162.

13. Over de relatie tussen kerk en overheid, zie Carden, *Puritan Christianity in America*, 162-168.

was. Kerk-organisatorisch onderscheidde men vier ambten: de *pastor* (herder), een predikant die naast de bediening van de sacramenten als belangrijkste taak had om in de prediking aandacht te schenken aan de pastorale aspecten; de *teacher* (leraar), een predikant die dezelfde taak had, maar in zijn prediking zich meer concentreerde op dogmatische kwesties; de *ruling elders*, die belast waren met het bestuur van de gemeente en met ziekenbezoek; en tenslotte de *deacons*, belast met het financiële beheer en het diakonale werk.

Organisatorisch gezien kozen de kolonisten voor een congregationalistische structuur. Die beschouwden zij als de bijbels verantwoorde tussenvorm tussen het presbyterianisme en het radicaal independentisme. Typierend in verband met de staats- en kerkstructuur is de uitspraak van één van de grondleggers van de koloniale bestuursstructuur, Nathanaël Ward (1578-1652): ‘I am neither Presbyterian, nor plebsbyterian, but an Interpendent.’ Aanvankelijk waren er geen formele contacten tussen de plaatselijke kerkelijke gemeenten, hoogstens was er informeel broederlijk overleg tussen de predikanten. Het presbyterianisme leek dus geen voet aan de grond te krijgen, maar aangezien de congregationalistische manier om als kerken contact met elkaar te houden in de praktijk ontoereikend bleek, bepaalde het presbyteriale stelsel merkwaardig genoeg tegen het eind van de zeventiende eeuw feitelijk de kerkelijke structuur.

Voor deze ontwikkeling is een aantal verklaringen aan te voeren. In de eerste plaats dwongen kerkelijke en theologische kwesties van de jaren veertig en vijftig de congregationalistische puriteinse kerken in Amerika om te komen tot een eenduidige beleidslijn. Daar komt bij dat de eerste generatie koloniale predikanten vaak charismatische persoonlijkheden waren, die groot gezag genoten. Vaak leverden zij als theoloog een wezenlijke bijdrage aan de formulering van de constitutionele structuur van de koloniën. In de tweede helft van de zeventiende eeuw trad in dit opzicht een verandering op. Het gezag van de ‘tweede-generatiepredikanten’ beperkte zich meer en meer tot het kerkelijke terrein. Van hun kant beklemtoonden zij het apostolische karakter van hun autoriteit, waarvan de bron Christus zelf was. Bovendien leidde ook de noodgedwongen veranderingen in de doop- en belijdenispraktijk tot een meer presbyteriaal karakter van de koloniale kerken.

2.6 Congregationalisten en presbyterianen

Hoewel vaak de indruk wordt gewekt dat het puritanisme in New England zeker in het begin een hecht, eenvormig geheel vormde, bestonden er – nog afgezien van Rhode Island – wel degelijk verschillende ‘stromingen’. Dat geldt zowel voor het terrein van het burgerlijke bestuur als voor de opvattingen met betrekking tot het godsdienstige en kerkelijke leven. In het verleden van de situatie in Engeland in de jaren twintig van de zestiende eeuw,

wordt een onderscheid gemaakt tussen de Intellectual Fathers en de Spiritual Brethern.¹⁴ Voor de duidelijkheid is het goed te onderstrepen dat met deze benadering niet bedoeld kan worden beide congregationalistische stromingen tegenover elkaar te plaatsen. Daarvoor zijn beide te duidelijk puriteins en hebben ze te veel gemeenschappelijk. Het gaat om accenten die binnen het verbindende puriteinse ideaal gelegd werden.

Tot de Intellectual Fathers behoren leidinggevende figuren als gouverneur John Winthrop, evenals zijn vriend John Wilson (± 1591-1667; arriveerde in 1630), Thomas Hooker, Thomas Shepard en de meeste andere predikanten van de Massachusetts Bay kolonie. Hun Engelse peetvaders waren Perkins en Amesius. Hun accent op Gods almacht enerzijds en op de menselijke verantwoordelijkheid om zich te bekeren anderzijds, leverde hun ook wel de naam Preparationisten of Amesians (naar William Amesius) op. Daarnaast kan men stellen dat bij hen de aandacht meer uitging naar de plaatselijke gemeente dan naar de kerk van alle plaatsen en tijden. In deze visie past dan ook de opvatting dat de kolonisten door middel van *covenanting* in een bijzondere relatie met de Heere God waren getreden. Deze verbondmaking was meer dan het sluiten van een geestelijk verbond. Het diende ook consequenties te krijgen in maatschappelijke zin. Amerika moest ook geestelijk en materieel *Gods own country* zijn. Zij waren dan ook gefocust op Gods bijzondere bedoelingen met de puriteinse koloniën in Amerika. In de beginjaren vormden zij de hoofdstroom van het Amerikaanse puritanisme. De kern van de Amesians (Hooker, Wilson, Winthrop, Shepard) was afkomstig uit het Engelse Essex. In dat gezelschap neemt Shepard een min of meer eigen plaats in, in die zin dat hij het mystiek-getinte piëtisme van de Sibbesians verenigt met wezenlijke kenmerken van de Amesians.¹⁵

Daarnaast bestond vanaf het begin een krachtige stroming die aanvanke-lijk vanuit het Engelse Cambridge haar invloed had laten gelden, en daar onder leiding van Richard Sibbes en John Preston stond. De leidende figuren van deze Spiritual Brethern – ze worden ook wel aangeduid met termen als Spiritists of Sibbesians – in New England waren John Cotton, John Davenport en Henry Vane junior (1613-1662). Typerend voor iemand als John Cotton, een leerling van Sibbes, was dat hij een zeer nauwgezette controle over het geestelijk leven van de kolonisten voorstond. Lidmaten van de kerk mogen alleen zij zijn die als *visible saints* herkenbaar zijn. Kort na zijn aankomst in 1634 vond in Boston onder de invloed van zijn prediking een opwekking plaats. Sindsdien werd het de gewoonte om aspirant-kerkleden niet alleen in het openbaar belijdenis van hun geloof te laten doen, maar ook

14. Zie hierover Knight, *Orthodoxies in Massachusetts*, 34-71. De namen *Intellectual Fathers* en *Spiritual Brethern* werden in 1938 geïntroduceerd door William Haller in zijn *The Rise of Puritanism*.

15. Over zijn positie, zie Knight, *a.w.*, 55-58.

om hun bekeringsweg te laten vertellen. Op deze wijze streefde men er naar om de gemeenschap der heiligen, de 'onzichtbare kerk', zoveel mogelijk te laten samenvallen met de 'zichtbare kerk'. Overigens lijkt deze gewoonte meer ontstaan te zijn op initiatief van predikers als Thomas Hooker en Thomas Shepard dan op dat van John Cotton zelf.¹⁶ John Davenport, met een Oxfordachtergrond, was theologisch zowel beïnvloed door John Cotton als door Thomas Hooker. Na aanvankelijk te zijn uitgeweken naar de Republiek, vertrok hij vandaar naar New England (1637). Na het overlijden van de Amesian dominee Wilson werd hij diens opvolger als predikant te Boston, waar hij door zijn strikte opvatting over de doop in conflict kwam met zijn gemeente. De verbondsluiting zoals die door de puriteinen werd gepraktiseerd, had voor deze stroming primair een geestelijke betekenis. Zoals Gods kinderen overal ter wereld door hun bekering met God in een verbond treden, zo geldt dat ook voor Gods volk in Amerika. De Sibbesians verwierpen dus de zienswijze dat het puriteinse Amerika een bijzondere *national mission* te volbrengen zou hebben. Het geestelijke Israël, Gods Kerk, is er in Amerika, maar ook elders.¹⁷

Behalve deze congregationalistische meerderheid was er een presbyteriaanse minderheid, die de zichtbare kerk minder als een gemeenschap der heiligen dan wel als een organisatorische eenheid beschouwde. Exponenten daarvan waren de pastor en de teacher van Newbury Massachusetts, Thomas Parker (1595-1677) en James Noyse (1608-1656). Al kort na 1640 stelden zij de sacramenten open voor ieder die niet in openbare zonde leefde. Op uitnodiging van congregationalistische broeders vond in 1643 hierover onder leiding van John Cotton en Thomas Hooker een bespreking plaats in het nieuwe complex van Harvard College in Cambridge Massachusetts. De meerderheid van de aanwezige predikanten wees de in Newbury gebruikte praktijk af. De kwestie van het lidmaatschap van de kerk zou de gemoederen nog decennialang bezighouden.

Evenals in Engeland, bloeide ook in New England een scala aan meer of minder radicale sektarische richtingen op. De grootste aantrekkingskracht ging daarbij uit van de baptisten, die in hun leer nauw verwant waren aan de orthodoxe congregationalisten. Zij gingen in hun opvatting alleen nog een logische stap verder, door het kerklidmaatschap niet alleen te verbinden aan de persoonlijke wedergeboorte en de openbare geloofsbelijdenis, maar tevens aan de bediening van de doop als bezegeling daarvan. Toen in de jaren veertig diverse baptistische geschriften de Amerikaanse koloniën bereikten, namen verschillende vooraanstaande predikers in New England de pen op om tegen deze opvattingen te waarschuwen.

16. Bremer, *The Puritan Experiment*, 107, vgl. Foster, *The Long Argument*, 161v.
17. Knight, *Orthodoxies in Massachusetts*, 4, 159-163.

3. De koloniën

De eerste overtocht onder auspiciën van de Massachusetts Bay Corporation vond medio 1629 plaats. De circa 350 kolonisten vestigden zich in Salem. Daar werd een kerkelijke gemeente gesticht die onder leiding stond van Samuel Skelton († 1634) als herder en Francis Higginson († 1632) als leraar. Deze gemeenschap knoopte vriendschappelijke betrekkingen aan met New Plymouth. Reeds de eerste winter overleed echter ongeveer eenderde van de kolonisten.

3.1 Massachusetts

Toen de grote emigratiegolven vanaf 1630 Amerika bereikten, vestigden de nieuwkomers zich aanvankelijk ook in Salem. Niet iedereen was echter gelukkig met de goede contacten tussen Salem en New Plymouth. Skelton en Higginson werden beschuldigd van separatisme, niet slechts door kolonisten, maar ook door hun geestverwanten in Engeland. Daar Salem bovendien te klein was om alle nieuwkomers te huisvesten, ontstond Charlestown als nieuwe vestiging. Problemen met de watervoorziening daar leidden vervolgens tot het stichten van een nieuwe nederzetting: Boston.

John Endicott (± 1598-1665) werd de eerste *governor* van Massachusetts, later opgevolgd door John Winthrop. Binnen de nieuwe staat ontstond discussie over de vraag wat de beste regeringsbeginselen waren en over de juiste verdeling van de overheidsmacht. Het principe van wetgeving en rechtspraak lag vast in de afspraak dat deze overeen moesten komen met het Woord van God en de conclusies die daaruit te trekken zijn. Daaraan was ook de overheid gebonden.¹⁸ De aanleiding tot de discussie was een poging van de *freemen* om, naast de wetgevende bevoegdheid die zij in de Company, de volksvertegenwoordiging, reeds bezaten, ook de rechterlijke macht aan zich te trekken. Daar keerde John Winthrop zich tegen. Naar zijn mening behoorde de volksvertegenwoordiging niet de controle over de rechterlijke macht uit te oefenen.

Het is het ontwerp van de reeds genoemde Nathanaël Ward, de Body of Liberties, dat in 1641 ten slotte als uitgangspunt werd aanvaard. Dat gold niet voor het strikt puriteinse New Haven, waar het Model of Moses his Judicials, van de hand van John Cotton, als grondslag voor de bestuurlijke verhoudingen werd aangenomen. Beide codices gingen uit van twee basisprincipes. De eerste regel was dat de rechtspraak in principe in overeenstemming met de mozaïsche wetten diende te zijn. Als tweede gold dat de rechtspraak, als deze wetten geen duidelijke uitspraak boden, zo nauw mogelijk bij Gods wet moest aansluiten. Dat leidde weliswaar soms tot opmerke-

18. Van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd* II, 319v.

lijke verschillen met de in Engeland geldende *common law*,¹⁹ maar maakte tevens duidelijk dat de inzet was om de koloniale samenleving naar bijbels-theocratisch model in te richten. Een commissie waarvan onder meer John Winthrop, Nathanaël Ward, John Cotton en Thomas Shepard deel uitmaakten, werkte Wards eerste ontwerp in 1648 verder uit tot de *Book of Laws and Liberties concerning the Inhabitants of Massachusetts*. Dit was nog geen systematisch opgezet wetboek, maar meer een alfabetisch overzicht van de diverse geldende wettelijke regelingen.

Roger Williams

Het eerste kerkelijk-theologische conflict in de puriteinse kolonie betrof Roger Williams (\pm 1603-1683; in 1631 aangekomen).²⁰ Aanvankelijk trachtte de gemeente van Boston hem als leraar aan zich te verbinden. Williams koesterde echter sterke separatistische gevoelens en wenste een openlijke verwerping van de Anglicaanse Kerk door de kolonistengemeente. Toen deze dit weigerde, vertrok hij naar Salem, waar Francis Higginson inmiddels was overleden. De General Court blokkeerde hier een beroep op hem als leraar. Na een kortstondig verblijf in New Plymouth verbleef hij opnieuw in Salem en assisteerde daar *pastor* Skelton. Zij waren één in hun kritiek op de richting waarin het kerkelijke leven in de kolonie zich ontwikkelde. Het feit dat de meeste geestelijke leiders regelmatig bijeenkwamen om met elkaar te overleggen, beschouwden zij als een vorm van presbyterianisme. Verstrekender was Williams' opvatting dat de Engelse koning geen gezag kon laten gelden over Massachusetts omdat dit gebied behoorde aan de indianen. Terwijl daarenboven de meeste puriteinen in het oudtestamentische Israël een model zagen voor de ordening van de kolonistensamenleving in New England, wees Williams deze benadering principieel af. Hij was van mening dat enerzijds de ene kerk hierin een te overheersende plaats innam en anderzijds de overheid op geen enkele wijze bemoeienis mocht hebben met geestelijke kwesties. In wezen bepleitte hij dus een strikte scheiding tussen kerk en burgerlijke overheid. Die kerk behoorde een kerk van louter wedergeborenen te zijn, terwijl de overheid op democratische leest geschoeid moest zijn.

Nadat Skelton in 1634 was overleden, beriep Salem Williams als zijn opvolger, tot ongenoegen van de leiders van de kolonie. Het conflict tussen Williams en de General Court spitste zich toe op Williams' opvatting dat een overheid geen eed mag eisen van een onwedergeborene. Na een vergeefse poging van Thomas Hooker om Williams tot andere gedachten te brengen,

19. Van Schelven, *a.w.*, geeft daarvan een aantal sprekende voorbeelden; zie 324v.; zie ook Vaughan, *The Puritan Tradition in America*, 147-172 over de 'Political Order' in de koloniën.

20. Zie over hem Van Schelven, *a.w.*, 329-331.

leidde deze botsing er uiteindelijk toe dat de General Court Williams uit Massachusetts verbande vanwege zijn kritiek op de theocratische structuur van de puriteinse kolonie. Hij vertrok naar Rhode Island, waar hij Providence stichtte.²¹

Antinomian Controversy

Ondertussen was in 1635 in het kielzog van dominee John Cotton het gezin van William en Anne Hutchinson in Boston gearriveerd. Al spoedig beleegde Anne huissamenkomsten, waarin de preek besproken werd. Zij beschouwde de Sibbesian John Cotton, die als *pastor* Bostons kerk diende, als de enige zuivere predikant van Massachusetts. Deze opvatting werd mede gevoed door de geestelijke opleving die als gevolg van Cottons prediking kort na diens aankomst in Boston had plaatsgehad. Andere predikanten, waaronder de Amesian John Wilson, die als teacher naast Cotton stond, legden naar haar mening te veel de nadruk op de kracht van het werkverbond en op het preparationisme, terwijl naar haar mening het verbond der genade centraal diende te staan. De zekerheid van het geloof wordt uitsluitend bewerkt door de bevindelijke overtuiging door de Heilige Geest. En wie zo wederomgeboren is, heeft de wet niet meer nodig.

In haar samenkomsten werd de prediking van de preparationistische voorgangers onder kritiek gesteld. De Antinomian Controversy die hieruit voortvloeyde, leidde tenslotte tot een veroordeling van Hutchinsons opvattingen door de synode van Cambridge (1637). De General Court verbande de voornaamste antinomianen. De Hutchinsons voegden zich bij de nederzetting van dominee Williams op Rhode Island.²² Deze controverse maakte de verschillen die er tussen de congregationalistische puriteinse predikers in New England bestonden pijnlijk duidelijk. De nederlaag van de Hutchinson-party betekende tegelijkertijd het einde van de dominante positie die de Sibbesians tot dat moment in de kolonie hadden ingenomen en die in meer of mindere mate met haar sympathiseerden.

3.2 *Connecticut*

Reeds aan het begin van de Great Migration was de nederzetting Newtown gesticht. Door de vestiging van nieuwe immigranten, voornamelijk afkomstig uit het Engelse Essex, maakte zij een forse groei door met name toen Thomas Hooker haar herder werd en Samuel Stone († 1663) haar leraar. Hooker genoot in Engeland grote faam als prediker, maar dat kon niet voorkomen dat ook hem het zwijgen opgelegd werd. Na een verblijf van enkele jaren in de Republiek vertrok hij naar Amerika. Daar werd hij aanvankelijk predikant te Cambridge Massachusetts. Hij distantieerde zich

21. Bremer, *The Puritan Experiment*, 62-65, 80-83.

22. Bremer, *a.w.*, 65-70.

echter van Cottons strikte opvattingen en voegde zich met een deel van zijn gemeente bij de nederzetting Newtown, dat omgedoopt werd tot Hartford (1636).

Aangezien het droge gebied te weinig opleverde om de bevolking te voeden, vertrok een deel van hen naar de vruchtbare vallei van de Connecticut River. Naast de behoefte aan nieuw land speelden ook de interne onrust in de kolonie, de bedreiging door de Pequot War (een oorlog tegen de Pequotindianen, 1637) en de onzekerheid over de erkenning van het charter door de Privy Council in het Engelse moederland een rol.

Aan de monding van de Connecticut River bestond al een nederzetting onder leiding van John Winthrop junior (1605-1676), die daar was gesticht in opdracht van de door puriteinen gedomineerde Providence Company. Met hem kwam met tot overeenstemming en kort na hun vestiging kozen de pioniers hun vertegenwoordigers voor hun eigen General Court. In mei 1638 zette Thomas Hooker in een preek voor de General Court zijn opvattingen over de plaats en taak van de burgerlijke overheid uiteen. Die waren analoog aan zijn congregationalistische kerkopvatting. Belangrijke notie was dat de basis van het gezag berust op de vrije toestemming van het volk. Het gezag van een gekozen bestuur zal door de onderdanen gemakkelijker aanvaard worden. Tot op zekere hoogte hebben de kiezers tevens het recht om de grenzen van de overheidsbevoegdheden vast te stellen. Dit uitgangspunt werd verwerkt in de Fundamental Orders of Connecticut (1639), het *covenant* dat als basis diende voor het bestuur van Connecticut. Opmerkelijk is dat deze nieuwe kolonie, in tegenstelling tot Massachusetts, niet werd geteisterd door interne scheuringen.²³

3.3 Rhode Island

Na zijn verbanning uit Salem vestigde Roger Williams zich begin 1636 in Rhode Island, waar hij Providence stichtte. Williams legde hier de basis van de eerste Amerikaanse baptistenkerk. Andere ontevreden uit de kolonie Massachusetts, zoals Anne Hutchinson en haar volgelingen, voegden zich na verloop van tijd bij hem. Na het overlijden van haar man vertrok Anne Hutchinson naar Nieuw Nederland. Daar werd zij met haar gezin in 1643 door indianen om het leven gebracht.

In het *plantation covenant* dat Williams opstelde, beloofde men de meerderheidsbesluiten te zullen aanvaarden. Iedere grondbezitter bezat het kiesrecht, ongeacht kerkelijk lidmaatschap. Naar de mening van Williams ontleenden de overheden hun gezag aan het volk en niet aan God. Dit was een opvallend geluid in vergelijking met de orthodoxe koloniën in New England,

23. Bremer, *The Puritan Experiment*, 73-76; vgl. ook Foster, *The Long Argument*, 156. Over de betekenis van Hooker, zie Bush, *The Writings of Thomas Hooker. Spiritual Adventure in Two Worlds*.

evenals het ontbreken van overheidsaanspraken inzake godsdienstige kwesties dat was.

De ingestroomde pioniers waren over het algemeen individualistisch ingesteld. Vandaar dat er binnen enkele jaren een aantal autonome nederzettingen in het gebied van Rhode Island ontstond. In de nieuwe vestigingen gold een vergaande mate van religieuze tolerantie. De andere koloniën in New England bezagen deze vreemde eend in hun bijt met achterdocht. Om zich tegenover hen te kunnen blijven handhaven, streefde Williams ernaar om de individualistische nederzettingen te verenigen. Hij reisde daarvoor naar Engeland, waar hij met behulp van Henry Vane junior toestemming kreeg om een politieke eenheid tot stand te brengen onder de naam Providence Plantation. Sir Henry Vane junior verbleef van 1635 tot 1637 in Massachusetts en was daar reeds in 1636 voor een periode van een jaar tot *governor* gekozen. In de Antinomian Controversy, die zich tijdens zijn bewind toespitste, steunde hij Anne Hutchinson.²⁴ Zijn ervaringen in de kolonie zullen hem zeker niet aangespoord hebben om de opvattingen van de Amerikaanse orthodoxe puriteinen tegenover Williams te steunen. Vane bekleedde inmiddels een vooraanstaande positie in het Engelse parlement. Williams slaagde er weliswaar in zijn plan te realiseren, maar dat nam niet weg dat de lokale autonomie groot bleef.

3.4 *New Haven*

Kort daarna werd onder leiding van John Davenport New Haven gesticht. Velen van deze gemeenschap hadden behoord tot de St. Stephens parochie te Londen, waar Davenport predikant was geweest. Nadat Laud aartsbisschop was geworden, was Davenport tijdelijk naar de Republiek uitgeweken. In 1637 leidde hij met zijn vriend Theophilus Eaton († 1658) een deel van zijn vroegere gemeente, waaronder vrij veel handelaren, naar New England. 'Mr. Eaton and Mr. Davenport were de Moses and Aaron of the Christian colony now erected in the south-west parts of New-England,' schrijft Cotton Mather (1663-1728) over hen in zijn grote werk.²⁵ Na een kort verblijf in Boston vestigde men zich in New Haven. Gedurende de jaren erna voegden andere nederzettingen zich bij die van New Haven, zodat een complete kolonie ontstond. Regelmatige conflicten met de zuidelijker gevestigde Nederlanders blokkeerden de mogelijkheid om tot een echte handelskolonie uit te groeien.

Onder invloed van Davenport werd John Cottons Model of Moses his Judicials aanvaard als basis voor de wetgeving in de nieuwe kolonie. De New Haven Fundamental Agreement (1643) regelde het bestuur, de vertegenwoordiging van de nederzettingen daarin en de rechtspraak. Theophilus Eaton was de eerste gouverneur.

24. Een korte biografie van hem in Barker, *Puritan Profiles*, 276-282.

25. Mather, *The Great Works of Christ in America. Magnalia Christi Americana* I, 152.

New Haven kenmerkte zich door een strikte handhaving van de kerkelijke tucht over de levenswandel van zijn leden. Het is dan ook geen wonder dat er verzet rees tegen verruiming van de doopraktijk. Veelzeggend is tevens dat vanuit deze kolonie de puriteinse revolutie in Engeland het krachtigst gesteund werd.²⁶

4. 'Old' en New England

Veel was er in deze koloniale samenlevingen dat herinnerde aan de gewoonten en structuren die bestonden op het platteland van East Anglia, waar het merendeel van de kolonisten vandaan kwam. Daar bestond een typische dorpsamenleving, waarvan de landbouw de economische kurk was en waar in politiek opzicht sprake was van een hoge mate van lokale autonomie. De plaatselijke *lord of squire* drukte een krachtig stempel op het lokale economische, godsdienstige en sociale leven. John Winthrop had bijvoorbeeld zo'n positie ingenomen in Groton. Naast de landbouw vormde ook de handel een economische sector van enige betekenis. De politiek van de Stuarts was gericht op centralisatie. Dat ging onvermijdelijk ten koste van de lokale autonomie. De weerstand daartegen vormde een van de politieke lijnen binnen het puritanisme.²⁷

4.1 *Verhouding tot Engeland*

Aanvankelijk bleven de kolonisten de Engelse staatskerk erkennen als een ware, zij het ernstig gecorrumpeerde, kerk. In de loop van de jaren dertig kwam daarin echter al verandering. Toen in 1638 Ezeziel Rogers (± 1590-1660) met een groep mensen uit Yorkshire in Massachusetts arriveerde, gaf hij als reden voor hun vertrek aan dat zij door het grote bederf in de Engelse kerk gedwongen waren geweest de gemeenschap met deze kerk te verbreken. Kort daarna verscheen van de hand van John Cotton een verklaring van Openbaring 13, waarin hij het beest dat opkomt uit de zee identificeerde met de Anglicaanse Kerk.²⁸

4.2 *Puriteinen aan de macht*

De band met Engeland werd door de geëmigreerde kolonisten niet verbroken. Tijdens de Engelse burgeroorlog vertrokken zelfs universitair geschoolde mannen – opgeleid aan Harvard College te Cambridge Massachusetts – naar het moederland om in het parlamentsleger als officier of

26. Bremer, *The Puritan Experiment*, 76-80; vgl. Foster, *The Long Argument*, 157.

27. Bremer, *a.w.*, 101-104. De culturele, politieke en religieuze continuïteit van het puritanisme in 'old' en New England vormt het centrale thema van Foster's *The Long Argument*.

28. Foster, *The Long Argument*, 158.

geestelijk verzorger te dienen. Ook de achterblijvenden leefden mee, door te vasten en te bidden voor de zaak van het parlement. Zowel in Massachusetts als in Connecticut en New Haven werd in 1644 gemiddeld eens per maand een vasten- en biddag gehouden. Ze waren er diep van overtuigd dat deze middelen meer gevaar voor de koninklijke zaak opleverden dan de beste wapens.²⁹

Gebruikmakend van de omstandigheden, wisten de kolonisten in 1644 een zelfstandig staatsleven te organiseren, los van Engelse controle. De periode waarin Cromwell in Engeland de dienst uitmaakte, kenmerkte zich door een hartelijke verstandhouding tussen het 'oude' Engeland en New England. Zo stuurde Cromwell na zijn overwinning op de Schotten een aantal van hen als arbeidskrachten naar de Amerikaanse koloniën. Van betekenis is vooral ook de militaire hulp die hij aan de kolonisten verleende tegen de concurrerende Nederlandse kolonisten rond Nieuw Amsterdam. De eerste Engelse oorlog tegen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die in 1652 uitbrak, bood daarvoor uitstekende mogelijkheden, al werd twee jaar daarna de vrede getekend voordat een gecombineerd koloniaal-Engels leger een beslissing kon forceren.

Ook de Amerikaanse puriteinen werden uitgenodigd toen in 1643 de Westminster Assembly bijeengeroepen werd. Noch John Cotton uit Boston noch John Davenport uit New Haven noch Thomas Hooker uit Hartford gaf echter aan de uitnodiging gehoor. Wel nam Sir Henry Vane junior een belangrijke plaats in op deze synode. Over het algemeen sympathiseerden de New-Englanders met de congregationalistische stroming, terwijl op de synode de presbyterianen domineerden.

In datzelfde jaar sloten de puriteinse koloniën van New England in Boston met elkaar een confederatie, United Colonies of New England. Massachusetts, Connecticut, New Haven en New Plymouth spraken af elkaar zowel in offensieve als in defensieve oorlogen te zullen bijstaan en elkaar te steunen ter bescherming en uitbreiding van het evangelie en voor hun eigen veiligheid en welvaart. De parallel met de Solemn League and Covenant die in dat jaar tussen Engeland en Schotland totstandkwam, ligt voor de hand.

5. Eigen kerkstructuur

De ontwikkelingen gedurende de jaren veertig noodzaakten de congregationalistische kerken een synode bijeen te roepen, zowel om een antwoord te geven op ontwikkelingen in Engeland als ook om de congregationalistische lijn van de koloniale kerken zoveel mogelijk vast te houden.

29. Van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd* II, 318; Bremer, *The Puritan Experiment*, 124-126.

5.1 Cambridge Platform of Church Order

Toen deze synode in 1646 te Cambridge Massachusetts bijeenkwam, ontbraken afgevaardigden van Salem en Boston. Vanuit consequent congregationalistisch standpunt leefden daar aanvankelijk nogal wat bedenkingen tegen een dergelijke synode. Desondanks zonden beide gemeenten na enige tijd alsnog hun afgevaardigden. Ter vergadering presenteerde Richard Mather (1596-1669; arriveerde in 1635, nadat hem het preken in de Anglicaanse Kerk verboden was vanwege zijn non-conformisme) een voorstel voor een kerkorde en tevens een plan om ook de kinderen van gedoopte ouders te dopen. Dit was een stap in de richting van de presbyteriaanse opvattingen. Mede gesteund door de politieke veranderingen in het Engelse moederland, waar op dat moment de presbyteriaanse richting het moest afleggen tegen de independentistische, ontstond er onder leiding van John Davenport een meerderheid tegen Mathers voorstellen. De synode nam vervolgens de Cambridge Platform of Church Order aan, de standaard van het congregationalistische puritanisme in Amerika. De Cambridge Platform was de kerkelijke pendant van de 'grondwetten' die in de verschillende koloniën het politiek-bestuurlijke leven regelden. Deze 'kerkorde' voorzag in een min of meer regelmatig onderling contact tussen de koloniale kerken, ten einde elkaar zo nodig bij te kunnen staan. Op het punt van het kerklidmaatschap bevestigde dit eerste formele belijdenisgeschrift van New England de bestaande praktijk. Alvorens iemand kon worden toegelaten als lid, moest eerst onderzocht worden of hij berouw gevoelde over zijn zonden en deel had aan het geloof in Jezus Christus. Overigens werd in het verschil van inzicht tussen Mather en Davenport op dat moment reeds het dilemma zichtbaar, dat in de volgende tien jaar zou leiden tot het Half-Way Covenant.

5.2 Half-Way Covenant

Aanvankelijk konden slechts belijdende leden *freeman* worden, dat wil zeggen dat alleen zij volledige medezeggenschap en stemrecht in bestuurlijke aangelegenheden hadden. Belijdend lid kon iemand echter pas worden nadat hij rekenschap had gegeven van zijn bekering en persoonlijke geloofskeuze. De bediening van de doop was bovendien alleen voorbehouden aan kinderen van ouders die belijdenis gedaan hadden.³⁰

Het zal duidelijk zijn dat de problemen toenamen naarmate de omvang van de tweede en derde generatie kolonisten groeide. Had de eerste generatie,

30. Voor een samenvattend overzicht van de opvattingen van de Amerikaanse puriteinen gedurende de periode 1630-1660 inzake het lidmaatschap van de kerk, zie Bauckham, 'Adding to the Church, during the Early American Period', 36-48. Over hun visie op de sacramenten: Brooks Holifield, *The Covenant Sealed*, 139-196. Een samenvatting van de dilemma's rondom het *Half-Way Covenant* in Boorman, 'The Halfway Covenant', 73-102. De tekst ervan in Vaughan, *The Puritan Tradition in America*, 116-120. De term wordt overigens pas ruim honderd jaar later voor het eerst gebruikt (p. 100).

op grond van de persoonlijke geloofsovertuiging en de discriminatie en vervolging door de Engelse overheid die dit tot gevolg had, welbewust gekozen voor emigratie, dit gold niet voor hun kinderen, die opgroeiden in Amerika, en voor de nazaten die hier geboren waren. Het gevolg was dat handhaving van het criterium van een persoonlijke geloofskeuze om toegelaten te kunnen worden als lidmaat en in het verlengde daarvan als *freeman*, steeds moeilijker viel. Materieel gezien ging het de puriteinse kolonie voor de wind, zodat velen van de tweede en derde generatie in maatschappelijk opzicht wel een aanzienlijke positie innamen. Op kerkelijk en politiek terrein was dat echter niet het geval. Dat leidde tot een dilemma waarin het Half-Way Covenant een ‘oplossing’ moest bieden. Dit hield in dat iemand die zelf wel gedoopt was maar niet toegelaten als lid, het recht kreeg om zijn of haar kinderen te laten dopen. Hij of zij kreeg geen toegang tot het Heilig Avondmaal.

In de loop van de jaren veertig was een dergelijke praktijk al in verschillende gemeenten gegroeid, met uitzondering van New Haven waar John Davenport krachtig tegenstand bood tegen deze vernieuwing. De verschillen van inzicht veroorzaakten veel verwarring en twist. Een dergelijke luxe kon men zich mogelijk permitteren zolang de politieke situatie in Engeland voor de puriteinen niet ongunstig was, maar toen deze na de Restauratie in 1660 veranderde, was dat een reden temeer om te trachten daar een eind aan te maken. De synode die in 1662 te Boston werd gehouden, aanvaardde bij meerderheid van stemmen het Half-Way Covenant als kerkelijke praktijk, met instemming van de General Court van Massachusetts. Voorstander ervan was onder anderen Richard Mather, die al in 1646 op de synode van Cambridge een dergelijk voorstel had gedaan. Overtuigde tegenstanders ervan waren behalve Davenport ook Eleazer (1637-1669) en Increase Mather (1639-1723), twee zonen van Richard Mather. Increase veranderde overigens later van mening.

Het synodebesluit van 1662 was echter binnen de congregationalistische context niet het einde van het meningsverschil, maar accentueerde dit juist. In Massachusetts vond de nieuwe doopraktijk maar langzaam ingang, mede als gevolg van de moeilijke politieke toestand en van de onrust die andere godsdienstige groeperingen veroorzaakten. Na de dood van Davenport (1670), die om politieke redenen New Haven inmiddels verwisseld had voor Boston, zakte het verzet ineen.

Naast deze twee congregationalistische stromingen was er echter ook nog steeds een meer presbyteriaansgeoriënteerde, die met name in Connecticut nogal wat aanhangers telde. Daar werd ook het toelatingscriterium tot kerklid te verruimd. Kon iemand niet zijn bekeringsweg vertellen, maar was hij wel van onbesproken gedrag, dan mocht hij als lidmaat worden toegelaten. Daarmee werd hem weliswaar geen toegang verleend tot het Heilig Avondmaal, maar hij verkreeg wel de volledige burgerrechten.

6. Na de Restauratie

De Restauratie die in 1660 in Engeland plaatsvond, leidde tot een nieuwe instroom van puriteinen uit Engeland. Van meer betekenis was echter dat de Restauratie zowel voor de Engelse als voor de Amerikaanse puriteinen meer dan een regeringswisseling was. Zozeer was de godsdienstige dimensie van het puritanisme verbonden met anti-episcopale en anti-monarchale elementen, dat de terugkeer van de Stuarts ook een ideologische crisis veroorzaakte. Kon en moest men de pretentie handhaven *a city on a hill* te zijn? Bovendien hadden de koloniën gesympathiseerd met de puriteinse revolutionairen. De crisissfeer werd nog versterkt doordat velen van de eerste generatie van bevlogen kolonistenleiders inmiddels waren overleden. Daardoor ontstond zowel op bestuurlijk als op kerkelijk terrein min of meer een vacuüm.

6.1 Kroonkolonie of charterkolonie?

Gelet op het militair-politieke overwicht van de royalistische partij in Engeland, werden de koloniën wel gedwongen met de Engelse kroon tot overeenstemming te komen. Voor Rhode Island leverde dat nauwelijks problemen op en hetzelfde gold min of meer voor Connecticut en New Plymouth. Zowel in Massachusetts als in New Haven zorgde dit echter voor de nodige spanningen tussen de richting die zich zo onafhankelijk mogelijk wilde opstellen en de stroming die, bevreesd voor de intrekking van het koninklijk charter, streefde naar een akkoord met de koning. Daarom ging de General Court van Massachusetts in 1661 zelfs over tot een verbod op het boek van John Eliot, *The Christian Commonwealth*, waarin hij zich kritisch uitliet over het koningschap. Hoewel de schijn mogelijk gewekt werd, was een meerderheid van de kolonisten niet van plan zich geheel te voegen naar de wensen van Karel II.

Connecticut zond John Winthrop junior naar Engeland om zich te verzekeren van een koninklijk charter. Hij slaagde erin een charter te verwerven waarin de positie van Connecticut vrijwel ongewijzigd bleef, maar dat tevens de uitbreiding van het grondgebied van Connecticut met een deel van Rhode Island en met New Haven behelsde. De leiders van laatstgenoemde kolonie raakten daardoor in een onmogelijke positie: om hun autonomie te behouden, moesten ze zich beroepen op de autoriteit van een koning die zij slechts morrend accepteerden! Op de confederale bijeenkomst van de United Colonies of New England in Boston in 1663 steunden Massachusetts en New Plymouth de protesten van New Haven, maar Winthrop junior en de zijnen weigerden de aanspraken van New Haven te erkennen. Het kwam zelfs tot een gewapende confrontatie. Niet alleen leidde dit tot een breuk in de eerste confederale structuur van New England, het was tevens een gereede aanleiding voor de Engelse regering tot het zenden van een koninklijke com-

missie die de orde en de rust in dit gebied weer moest herstellen. Verder diende deze zending haar invloed aan te wenden om enige veranderingen in het bestuur van Massachusetts te berwerkstelligen, door dit meer in overeenstemming te brengen met de royalistische opvattingen. En bovendien had zij tot taak de Nederlandse bezittingen ten zuiden van New England in bezit te nemen ten behoeve van de hertog van York, de broer van Karel II. Deze laatste operatie verliep succesvol, zodat de koninklijke greep op de Amerikaanse gebieden versterkt werd.

De leiders van New Haven zagen de bui al hangen, want als men van hogerhand zou besluiten dat er een koninklijke gouverneur in hun kolonie benoemd zou worden, dan konden hun vrijheden wel eens in het gedrang komen. Op voorwaarde dat Connecticut de belangen van New Haven zou verdedigen, aanvaardden zij daarom alsnog het gezag van de grote buurkolonie. Zelfs toen Connecticut onvoorwaardelijke onderwerping eiste, bleek New Haven daar toe bereid. Daarmee liet het elke aanspraak op zelfstandigheid varen. Voor sommigen was dit onaanvaardbaar. Zij vertrokken naar New Jersey, in de hoop daar een soortgelijke kolonie te kunnen vestigen als voorheen New Haven was geweest. John Davenport keerde terug als predikant naar Boston (1668), waar zijn komst voor de voorstanders van het Half-Way Covenant aanleiding was om een zelfstandige gemeente te stichten.³¹

De pogingen van de koninklijke commissie om veranderingen aan te brengen in de verhoudingen in Massachusetts mislukten vrijwel geheel. Bij haar terugkeer kon zij de koning dan ook niet anders adviseren dan het charter van de Massachusetts Bay Company in te trekken, om daarmee de weg vrij te maken voor volledige onderwerping aan de kroon. De Tweede Engelse Oorlog die toen uitbrak, gooide echter roet in dit eten, zodat de situatie vooralsnog onveranderd bleef. Wel moest de kolonie toegeven aan de koninklijke eis dat het lidmaatschap van de congregationalistische kerk niet langer als voorwaarde gesteld mocht worden aan inwoners die de status van *freeman* wensten te verkrijgen. Dat luidde het begin van de erosie van het puritanisme als hoeksteen van het koloniale bestuur in.

6.2 Oordelen over de Bible Commonwealths

Vanaf de nederlaag van de puriteinse zaak in Engeland klaagden de predikers van New England in hun *jeremiads* veelvuldig over het verval in de koloniën en over de geesteloosheid. De tweede generatie had de liefde van de eerste generatie verlaten; Sion had zijn roem en glans verloren. Ze waarschuwden tegen de gevaren die dit met zich meebracht, want waar geen werk meer wordt gemaakt van bekering en levensheiliging, dreigen Gods

31. Vgl. Knight, *Orthodoxies in Massachusetts*, 188-194.

oordelen. 'The body of the rising generation is a poor, perishing, unconverted, and (except the Lord pour down his Spirit) an undone generation. Many that are profane, drunkards, swearers, lascivious, scoffers at the power of godliness, despisers of those that are good, disobedient. Others that are only civil, and outwardly conformed to good order, by reason of their education, but never knew what the new birth means,' klaagde Increase Mather in 1678.³² Met de groeiende welvaart namen het morele verval, de wereldsgezindheid, onverschilligheid inzake het geloof en weelderige levensstijl toe, evenals de politieke en kerkelijke verdeeldheid.

Ook de twijfel over de rechtmatigheid of zelfs de wenselijkheid van de pretentie *a city on a hill* te zijn werd door steeds meer kolonisten gedeeld. Voor een groeiend aantal kolonisten werd het verblijf in Amerika niets anders dan een mogelijkheid om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Dat laat onverlet dat de politieke argwaan tegenover Engeland eveneens toenam. Voor de komende generaties werd Amerika het eigen vaderland. Had Engeland in de toekomstverwachting van de eerste generatie kolonisten nog een belangrijke plaats ingenomen, bij de latere generaties projecteerden deze verwachtingen zich op New England. Het idee dat de koloniën *Gods own country* waren, kreeg een meer horizontale lading. Dat ging gepaard met een verscherping van theologische tegenstellingen en met afnemende tolerantie tegenover andersdenkenden. Dit proces voltrok zich het duidelijkst in Massachusetts, waar tussen 1658 en 1692 een aantal Quakers ter dood veroordeeld of verbannen werd. Zij droegen niet alleen hun opvattingen nadrukkelijk openlijk uit, maar zorgden daarbij tevens voor verstoring van de openbare orde. De baptisten daarentegen verwierven in deze periode een eigen plaats in de kolonie.

In 1676 begon een crisisperiode voor Massachusetts. Die periode ving aan met de King Philip's War en duurde zo'n vijftien jaar. Zij eindigde met de heksenjacht in Salem in 1692. Onder leiding van King Philip – of Metacom zoals zijn indiaanse naam luidde – begon in 1675 een nieuwe indianenoorlog, die alle eerdere conflicten met indianen overtrof. Na ongeveer een jaar was de kracht van deze oorlog eigenlijk al gebroken, maar toen waren wel diverse vestigingen door indianenstammen verwoest en honderden mensen het slachtoffer van dit geweld geworden. Deze gebeurtenis markeert tevens het einde van de min of meer vriendschappelijke verhouding die er tot dan toe tussen de indianen en de kolonisten was geweest. Diepe indruk maakte ook een verwoestende brand die in 1676 een groot deel van Boston in de as legde. En toen in 1684 zelfs het koninklijke charter van de Massachusetts Bay Company werd ingetrokken, leken de klassieke puriteinse waarden in de knel te komen. Dat was immers een regelrechte aanslag op

32. Citaat in Hardman, *Seasons of Refreshing*, 37. Vgl. ook Foster, *The Long Argument*, 213-230 en Vaughan, *The Puritan Tradition in America*, 305-313. Vgl. ook Lowance, *The Language of Canaan*, 58-61.

de betrekkelijke autonomie van de kolonie die nu onder rechtstreeks gezag van de Engelse kroon kwam, net als Virginia.

Increase Mather was de drijvende kracht achter de Reforming Synod van 1679, een bijeenkomst in puriteinse traditie. Deze synode aanvaardde de *Savoy Declaration* als basis voor de kerkelijke organisatie. Haar naam ontleent zij echter aan het feit dat door deze synode uitvoerig en concreet de zonden waaraan het volk van New England zich schuldig maakte, werden benoemd. Krachtig drong zij aan op herstel van het *covenant* en op zedelijke reformatie. De tegenslagen werden gezien als Gods straffende hand, waarvan zonden de oorzaak waren. God had een twist met New England. Slechts door berouw en bekering zouden Gods oordelen afgewend kunnen worden. De New England Way moest weer praktijk worden. Ook in de prediking klonk deze boodschap door. Het resultaat was inderdaad een – kortstondige – revival.

In de vijf jaar na het intrekken van het koninklijke charter van de Massachusetts Bay Company werden alle puriteinse koloniën in een *dominion* samengebracht en beroofd van hun zelfbestuur. Deze maatregel paste in het streven van de Stuarts naar een meer gecentraliseerd staatsbestel. Aan het hoofd kwam een Engelse gouverneur. De rechterlijke en bestuurlijke instellingen werden herzien, de pers kwam onder controle, de Anglicaanse Kerk verkreeg een bevoorrechte positie, en zonder dat traditionele instanties er in gekend werden, werden nieuwe belastingen opgelegd. Hoewel de kolonisten formeel beroofd waren van hun burgerlijke leiders, vormde de zelfbewuste groep van New Englands theologen in deze periode een tegenwicht voor de absolutistische aanspraken van de Engelse kroon. Niettemin ontglipte de puriteinen in deze periode de controle over het bestuur.

7. Na de Glorious Revolution

Bijna gelijktijdig met de Glorious Revolution maakte een revolutie een eind aan het bewind van de koninklijke gouverneur Sir Edmund Andros – die overigens weinig had nagelaten om zich in brede kring gehaat te maken – en al vrij kort daarna werden de koloniën door stadhouder-koning Willem III tot op zekere hoogte in hun rechten hersteld door middel van een nieuw charter. Daarbij vervulde Increase Mather een bemiddelende rol.

7.1 Beperkt zelfbestuur

De grote mate van zelfbestuur zoals dat tot 1684 had bestaan, keerde echter niet terug. De kolonisten werden nadrukkelijk beschouwd als onderdanen van de Engelse koning en een koninklijke gouverneur bleef de belangen van de kroon behartigen. In Massachusetts was het General Court echter in staat

daar enig tegenspel aan te bieden, al was het intern verdeeld tussen de Old Charter Party en de New Charter Party. In tegenstelling tot de eerste was de laatste bereid de nieuwe verhoudingen te accepteren.³³

Ook op andere punten waren de zorgen niet voorbij. Aanvallen van indianen en Fransen berokkenden de koloniën nog jarenlang schade. Daardoor werden de koloniën gedwongen een militair apparaat te organiseren. Anderzijds stimuleerde de beschikbaarheid van een efficiënte militaire organisatie weer het koloniale zelfbewustzijn.

De positie van Connecticut na de Glorious Revolution week nogal af van die van Massachusetts. In tegenstelling tot laatstgenoemde kolonie bleef Connecticut na 1689 een charterkolonie. Het kende dus geen koninklijke gouverneur en bezat in hoge mate zelfbestuur. Terwijl de kerkelijke organisatie zich in deze kolonie in presbyteriale richting ontwikkelde, aanvaardde het bestuur tegelijkertijd de Toleration Act die na de Glorious Revolution in Engeland van kracht geworden was.

7.2 Stoddard en Mather

Tegen het eind van de zeventiende eeuw was het de gezaghebbende predikant van Northampton, Samuel Stoddard (1643-1729), de ‘pope of Massachusetts’, die een stap verder ging dan het Half-Way Covenant.³⁴ Hij stelde zich op het standpunt dat onbekeerden met een zuivere levenswandel ook mochten deelnemen aan het Heilig Avondmaal. Alleen God kent het hart. Het komt een mens, al dan niet predikant, niet toe te oordelen over iemands geestelijke staat. Zijn appellerende prediking leidde herhaalde malen tot een godsdienstig revival. Hij droeg een presbyteriale kerkvisie uit en bepleitte wat we de ‘volkskerkgedachte’ zouden noemen. Terecht is opgemerkt dat Stoddards visie betekende dat de ‘zichtbare kerk’ niet langer meer samenviel met de gemeenschap der heiligen, maar met de *town meeting*, of in elk geval met de kerkelijke gemeente in haar uiterlijke verschijningsvorm.

Hoewel het in 1691 ook hier kwam tot de Heads of Agreement tussen presbyterianen en congregationalisten, bleef Stoddard voorstander van de congregationalistische kerkstructuur. Hij baseerde zijn visie op de kerk namelijk niet op het Nieuwe, maar op het Oude Testament. Het oudtestamentische Israël was in zijn visie niet een type van een gemeenschap van gelovigen of een metafoor voor New England, maar een model dat nagevolgd moest worden. ‘Elke christelijke natie is een kerk,’ stelde hij. Het verbond dat God met het joodse volk maakte, is hetzelfde als wat Hij maakte met de christelijke naties door de kerk en de verkondiging van het Woord.³⁵

33. Vgl. Foster, *The Long Argument*, 235-278.

34. Over hem: Jones, *The Shattered Synthesis*, 104-128; Hardman, *Seasons of Refreshing*, 39-49; Foster, *a.w.*, 279-303; Vaughan, *The Puritan Tradition in America*, 325-329.

35. Foster, *a.w.*, 281. Over de samenwerking tussen presbyterianen en congregationalisten, zie Murray (ed.), *The Reformation of the Church*, 299-307.

Zijn opvattingen betekenden niettemin een breuk met de puriteinse orthodoxie, die haar verdedigers vooral vond in de kring rond Increase en Cotton Mather. Terwijl Stoddard met name in het westelijke deel van New England veel invloed had, hadden in het oostelijke kustgebied de Mathers veel gezag. Increase Mather was tot 1700 de informele autoriteit onder de predikanten van Massachusetts, doordat hij de gezaghebbende positie van president van Harvard College bekleedde. Toen aan die positie echter de eis verbonden werd om in Cambridge Massachusetts te wonen, was hij gedwongen zich terug te trekken. Hij koos voor zijn gemeente in Boston. Zijn zoon Cotton geldt als de grondlegger van het New Pietism, de *experimental* of *evangelical religion*, zoals dat na 1690 ingang vond. Daarin raakte de aandacht voor de beloften van het verbond geheel op de achtergrond en kwam de eigen geestelijke ervaring in het middelpunt te staan.³⁶

Zowel Stoddard als Mather zocht op zijn manier een middel om de groeiende kloof tussen de hoge idealen van het puritanisme van de eerste kolonisten enerzijds en de maatschappelijke ontwikkelingen in de puriteinse koloniën anderzijds te overbruggen. Naast de godsdienstige diversiteit nam ook de maatschappelijke verscheidenheid toe. Dit, gevoegd bij het feit dat een groeiend deel van de bevolking niet of minder bereikt werd door de puriteinse prediking, noodzaakte hen te zoeken naar middelen om daarin verandering te brengen. Dat was de opdracht waarvoor zij zich bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw gesteld zagen.

36. Middlekauf, *The Mathers*, 305-319.

Literatuur

- A brieff discours off the troubles begonne at Franckford in Germany Anno Domini 1554, 1574*, herdr. Amsterdam 1972.
- A confutation of the Rhemist translation, glosses and annotations on the New Testament, so farre as they containe manifest impieties, heresies, idolatries, superstitions, prophanesse, treasons, slanders, absurdities, falsehoods and other evils*, 1618, herdr. Amsterdam 1971.
- A survey of the survey of that summe of church-discipline, penned by Mr. Thomas Hooker*, Londen, 1658.
- Aarssen, P.J., 'Tot Middelburgh by Richard Schilders', in: *Zeeuws Tijdschrift*, 19 (1969), 104-108.
- Abels, P.H.A.M. en Wouters, A.Ph.F., *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, 2 dln.; Delft 1994.
- Alblas, J.B.H., 'De vroege drukgeschiedenis van Thomas Shepard's "De Ware Bekeeringe". De verborgen rol van Johannes Boekholt', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 8 (1984), 18-24.
- Alblas, J.B.H., *Johannes Boekholt (1656-1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors*, Nieuwkoop 1987.
- Alblas, J.B.H., 'Mattheüs du Bois (ca. 1620-na 1691)', in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, 83-86.
- Album Promotorum Academiae Franekerensis 1591-1811*, Th.J. Meijer, Franeker 1972.
- Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, S.J. Fockema Andreaea en Th.J. Meijer, Franeker 1968.
- Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI*, Utrecht 1896.
- Ames, W., *The marrow of theology*, Durham 1983.
- Amesius, *Fresh suit against ceremonies in Gods worship*, 1633.
- An answer to the cavillations of an adversary respecting the doctrine of predestination*, Genève 1560.
- Anglo, S., *Spectacle, pageantry and early Tudor policy*, Oxford 1969.
- Ascoli, G., *La Grande-Bretagne devant l'opinion Française au XVIIe siècle II*, Parijs 1930.
- Ashton, R., *Reformation and revolution 1558-1660*, Londen 1984.
- Assonville, V.E. d', *John Knox and the Institutes of Calvin*, Durban 1968.
- Atkinson, N., *Richard Hooker and the authority of Scripture, tradition and reason. Reformed theologian of the Church of England?*, Carlisle 1997.
- Ayris, P., Selwyn, D., *Thomas Cranmer. Churchman and scholar*, Woodbridge 1993.
- Baarsel, J.J. van, *William Perkins. Eene bijdrage tot de kennis der religieuse ontwikkeling in Engeland, ten tijde van koningin Elisabeth*, 's-Gravenhage 1912, herdr. Amsterdam 1975.
- Bachrach, A.G.H., *Sir Constantine Huygens and Britain: 1596-1687 I*, Leiden/Londen 1962.
- Bakhuizen van den Brink, J.N. en Dankbaar, W.F., *Handboek der kerkgeschiedenis III/IV Leeuwarden 1980-1985*⁴.
- Bakker, J., *John Smyth. De stichter van het Baptisme*, Wageningen z.j.
- Balmer, R.H., *A perfect Babel of confusion. Dutch religion and English culture in the Middle Colonies*, New York/Oxford 1989.

- Bán, I., 'Die literatur- und kulturgeschichtliche Bedeutung des ungarischen Puritanismus des 17. Jahrhundert', in: P.F. Barton en L. Makkai, *Rebellion oder Religion?* Boedapest 1977, 75-88.
- Bandt, H., *Luthers Lehre vom verborgenen Gott*, Berlijn 1952.
- Bangs, C., *Arminius. A study in the Dutch Reformation*, New York 1971.
- Barker, W.S., *Puritan profiles. 54 Influential puritans at the time when the Westminster Confession of Faith was written*, Fearn 1996.
- Barnett, P.R., *Theodore Haak, F.R.S. (1605-1690). The first German translator of Paradise Lost*, 's-Gravenhage 1962.
- Batten, J.M., *John Dury: advocate of Christian reunion*, Chicago 1944.
- Baukham, R.J., 'Adding to the Church, during the Early American period', in: The Westminster Conference 1973, *Adding to the Church*, 36-48.
- Bauer, K., *Valérand Poullain. Ein kirchengeschichtliches Zeitbild aus der Mitte des sechzehnten Jahrhunderts*, Elberfeld 1927.
- Benzing, J., 'Die Hanauer Erstdrucker Wilhelm und Peter Antonius', in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 21 (1980), 1005-1126.
- Benzing, J., 'Johann Theodor de Bry, Levinus Hulsius Witwe und Hieronymus Galler als Verleger und Drucker zu Oppenheim', in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 9 (1969), 589-642.
- Berg, J. van den, 'Joseph Mede and the Dutch Millenarian Daniel van Laren', in: *Prophecy and Eschatology*, M. Wilks, Oxford 1994, 111-122.
- Berge, D. ten, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats*, 's-Gravenhage 1979.
- Berkel, K. van, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld*, Amsterdam 1983.
- Beza, *Ad Tractationem de Ministrorum Evangelii gradibus, ab Hadriano Saravia Belga editam responsio*, Genève 1593.
- Bie, J.P. de en J. Loosjes (ed.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, 5 dln. met de eerste aflevering van het zesde deel, 's-Gravenhage 1903-1949.
- Bitskey, I., *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn. Beiträge zur mitteleuropäischen vergleichenden Kulturgeschichte*, Frankfurt am Main enz. z.j.
- Blankenfeld, B.J., *Puritans in the provinces: Banbury, Oxfordshire, 1554-1660*, 2 dln.; Ann Arbor 1989.
- Blom, F., *Christoph and Andreas Arnold and England. The travels and book-collections of two seventeenth-century Nurembergers*, Nürnberg 1982.
- Boersma, H., *A Hot Peppercorn. Richard Baxter's doctrine of justification in its seventeenth-century context of controvers*, Zoetermeer 1993.
- Boersma, O., *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen 1568-1585*, z.p. 1994.
- Boersma, O., *Calvinist exiles in Tudor and Stuart England*, Aldershot 1996.
- Boorman, D., 'Reformers before the Reformation', in: The Westminster Conference 1973, *Adding to the Church*, 82-99.
- Boorman, D., 'The Halfway Covenant', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 73-102.
- Borgomeo, P., *L'église de ce temps dans la prédication de saint Augustin*, Parijs 1972.
- Bout, J. en Spaan, N.J., *Vrienden van de Bruidegom. Het leven van James Guthrie (±1612-1661) en William Guthrie (1620-1665)*, Houten 2000.
- Bowman, M., *Voetius over het gezag der synoden*, Amsterdam 1937.

- Brachlow, S., 'John Robinson and the separatist ideal', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 5-18.
- Brachlow, S., *The communion of the saints. Radical puritanism and separatist ecclesiology 1570-1625*, Oxford 1988.
- Bray, G. (ed.), *Documents of the English Reformation*, Cambridge 1994.
- Brecht, M., *Martin Luther III. Die Erhaltung der Kirche*, Stuttgart 1987.
- Bremer, F.J., *The puritan experiment. New England Society from Bradford to Edwards*, Hannover/Londen 1996².
- Brentall, J.M., *Samuel Rutherford in Aberdeen*, Inverness z.j.
- Breward, I., *The work of William Perkins*, Appleford 1970.
- Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*, Nieuwkoop 1974.
- Brienen, T., 'Johannes Teellinck (ca. 1623-1674)', in: T. Brienen, e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II*, Kampen 1990, 46-56.
- Brienen, T., 'Maximiliaen Teellinck (ca. 1606-1653)', in: J.B.H. Alblas, e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, 69-82.
- Broeyer, F.G.M., *Thomas Cranmer 1489-1556. Kerkleider en geloofsgetuige*, Apeldoorn 1988.
- Brook, B., *The lives of the puritans II*, 1813, Pittsburgh 1994.
- Brooks Holifield, E., *The covenant sealed. The development of puritan sacramental theology in Old and New England, 1570-1720*, New Haven/Londen 1974.
- Brooks, P.N., *Cranmer in context*, Cambridge 1989.
- Brown, W., *The reformed pastor*, z.p. 1974. Herdruk van *The reformed pastor* van Baxter, z.p. 1862.
- Bucer, *Commentaar op de evangeliën*, ed. 1536.
- Bühler, P., *Die Anfechtung bei Martin Luther*, Zürich 1942.
- Bunyan, J., *Come and welcome to Jesus Christ*, 1678.
- Bunyan, J., *Overvloedige genade voor de grootste van alle zondaren*, Houten 1989.
- Burgess, W.H., *John Robinson pastor of the Pilgrim Fathers*, Londen/New York 1920.
- Bush, S., *The writings of Thomas Hooker. Spiritual adventure in two worlds*, Madison/Londen 1980.
- Caldwell, P., *The puritan conversion narrative*, Cambridge 1983.
- Cameron, J.C., (ed.), *The First Book of Discipline, with Introduction and Commentary*, Edinburgh 1972.
- Cameron, J.K., 'Some students from the Netherlands at the University of St. Andrews in the late sixteenth and early seventeenth centuries', in: Chr.G.F. de Jong en J. van Sluis (red.), *Gericht verleden. Kerkhistorische opstellen aangeboden aan prof. dr. W. Nijenhuis ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag*, Leiden 1991, 49-72.
- Carden, A., *Puritan christianity in America. Religion and life in seventeenth-century Massachusetts*, Grand Rapids 1990.
- Carlson, E.J., "'Practical divinity", Richard Greenham's ministry in Elizabethan England', in: E.J. Carlson, (ed.), *Religion and the English people 1500-1640. New voices, new perspectives*, Kirksville 1998.
- Carson, J.L., and Hall, D.W., (ed.), *To glorify and enjoy God. A commemoration of the 350th anniversary of the Westminster Assembly*, Edinburgh 1994.
- Carter, A.C., *The English Reformed Church in Amsterdam in the seventeenth century*, Amsterdam 1964.
- Carter, A.C., 'John Robinson and the Dutch Reformed Church', in: *Studies in Church History III*, Leiden 1966, 232-241.

- Carter, A.C., 'Marriage counselling in the early seventeenth century: England and the Netherlands compared', in: J. van Dorsten (ed.), *Ten studies in Anglo-Dutch relations*, Leiden/Londen 1974, 94-127.
- Chambon, J., *Der Puritanismus. Sein Weg von der Reformation bis zum Ende der Stuarts*, Zürich 1944.
- Christie, G., 'James Durham as courtier and preacher', in: *Records of the Scottish Church History Society* 4 (1932), 66-80.
- Cliffe, J.T., *The puritan gentry. The great puritan families of Early Stuart England*, Londen enz. 1984.
- Coffey, J., *Politics, religion and the British revolutions. The mind of Samuel Rutherford*, Cambridge 1997.
- Collinson, P., *A mirror of Elizabethan puritanism. The life and letters of 'Godly Master Dering'*, Londen 1964.
- Collinson, P., *The Elizabethan puritan movement*, Londen 1967, herd. Oxford 1990.
- Collinson, P., *Archbishop Grindal 1519-1583. The struggle for a Reformed Church*, Los Angeles 1979.
- Collinson, P., *Godly people. Essays on English protestantism and puritanism*, Londen 1983.
- Collinson, P., 'Elizabethan and Jacobean puritanism as forms of popular religious culture', in: Chr. Durston en J. Eales, *The culture of English puritanism, 1560-1700*, Houndmills 1996, 32-56.
- Cook, F., *Samuel Rutherford and his friends*, Edinburgh 1992.
- Coppens, C., 'Challenge' and 'counterblast': het boek als wapen in Englands controverse tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw, in: D. Imhof, e.a. (ed.), *Antwerpen, dissident drukkerscentrum. De rol van Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland 16de eeuw*, Antwerpen 1994, 33-58.
- Crookshank, W., *Historie van den staat en het lyden van de kerke van Schotland*, Rotterdam 1754.
- Cross, C. 'The state and development of protestantism in English towns, 1520-1603', in: A.C. Duke and C.A. Tamse (ed.), *Church and state since the Reformation, Britain and the Netherlands VII*, Den Haag 1981, 22-44.
- Cuming, G.J., *A history of anglican liturgy*, Londen 1969.
- Cuperus, S., *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de republiek*, 2 dln.; Leeuwarden 1916-1920.
- Danner, D.G., *Pelgrimage to puritanism. History and theology of the Marian Exiles at Geneva, 1555-1560*, New York 1999.
- Darrow, D.M., *Thomas Hooker and the puritan art of preaching*, Dissertatie University of California. 1968, Ann Arbor 1999.
- Davies, H., *The worship of the English puritans*, Westminster 1948.
- Davies, H., *Worship and theology in England from Cranmer to Hooker, 1534-1603*, Princeton 1970.
- Davies, N., *Europe. A history*, Oxford/New York 1996.
- De Praedestinationis modo et ordine*, 1598
- Dellsperger, R., *Die Anfänge des Pietismus in Bern*, Göttingen 1984.
- Denholm, A.T., *Thomas Hooker: puritan preacher 1586-1647*, Dissertatie Hartford Seminary Foundation, 1961, Ann Arbor 1999.
- Denis, Ph. en Rott, J., *Jean Morély ca 1524-ca 1594 et l'utopie d'une démocratie dans l'église*, Genève 1993.
- Deppermann, K., 'Der englische Puritanismus', in: M. Brecht (ed.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1993, 11-55.

- Deursen, A.Th. van, 'De Republiek en Europa in de zeventiende eeuw', in: H.H.J. van As, C.R. van den Berg en R. Bisschop (ed.), *Vrede, vrijheid, vaderland. Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster*, Rotterdam 1998, 13-29.
- Dever, M.E., *Richard Sibbes. Puritanism and calvinism in late Elizabethan and early Stuart England*, Macon 2000.
- Dexter, H.M. en Dexter, M., *The England and Holland of the Pilgrims*, Boston/New York 1905.
- Dickens, A.G., *Lollards and the protestants in the diocese of York, 1509-1558*, Londen enz. 1959.
- Dickens, A.G., 'Heresy and the origins of English protestantism', in: J.S. Bromley and E.H. Kossmann, *Britain and the Netherlands II*, Groningen 1964, 47-66.
- Doumergue, E., *Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps III*, Lausanne 1905.
- Dover, Wilson, J., 'Richard Schilders and the English puritans', in: *Transactions of the Bibliographical Society*, 11 (1912), 65-134.
- Duker, A.C., *Gisbertus Voetius*, 3 dln.; Leiden 1897-1915.
- Dunlop, A.I., *William Carstares and the Kirk by law established*, Edinburgh 1967.
- Eales, J., 'A road to revolution: the continuity of puritanism, 1559-1642', in: Chr. Durston and J. Eales (ed.), *The culture of English puritanism, 1560-1700*, Houndmills 1996, 184-209.
- Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, J.H. Hessels, 3 dln; Cambridge 1887-1897.
- Ecclesiasticae disciplinae, et Anglicanae ecclesiae ab illa aberrationis, plena et verbo Dei et dilucida explicatio*, Rupellanae [La Rochelle] 1574.
- Eekhof, A., *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika, 1624-1664*, 2 dln; 's-Gravenhage 1913.
- Eggermont, P.L., 'Samuel van Haringhouk als uitgever van de Nadere Reformatie', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 1 (1977), 90-102.
- Eggermont, P.L., 'De werken van Jean Taffin Sr. (1529-1602) in de Nederlandse taal, al dan niet samen uitgegeven met een werkje van Jean de l'Espine', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 3 (1979), 1-20.
- Elderen, R.J. van, *Toekomst voor Israël. Een theologie-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij Engelse protestanten in de periode 1547-1670, tegen de achtergrond van hun eschatologie*, Kampen 1992.
- Elton, G.R., *The Parliament of England 1559-1581*, Cambridge 1989.
- Elton, G.R., *The Tudor constitution. Documents and commentary*, Cambridge 1995.
- Emerson, E.H., *English puritanism from John Hooper to John Milton*, Durham 1968.
- End, G. van den, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie*, Leiden 1991.
- Engelberts, W.J.M., *Willem Teellinck*, Amsterdam 1898.
- Epistulae Tigurinae de rebus potissimum ad Ecclesiae Anglicanae Reformationem pertinentibus*, Cambridge 1848.
- Eredics, P., 'Úngarische und siebenbürgische Studenten als Übersetzer niederländischsprachiger Bücher im 17. und 18. Jahrhundert', in: A. Visser (ed.), *In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and The Netherlands*, Wassenaar 1999, 71-81.
- Esser, R., *Niederländische Exulanten im England des 16. und frühen 17. Jahrhunderts*, Berlin 1996.

- Eusden, J.D., *Puritans, lawyers, and politics in early seventeenth-century England*, z.p. 1968.
- Evans, R.J.W., 'Calvinism in East Central Europe: Hungary and her neighbours', in: M. Prestwich (ed.), *International calvinism 1541-1715*, Oxford 1985, 167-196.
- Exalto, K., 'Simon Oomius (1630-ca 1707)', in: T. Brienen e.a. (ed.), *De Nadere Reformatie en het gereformeerd piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 149-179.
- Examen Arminianismi, conscriptum et discipulis dictatum a doctissimo clarissimoque viro*, Utrecht 1668.
- Ferguson, S.B., *John Owen on the christian life*, z.p. 1987.
- Ficker, J., *Luthers Vorlesung über den Römerbrief 1515/1516. Die Scholien*, Leipzig 1930.
- Foster, S., *The long argument. English puritanism and the shaping of New England culture, 1570-1700*, Williamsburg 1991.
- Foster, W.R., *The Church before the Covenants. The Church of Scotland, 1596-1638*, Edinburgh en Londen 1975.
- Frere, W.H. en C.A. Douglas, *Puritan manifestoes. A study of the origin of the puritan revolt, with a reprint of the admonition to the Parliament and kindred documents, 1572*, Londen 1954.
- Garret, C.H., *The Marian Exiles. A study in the origins of Elizabethan puritanism*, Cambridge 1938.
- Genderen, J. van, *Herman Witsius*, 's-Gravenhage 1953.
- Gent, W. van, 'Koelman's kommentaar op enkele Engelse schrijvers', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 2 (1978), 29-32.
- Gent, W. van, 'Zondenregisters', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 4 (1980), 39-42.
- Gent, W. van, 'Reformatie of deformatie?', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 16 (1992), 58-62.
- Gillespie, R. 'Dissenters and Non-conformists, 1661-1700', in: K. Herlihy (ed.), *The Irish dissenting tradition, 1650-1750*, Dublin/Portland 1995, 11-28.
- Goeters, J.F.G., 'Der reformierte Pietismus in Deutschland 1650-1690', in: M. Brecht (ed.), *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Göttingen 1993, 241-277.
- Goeters, W., *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig/Utrecht 1911.
- Graaf, G.H. van de, 'Ontmoetingen met Zevenburgse en Hongaarse studenten te Franeker. Impressies uit hun dagboeken en brieven', in: G.T. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra (ed.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 90-101.
- Graafland, C., 'De toekomstverwachting der Puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 3 (1979), 65-95.
- Graafland, C., *Van Calvijn tot Barth. Oorsprong en ontwikkeling van de leer der verkiezing in het Gereformeerde Protestantisme*, 's-Gravenhage 1987.
- Graafland, C., 'De invloed van het Puritanisme op het ontstaan van het Gereformerd Piëtisme in Nederland', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 7 (1983), 1-24.
- Graafland, C., 'De invloed van de Moderne Devotie in de Nadere Reformatie ±1650-±1750', in: P. Bange e.a., *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*, Hilversum 1988, 47-69.
- Graafland, C., 'Voetius als gereformeerd theoloog', in: J. van Oort e.a. (ed.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989, 12-31.

- Graafland, C., Hof, W.J. op 't en Lieburg, F.A. van, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 19 (1995), 107-184.
- Grane, L., *Modus loquendi theologicus. Luthers Kampf um die Erneuerung der Theologie 1515-1518*, Leiden 1975.
- Greaves, R.L., *John Bunyan*, Grand Rapids 1969.
- Grell, O.P., 'From uniformity to tolerance: the effects on the Dutch Church in London of reverse patterns in English Church policy from 1634 to 1647', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 66 (1986), 17-40.
- Grell, O.P., *Dutch calvinists in Early Stuart London. The Dutch Church in Austin Friars 1603-1642*, Leiden enz. 1989.
- Grell, O.P., *Calvinist exiles in Tudor and Stuart England*, Aldershot 1996.
- Groenendijk, L.F., 'De origine van Sixtus Brunsvelt's ontmaskering van de "bijna-christen"', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 1 (1977), 133-136.
- Groenendijk, L.F., 'Guthrie's vademecum en de door Koelman toegevoegde illustraties', in: W. Guthrie (ed.), *Des christens groot interest*, Utrecht 1981, 475-512.
- Groenendijk, L.F., *De nadere reformatie van het gezin. De visie van Petrus Witte wrongel op de christelijke huishouding*, Dordrecht 1984.
- Groenendijk, L.F., 'De oorsprong van de uitdrukking "nadere reformatie"', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 9 (1985), 128-134.
- Groenendijk, L.F., 'Het puritanisme en het gezinsagogisch offensief van de Nadere Reformatie in de zeventiende eeuw', in: *Nederlands tijdschrift voor opvoeding, vorming en onderwijs*, 3 (1987), 166-178.
- Groenendijk, L.F., 'Johannes de Swaef (1594-1653)', in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II*, Kampen 1990, 11-18.
- Grosheide, D., *Cromwell naar het oordeel van zijn Nederlandse tijdgenoten*, Amsterdam 1951.
- Haar, J. van der, 'Puriteinse invloed uit Engeland toegelicht uit een tweetal preken van resp. ds Joos van Laren en Dr Richard Sibbes', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 2 (1978), 89-93.
- Haar, J. van der, *From Abbadie to Young. A bibliography of English, most puritan works, translated in the Dutch language*, 2 dln.; Veenendaal 1980.
- Haar, J. van der, 'Nederlandse theologen onder Engelse puriteinen', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 10 (1986), 105-108.
- Haar, J. van der, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987.
- Haar, J. van der, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von 1600-1800*, Edeveen 1997.
- Hall, B., 'Puritanism: the problem of definition', *Humanists and protestants 1500-1900*, Edinburgh 1990.
- Hall, B., 'Bucer in England', in: D.F. Wright (ed.), *Martin Bucer. Reforming church and community*, Cambridge 1994.
- Hall, B., 'The Genevan version of the English Bible: its aims and achievements', in: W.P. Stephens (ed.), *The Bibel, the Reformation and the Church*, Sheffield 1995.
- Haller, W., *The rise of puritanism, or the way to the new Jerusalem as set forth in pulpit and press from Thomas Cartwright to John Lilburne and John Milton*, New York/Londen 1965.

- Hanford, J.H., *John Milton, Englishman*, z.p. 1950.
- Hardman, K.J., *Seasons of refreshing. Evangelism and revivals in America*, Grand Rapids 1994.
- Harinck, C., *De Schotse verbondsleer van Robert Rollock tot Thomas Boston*, Utrecht 1986.
- Harten, P.H. van, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte*, 's-Gravenhage 1988³.
- Hartwell, J., *The firebrand taken out of the fire, or the wonderful history, case and cure of Miss Drake*, Londen 1654.
- Harvey, E., *Bucer in England*, Marburg 1906.
- Heerma van Voss, L., 'Noorzeecultuur (1500-1800)', in: K. Davids e.a., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580 -1800*, Leuven/Apeldoorn 1995, 25-55.
- Hellekant, B., *Engelsk uppbyggelselitteratur i svensk översättning intill 1700-talet*, Lund 1944.
- Helmholz, R.H., *Roman canon law in Reformation England*, Cambridge 1990.
- Heppe, H., *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformierten Kirche namentlich der Niederlande*, herdr. Goudriaan 1979.
- Heijting, W., 'Voorsichtich ghelyck de slangen: en onnoosel als de duyven'. De Dordtse uitgever François Boels', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 23 (1999), 117-183.
- Hill, C., *The century of revolution, 1603-1714*, herdr. Bungay 1974.
- Hill, J.E.C., 'Seventeenth-century English society and sabbatarianism', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (ed.), *Britain and the Netherlands II*, Groningen 1964, 84-108.
- Hillerdal, G., *Reason and revelation in Richard Hooker*, Lund 1962.
- Hindson, E., (ed.), *Introduction to puritan theology. A reader*, z.p. z.j.
- Höltgen, K.J., 'Die Lösung des alten Rätsels: Emanuel Sonthom, das Güldene Kleinod und das englische Original', in: *Anglia. Zeitschrift für englische Philologie*, 100 (1982), 357-372.
- Hof, W.J. op 't, 'Een apotheker in tweeërlei zin', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 5 (1981), 10-16.
- Hof, W.J. op 't, *De visie op de Joden in de Nadere Reformatie tijdens het eerste kwart van de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1984.
- Hof, W.J. op 't, 'Een pamflet uit 1623 betreffende de bekering der Joden', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 65 (1985), 35-45.
- Hof, W.J. op 't, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*, Rotterdam 1987.
- Hof, W.J. op 't, 'Josias van den Houte', in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie I*, Kampen 1987, 23-26.
- Hof, W.J. op 't, 'Puriteinse invloed op J. Borstius', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 11 (1987), 12-17.
- Hof, W.J. op 't, 'De visie op de Joden bij Eeuwout Teellinck na 1624', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 12 (1988), 128-139.
- Hof, W.J. op 't, 'Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)', in: P. Bange e.a., *De doorwerking van de Moderne Devotie. Windesheim 1387-1987*, Hilversum 1988, 151-165.
- Hof, W.J. op 't, 'Everhardus Schuttenius (± 1595-1655). De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle', in: *Zwols Historisch Jaarboek*, 5 (1988), 35-60.

- Hof, W.J. op 't, 'Gisbertus Voetius en de gebroeders Willem en Eeuwout Teellinck', in: *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*, Kampen 1989, 92-108.
- Hof, W.J. op 't, 'Thomas à Kempis bij Willem Teellinck', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), 42-68; 14 (1990), 88-112; 15 (1991), 1-13.
- Hof, W.J. op 't, 'De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets', in: A. Wiggers e.a., *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Delft 1991, 37-82.
- Hof, W.J. op 't, 'Rooms-katholieke doorwerking binnen de Nadere Reformatie. Een eerste algemene verkenning', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 15 (1991), 73-120.
- Hof, W.J. op 't, *Voorbereiding en bestrijding. De oudste gereformeerde piëtistische voorbereidingspreken tot het Avondmaal en de eerste bestrijding van de Nadere Reformatie in druk*, Kampen 1991.
- Hof, W.J. op 't, *Bibliografische lijst van de geschriften van Willem Teellinck*, Rotterdam 1993.
- Hof, W.J. op 't, 'Johan Fargharson: vaandeldrager in tweeërlei dienst', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 10 (1993), 22-29.
- Hof, W.J. op 't, 'Johannes Spiljardus (1593-1658)', in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, 31-42.
- Hof, W.J. op 't, 'De verschillen tussen voetianen en coccejansen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus', in: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall, *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk*, Zoetermeer 1994, 54-73.
- Hof, W.J. op 't, 'Gereformeerde piëtisten. Opposanten én geestverwanten van de doopsgezinden', in: *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks, 20 (1994), 83-128.
- Hof, W.J. op 't, 'Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 18 (1994), 1-50.
- Hof, W.J. op 't, 'Eén boek binnen drie confessies. Een voorbeeld van interconfessionele spiritualiteit', in: *Herademing. Tijdschrift voor Spiritualiteit en Mystiek*, 3-9 (1995), 9-13.
- Hof, W.J. op 't, 'Geïmporteerde vroomheid? De zeventiende-eeuwse Nederlandse gereformeerde vroomheid in internationaal perspectief', in: K. Davids e.a., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*, Leuven/Apeldoorn 1995, 83-105.
- Hof, W.J. op 't, 'Een vergeten piëtistisch puriteins geschrift in het Nederlands uit 1612', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 20 (1996), 73-80.
- Hof, W.J. op 't, 'Piety in the wake of trade. The North Sea as an intermediary of Reformed piety up to 1700', in: J. Roding en L. Heerma van Voss (ed.), *The North Sea and Culture 1550-1800. Proceedings of the International Conference held at Leiden 21-22 April 1995*, Hilversum 1996, 248-265.
- Hof, W.J. op 't, 'Puriteins preken in Friesland', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 20 (1996), 114-120.
- Hof, W.J. op 't, 'Die Nähere Reformation und der niederländische reformierte Pietismus und ihr Verhältnis zum deutschen Pietismus', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 78 (1998), 161-183.
- Hof, W.J. op 't, *Eeuwout Teellinck. Leven, werk en betekenis*, Rumpst 1999.
- Hof, W.J. op 't, 'William Perkins over het wereldeinde', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 24 (2000), 1-19.

- Hof, W.J. op 't, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1623-1632*, in de toekomst te verschijnen.
- Hof, W.J. op 't, Niet, C.A. de en Uil, H., *Eeuwout Teellinck in handschriften*, Kampen 1989.
- Hof, W.J. op 't, Niet, C.A. de en Uil, H., *Willem Teellinck in handschriften*, in de toekomst te verschijnen.
- Hofmeyr, J.W., *Johannes Hoornbeeck as polemikus*, Kampen 1975.
- Hoftijzer, P.G., *Engelse boekverkopers bij de beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724*, Amsterdam/Maarssen 1987.
- Holl, K., *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte I*, Luther, Tübingen 1923.
- Hollweg, W., *Die Geschichte des älteren Pietismus in den reformierten Gemeinden Ostfrieslands von ihren Anfängen bis zur großen Erweckungsbewegung (um 1650-1750)*, Aurich/Leer 1978.
- Hooker, R., *Of the laws of ecclesiastical polity*, 2 dl.n.; Londen/New York, 1954.
- Hooker, T., *The application of Redemption by the effectual work of the Word, and the Spirit of Christ, for the bringing of lost sinners to God*, Londen 1657, herdr. New York 1972.
- Hopf, C., *Martin Bucer and the English Reformation*, Oxford 1946.
- Horn, R.M., 'Thomas Hooker, the soul's preparation for Christ', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 19-37.
- Horne, A.S. en J.B. Hardie, J.B., *In the steps of the Covenanters*, Edinburgh 1974.
- Horst, I.B., *The radical brethern. Anabaptism and the English Reformation to 1558*, Nieuwkoop 1972.
- Houston, R.A., 'Elders and deacons. Membership of the consistory of the Scots church, Rotterdam (1643-1829) and the kirk session of Tolbooth parish, Edinburgh (1690-1760)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20 (1994), 282-308.
- Houtekamer, S. *Christopher Love (1618-1651). Een puritein op weg naar het schavot*, Houten 2000.
- Howie, J., *The Scots worthies*, Glasgow 1837, herdr. Edinburgh 1995.
- Hughes, F.E., *Theology of the English Reformers*, Londen 1965.
- Hughes, P.E., 'Calvin and the Church of England', in: W.S. Reid, *John Calvin, his influence in the western world*, Grand Rapids 1982.
- Huntley, F.L., *Bishop Joseph Hall, 1574-1656. A biographical and critical study*, Cambridge 1979.
- Hurlbut, S.A., *The liturgy of the Church of Scotland since the Reformation I, Calvin's liturgy at Strasburg and Geneva II, The Book of Common Order, commonly known as Knox's Liturgy*, Washington 1944, 1945.
- Hylson-Smyth, K., *The churches in England from Elizabeth I to Elizabeth II, I 1558-1688*, Londen 1996.
- James, L.H., 'Roger Williams, the earliest legislator for a full and absolute liberty of conscience', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 51-72.
- Jenkins, R.B., *Henry Smith, England's silver-tongued preacher*, Macon 1988.
- Jones, J.W., *The shattered synthesis. New England puritanism before the Great Awakening*, New Haven/Londen 1873.
- Jones, L.C., *Simon Goulart 1543-1628*, Genève/Parijs 1917.
- Jong, C.G.F. de, *John Forbes (ca. 1568-1634)*, Groningen 1987.
- Jonge, C. de, 'Franciscus Junius (1545-1602) en de Engelse Separatisten te Amster-

- dam', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 59 (1978), 132-159.
- Kalma, J.J., 'It rampjier en de dûmnys', in: J.J. Kalma en K. de Vries (ed.), *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen*, Leeuwarden 1972, 144-174.
- Keeble, N.H., *Richard Baxter. Puritan of letters*, Oxford 1982.
- Keller-Hüschemenger, M., *Die Lehre der Kirche in früh-reformatorischen Anglikanismus. Struktur und Funktion*, Gütersloh 1972.
- Kendall, R.T., 'Living the christian live - in the teaching of William Perkins and his followers', in: The Westminster Conference 1975, *Living the christian live*, 45-60.
- Kendall, R.T., 'John Cotton, first English calvinist?', in: The Westminster Conference 1976, *The puritan experiment in the New World*, 38-50.
- Kingdon, R.M., *Geneva and the consolidation of the French protestant movement 1564-1572*, Genève 1967.
- Kinloch, T.F., *The life and works of Joseph Hall 1574-1656*, Londen/New York 1951.
- Kluiver, J.H., *De souveraine en independente staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*, Middelburg 1998.
- Knappen, M.M., *Tudor puritanism. A chapter in the history of idealism*, Chicago/Londen 1965.
- Knight, J., *Orthodoxies in Massachusetts. Rereading American puritanism*, Cambridge Mass. en Londen 1997².
- Knox, D.B., *The Doctrine of Faith in the reign of Henry VIII*, Londen 1961.
- Knox, J., *The history of the reformation of religion within the realm of Scotland* Edinburgh/Pennsylvania 1994.
- Knox, S.J., *Walter Travers. Paragon of Elizabethan puritanism*, Londen 1962.
- Knox, John, *Works* 6 dln.; Edinburgh 1846-1864, herdr. New York 1966.
- Koelman, J., (vert.), *Een waarachtige en volkomene cotype van 't Nieuw Covenant*, z.p. Knuttel 11704.
- Koltay, K., 'Two hundred years of English puritan books in Hungary', in: *Angol Filológiai Tanulmányok*, 20 (1989), 48-66.
- Koltay, K., 'Ames, Hartlib and Dali: a case study of the Dutch, English and Hungarian puritan connections', in: A. Visser (ed.), *In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and The Netherlands*, Wassenaar 1999, 49-56.
- Kressner, H., *Schweizer Ursprünge des anglikanischen Staatskirtchentums*, Gütersloh 1953.
- Krull, A.F., *Jacobus Koelman*, Sneek 1901.
- Kuyper, A., *Het werk van den Heiligen Geest*, z.p. 1927.
- Kyle, R.G., *The mind of John Knox*, Lawrence 1984.
- Lamirande, E., *L'église céleste selon Augustin*, Parijs 1963.
- Lang, A., *Puritanismus und Pietismus. Studien zu ihrer Entwicklung von M. Butzer bis zum Methodismus*, Neukirchen 1941.
- Lasco, J. à, 'Forma ac ratio', uitgegeven in Frankfort 1555, in: A. Kuyper, *Joannis a Lasco, Opera tam edita quam inedita* II, Amsterdam/'s-Gravenhage 1866.
- Latré, G., 'William Tyndale in Antwerpen: hervormer, bijbelvertaler en schepper van de Engelse taal', in: D. Imhof e.a. (red.), *Antwerpen, dissident drukkerscentrum. De rol van Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland 16de eeuw*, Antwerpen 1994, 59-70.

- Laun, J.F., 'Die Prädestination bei Wyclif und Bradwardin', in: H. Bornkamm, *Imago Dei. Beiträge zur theologischen Anthropologie*, Giessen 1932, heruitg.
- Lechler, G.V., *John Wycliffe and his English precursors*, Londen 1904.
- Leff, G., *Bradwardine and the Pelagians. A study of his 'De Causa Dei' and its opponents*, Cambridge 1957.
- Leuenberger, S., *Cultus Ancilla Scripturae: Das Book of Common Prayer als erweckliche Liturgie – ein Vermächtnis des Puritanismus*, Bazel 1986.
- Leurdijk, G.H., 'Dionysius Spranckhuysen', in: T. Brienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie I*, Kampen 1987, 27-42.
- Leurdijk, G.H., 'De Nadere Reformatie in Delft', in: J.C. Okkema e.a., *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden. Zesde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Delft 1994, 137-169.
- Lewis, P., 'Puritan England', in: The Westminster Conference 1975, *The christian and the state in revolutionary times*, 60-75.
- Lieburg, F.A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadacta*, Rotterdam 1989.
- Lieburg, F.A. van, 'Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 13 (1989), 73-87.
- Lieburg, F.A. van, 'Johan Godschalk van Schurman (1605-1664)', in: J.B.H. Alblas e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie III*, Rotterdam 1993, 55-68.
- Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572-1816*, Zoetermeer 1996.
- Lloyd-Jones, D.M., 'John Bunyan: Church Union – "Light from John Bunyan and other Puritans"' in: *The puritans: their origins and successors*, Edinburgh 1987.
- Lloyd-Jones, D.M., *The puritans: their origins and successors. Addresses delivered at the Puritan and Westminster Conferences 1959-1978*, Edinburgh 1987.
- Loades, D.M., 'Illicit presses and clandestine printing in England, 1520-1590', in: A.C. Duke en C.A. Tamse (ed.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands*, Britain and the Netherlands IX, Zutphen 1987, 9-27.
- Locher, G.W., *Die Zwinglische Reformation im Rahmen der europäischen Kirchengeschichte*, Göttingen 1979.
- Los, F.J., *Wilhelmus à Brakel*, Leiden 1892.
- Lowance, M.I., *The language of Canaan. Metaphor and symbol in New England from the puritans to the transcendentalists*, Cambridge Mass/Londen 1980.
- MacCulloch, D., *Thomas Cranmer. A life*, New Haven/Londen 1996.
- Macinnes, A.I., *Charles I and the making of Covenanting Movement 1625-1641*, Edinburgh 1991.
- Macleod, J., *Scottish theology in relation to church history*, Edinburgh 1974.
- Manusov, C., *Pelgrims en profeten. Bunyan's The Pilgrim's Progress in de mystieke denkereld van Jacob Böhme*, Utrecht 1985.
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*, Antwerpen/Amsterdam 1996.
- Marsden, J.B., *The history of the early puritans: from the Reformation to the opening of the Civil War in 1642*, Londen 1853.
- Marsden, J.B., *The history of the later puritans: from the opening of the Civil War in 1642, to the ejection of the non-conforming clergy in 1662*, Londen 1854.

- Mather, C., *The great works of Christ in America. Magnalia Christi Americana 2* dln; herdr. Edinburgh 1979.
- Matthews, A.G., *Calamy revised*, Oxford 1934, herdr. 1988².
- Matthews, A.G., *Farewell sermons of some of the most eminent of the nonconformist ministers*, Londen 1816, herdr. Ligonier PA 1992.
- Maxwell, W.D., *The liturgical portions of the Genevan Service Book used by John Knox while a minister of the English congregation of Marian Exiles at Geneva, 1556-1559*, Westminster 1931.
- McCoy, F.N., *Robert Baillie and the Second Scots Reformation*, Ann Arbor 1972.
- McFarlane, K.B., *The origins of religious dissent in England*, New York 1966².
- McGinn, B., 'The English mystics', in: J. Raitt (ed.), *Christian spirituality. High Middle Ages and Reformation*, Londen 1987.
- McGoldrick, J.E., *Luther's Scottish connection*, Cranbury e.a., z.p. 1989.
- McGowan, A.T.B., *The federal theology of Thomas Boston*, Edinburgh 1997.
- McGrade, A.S. (ed.), *Richard Hooker and the construction of christian community*, Tempe 1997.
- McGrath, A.E., *Luther's theology of the Cross*, Oxford 1985.
- McKenzie, E.C., *A catalogue of British devotional and religious books in German translation from the Reformation to 1750*, Berlijn/New York 1997.
- McKenzie, E.C., *British devotional literature and the rise of German pietism*, 2 dln.; onuitgegeven dissertatie aan de universiteit van St. Andrews, 1984.
- McLelland, J.C., *The visible Words of God. An exposition of the Sacramental Theology of Peter Martyr Vermigli, A.D. 1500-1562*, Grand Rapids 1957.
- McLelland, J.C. en Duffield, G.E., *The life, early letters & eucharistic writings of Peter Martyr*, Sutton Courtenay 1989.
- McNair, P.M.J., 'Peter Martyr in England', in: J.C. McLelland (ed.), *Peter Martyr Vermigli and the Italian Reform*, 85-105.
- Meertens, P.J., 'Godefridus Cornelisz Udemans', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 28 (1936), 65-106.
- Meuse, C.J., *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd. Een onderzoek naar de verhouding tussen het zeventiende-eeuwse chiliastie en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman*, Kampen 1990.
- Meuse, C.J., 'Jacobus Koelman (1631-1695): leven en werken', in: T. Brienen e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie II*, Kampen 1990, 63-93.
- Meuse, C.J., 'De visie van Koelman op de puriteinen', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 20 (1996), 44-61.
- Mentz, G., *Die Wittenberger Artikel von 1536*, Darmstadt 1968 heruitg.
- Merrill, Th.F., 'A discourse of conscience' en 'The whole treatise of cases of conscience', in: Th.F. Merrill (ed.), *William Perkins 1558-1602. English puritanist. His pioneer works on casuistry*, Nieuwkoop 1966.
- Micron, M., *De Christlike ordinancien der Nederlandscher ghemeinten te Londen 1554*, opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door W.F. Dankbaar, 's-Gravenhage 1956.
- Middlekauf, *The Mathers. Three generations of puritan intellectuals, 1596-1728*, Berkeley enz. 1999.
- Morgan, I., *Princes Charles's puritan chaplain*, Londen 1957.
- Morril, J.(ed.), *The Scottish National Covenant in its British context*, Edinburgh 1990.
- Müller, E.F.K., *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*, Leipzig 1903.

- Murray, I., (ed.), *Sermons of the Great Ejection*, Londen 1962.
- Murray, I., (ed.), *The Reformation of the Church. A collection of reformed and puritan documents on church issues*, Londen 1965.
- Murray, I., 'Living the christian live - exemplified in the English Reformers', in: The Westminster Conference 1975, *Living the christian live*, 14-28.
- Murray, I.H., *The puritan hope. A study in revival and the interpretation of prophecy*, Edinburgh 1975².
- Napeir, M., *Memoirs of John Napier of Merchinston, his lineage, life and times, with a history of the invention of logarithms*, Edinburgh/Londen 1834.
- Nauta, D., *De Nederlandsche Gereformeerden en het Independentisme in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1936.
- Neal, D., *Historie der rechtzinnige puriteinen* 2 dln; Rotterdam 1752-1753, vert. van *The history of the puritans or protestant non-conformists* I-III, Londen 1732-1733 (deel I-II) en Dublin 1755 (deel III).
- Neill, S., *Het anglicanisme*, Utrecht/Antwerpen 1970.
- Niet, C.A. de, *Gisbertus Voetius, De praktijk der godzaligheid (TA AZKHHTIKA sive Exercitia pietatis - 1664)*. Tekstuitgave met inleiding, vertaling en commentaar, 2 dln.; Utrecht 1996.
- Nijenhuis, W., 'Beza's treatise "De triplici episcopatu"', in: *Ecclesia Reformata, Studies on the Reformation*, Leiden 1972.
- Nijenhuis, W., *Adrianus Saravia c. 1532-1613*, Leiden 1980.
- Nijenhuis, W., *Matthew Slade 1569-1628. Letters to the English ambassador*, Leiden 1986.
- Nuttall, G.F., *Richard Baxter and Philip Doddridge, A study in a tradition*, Oxford 1951.
- Nuttall, G.F., 'English dissenters in the Netherlands 1640-1689', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 59 (1978/9), 37-54.
- Nuttall, G.F., *Richard Baxter*, Londen 1965.
- Oberman, H.A., *Archbishop Thomas Bradwardine. A fourteenth century Augustinian*, Utrecht 1957.
- Oberman, H.A., *Forerunners of the Reformation. The shape of late medieval thought*, illustrated by Key Documents, Londen 1967.
- Olsen, V.N., *John Foxe and the Elizabethan Church*, Berkeley enz. 1973. *Oprechte Haarlemsche Courant*.
- Os, M. van, Schutte, G.J., *Bunyan in England and abroad. Papers delivered at the John Bunyan Centenary Symposium*, Vrije Universiteit Amsterdam, 1988, Amsterdam 1990.
- Paas, S., *De gemeenschap der heiligen. Kerk en gezag bij presbyteriaanse en separatistische Engelse puriteinen, 1570-1593*, Zoetermeer 1996.
- Packer, J.I., *A quest for Godliness. The puritan vision of the christian life*, Wheaton Ill. 1990.
- Packer, J.I. en Duffield, G.E. (ed.), *The work of Thomas Cranmer*, Appleford 1964.
- Palliser, D.M., *The Age of Elizabeth. England under the later Tudors 1547-1603*, Londen/New York 1992.
- Palmer, R.R. en Colton, J., *A history of the modern world*, New York 1971⁴.
- Pápai Szabó, György, 'Tolnai Dali János szerepe a magyar puritánus mozgalomban', in: *Studia Nova*, 3 (1995), 291-311.
- Parker Society, Cambridge 1844: 'The two liturgies, A.D. 1549 and A.D. 1552 with other documents set forth by authority in the reign of King Edward VI': in: *Corpus Confessionum, Die Bekenntnisse der Christenheit*, afd. 17, *Anglikanismus*

- I. *Die Kirche von England, ihr Gebetbuch, Bekenntnis und Kanonisches Recht*, bewerkt door D.C. Fabricius, Berlijn/Leipzig 1937.
- Parker Society, *Early writings of John Hooper*, z.p. 1843.
- Parker Society, *The writings of John Bradford* 2 dln.; 1848-1853.
- Pauck, W., *Das Reich Gottes auf Erden. Utopie und Wirklichkeit. Eine Untersuchung zu Butzers "De Regno Christi" und zur englischen Staatskirche des 16. Jahrhunderts*, Berlin/Leipzig 1928.
- Paul, R.S., *The Assembly of the Lord. Politics and religion in the Westminster Assembly and the 'Grand Debate'*, Edinburgh 1985.
- Petróczi, E., 'Some features added to the portrait of William Ames', in: A. Visser (ed.), *In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and The Netherlands*, Wassenaar 1999, 57-66.
- Pettegree, A., *Foreign protestant communities in sixteenth-century London*, Oxford 1986;
- Pettegree, A., *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the development of reformed protestantism*, Oxford 1992.
- Pettegree, A., *Marian protestantism. Six studies*, Aldershot 1996.
- Pettegree, A., 'The reception of calvinism in Britain', in: W.H. Neuser, B.G. Armstrong (ed.), *Calvinus Sincerioris Religionis Vindex*, Kirksville 1997.
- Philip, R.G., 'The life and preaching of John Livingstone, 1630-1672', in: *Records of the Scottish Church History Society* 4 (1932), 150-161.
- Pollanus, Valerandus, *Liturgia sacra 1551-1555*, opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door dr. A.C. Honders, Leiden 1970.
- Postma, F. en Sluis, J. van, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843*, Leeuwarden 1995.
- Powicke, F.J., *Henry Barrow Separatist (1550?-1593) and the Exiled Church of Amsterdam (1593-1622)*, Londen 1900.
- Powicke, F.J., *Robert Browne, pioneer of modern congregationalism*, z.p. 1910.
- Primus, J.H., *Richard Greenham. Portrait of an Elizabethan pastor*, Macon 1998.
- Primus, J.H., *The Vestments Controversy. An historical study of the earliest tensions within the Church of England in the reigns of Edward VI and Elizabeth*, Kampen 1960.
- Procter, F., Frere, W.H., *A new history of The Book of Common Prayer with a rationale of its offices*, Londen 1965.
- Puritanismus Anglicanus, sive praecipua dogmata eorum, qui inter vulgo dictos Puritanos in Anglia, rigidiores habentur*, Frankfort 1610.
- Quarles van Ufford, H., *A Merchant-Adventurer in the Dutch Republic. John Quarles and his times 1596-1646/7*, Amsterdam 1983.
- Reid, J., *Memoirs of the lives and writings of those eminent divines, who convened in the famous Assembly at Westminster, in the seventeenth century*, 2 dln.; herd. Edinburgh 1982.
- Reuter, K., *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*, Neukirchen 1940.
- Roding, J. en L. Heerma van Voss (ed.), *The North Sea and Culture 1550-1800. Proceedings of the International Conference held at Leiden 21-22 April 1995*, Hilversum 1996.
- Rood, W., *Comenius and the Low Countries. Some aspects of life and work of a Czech exile in the seventeenth century*, Amsterdam enz. 1970.

- Rose, E., *Cases of conscience. Alternatives open to Recusants and puritans under Elizabeth I and James I*, Cambridge 1975.
- Rose-Troup, F., *John White, the patriarch of Dorchester*, New York 1930.
- Rostenberg, L., 'The New World: John Bellamy, "pilgrim" publisher of London', in: L. Rostenberg (ed.), *Literary, political, scientific, religious & legal publishing, printing & bookselling in England, 1551-1700: Twelve studies I*, New York 1965, [97]-[129].
- Rupp, G., *The righteousness of God. Luther studies*, Londen 1968.
- Rutherford, S., *Rutherford's catechism. Containing the sum of christian religion*, Edinburgh 1998.
- Ryle, J.C., *Five English reformers*, Londen 1965.
- Sann, A., *Bunyan in Deutschland*, Gießen 1951.
- Saxby, T.J., *The quest for the new Jerusalem, Jean de Labadie and the Labadists, 1610-1744*, Dordrecht enz. 1987.
- Schaff, P., *The creeds of christendom with history and critical notes III*, Grand Rapids 1977.
- Schelven, A.A.van, *De Nederduitse vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitsland*, 's-Gravenhage 1908.
- Schelven, A.A. van, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd. Zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis II* Schotland, Engeland, Noord-Amerika, Amsterdam 1951.
- Schmidt, M., 'Die "Geistliche Bad-Cur" Wolfgang Mayers in Basel (1649) und ihr literarisches Vorbild: Thomas Taylors Traktat "A Man in Christ or a new Creature" (vor 1629)', in: M. Schmidt, *Wiedergeburt und neuer Mensch. Gesammelte Studien zur Geschichte des Pietismus*, Witten 1969, 24-50.
- Schneemelcher, W., *Matthias Nethenus. Leben und Werk*, z.p. 1972.
- Schoneveld, C.W., *Intertraffic of the mind. Studies in seventeenth-century Anglo-Dutch translation with a checklist of books translated from English into Dutch, 1600-1700*, Leiden 1983.
- Schutte, G.J. e.a., *Bunyan in Nederland*, Houten 1989.
- Scott Pearson, A.F., *Thomas Cartwright and Elizabethan puritanism 1535-1603*, Cambridge 1925, herdr. 1966.
- Seaver, P.S., *The puritan lectureship. The politics of religious dissent, 1560-1662*, Stanford 1970.
- Selwyn, D.G., *A catechism set forth by Thomas Cranmer*, Appleford 1978.
- Sermons by Hugh Latimer, some time bishop of Worcester, Martyr, 1555*, Cambridge 1844, XIII.
- Sermons or Homilies, appointed to be read in Churches*, Londen 1833, herdr. Lewes 1986.
- Shelly, H.P., *Richard Sibbes. Early Stuart preacher of piety*, Philadelphia 1972, herdr. Ann Arbor 1999.
- Shuffelton, F., *Thomas Hooker (1586-1647)*, Princeton 1977.
- Simpson, M.A., 'Of the troubles begun at Frankfurt, A.D. 1554', in: D. Shaw (ed.), *Reformation and revolution*, Edinburgh 1967.
- Smeaton, D.D., *Lollard themes in the Reformation theology of William Tyndale*, Kirksville 1986.
- Smellie, A., *Men of the Covenant. The story of the Scottish Church in the years of the persecution*, Londen 1904.
- Smet, O. de, *De Engelse natie te Antwerpen in de 16^e eeuw (1496-1582)*, 2 dln.; Antwerpen 1950-1954.

- Spalding, J.C., 'Discipline as a mark of the true church in its sixteenth century lutheran context', in: C. Lindberg (ed.), *Piety, politics, and ethics*, Kirksville 1984.
- Spalding, J.C., *The reformation of the ecclesiastical laws of England, 1552*, Kirksville 1992.
- Speed Hill, W., (ed.), *Studies in Richard Hooker. Essays preliminary to an edition of his works*, Londen 1972.
- Spijker, W. van 't, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen 1970.
- Spijker, W. van 't, *Democratisering van de kerk anno 1567*, Kampen 1975.
- Spijker, W. van 't, 'De Nadere Reformatie', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986.
- Spijker, W. van 't, 'Guilielmus Amesius (1576-1633)', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989, 53-86.
- Spijker, W. van 't, *Gemeenschap met Christus, centraal gegeven van de gereformeerde theologie*, Kampen 1995.
- Sprengler-Ruppenthal, A., *Mysterium und Riten nach Londoner Kirchenordnung der Niederländer*, Graz 1967.
- Sprunger, K.L., *The learned doctor William Ames. Dutch backgrounds of English and American Puritanism*, Urbana enz. 1972.
- Sprunger, K.L., *Dutch puritanism. A history of English and Scottish churches of the Netherlands in the sixteenth and seventeenth centuries*, Leiden 1982.
- Sprunger, K.L., 'William Ames and the Franeker link to English and American Puritanism', in: G.T. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra (ed.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 264-274.
- Sprunger, K.L., *Trumpets from the tower. English puritan printing in the Netherlands 1600-1640*, Leiden enz. 1994.
- Spufford, M., *The world of rural dissenters 1520-1725*, Cambridge 1995.
- Spurr, J., 'From puritanism to dissent, 1660-1700', in: Chr. Durston and J. Eales (ed.), *The culture of English puritanism, 1560-1700*, Houndmills 1996, 234-265.
- Stearns, R.P., *Congregationalism in the Dutch Netherlands. The rise and fall of the English congregational classis 1621-1635*, Chicago 1940.
- Stearns, R.P., *The strenuous puritan. Hugh Peter 1598-1660*, Urbana 1954.
- Stevens, W., *The history of the Scottish Church*, Rotterdam, Edinburgh enz. 1833.
- Stevens, D.M., *John Cotton and Thomas Hooker: the rhetoric of the Holy Spirit*, Dissertatie Berkeley 1972.
- Stighelen, K. van der, *Anna Maria van Schurman of 'Hoe hooge dat een maeght kan in de konsten stijgen'*, Leuven 1987.
- Stock, B., *Augustine, the reader. Meditation, self-knowledge, and the ethics of interpretation*, Cambridge Mass, Londen 1996.
- Stoeffler, F.E., *The rise of evangelical pietism*. Studies in the history of religions IX; Leiden 1971.
- Stone, L., *The causes of the English Revolution, 1529-1642*, Londen 1973².
- Sträter, U., *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall. Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Tübingen 1987.
- Strengholt, L., 'Twee brieven aan Constantijn Huygens', in: *Voortgang*, 5 (1984), 47-68.
- Sutherland, N.M., 'The English refugees at Geneva, 1555-1559', in: R.C. Gamble (ed.), *Articles on Calvin and calvinism 14*, New York/Londen 1992.

- Szigeti, J., 'Eighteenth-century Hungarian protestant pietist literature and John Bunyan', in: M. van Os en G.J. Schutte (ed.), *Bunyan in England and abroad. Papers delivered at the John Bunyan Tercentenary Symposium, Vrije Universiteit, Amsterdam 1988, 1990.*
- Tai Liu, *Discord in Zion: the puritan divines and the puritan revolution 1649-1660*, International Archives of the History of Ideas LXI, Den Haag 1973.
- Tanis, J.R., *Dutch calvinistic pietism in the Middle Colonies. A study in the life and theology of Theodorus Jacobus Frelinghuysen*, 's-Gravenhage 1967.
- Tanis, J.R., 'Reformed pietism in Colonial America', in: F.E. Stoeffler (ed.), *Continental pietism and early American christianity*, Grand Rapids 1976, 34-73.
- The cloud of unknowing*. Ingeleid door A. Zegveld, Nijmegen 1986.
- The due right of presbyteries or, a peaceable plea for the government of the Church of Scotland*, z.p. 1644.
- The Pilgrim Press*, R. Breugelmans, Nieuwkoop 1987.
- The Scots Confession of 1560. A modern translation by James Bulloch*, Edinburgh 1960. *Letters of Samuel Rutherford. A selection*, Edinburgh 1973.
- The soul's conflict with itself and victory over itself by faith.*
- Theologoumena Pantodapa, sive de natura, ortu, progressu, et studio verae theologiae libri sex*, 1661; vertaling: Biblical Theology 1994.
- Thomson, A., *Samuel Rutherford*, Londen 1884.
- Thomson, J.A.F., *The later Lollards, 1414-1520*, Oxford 1965.
- Thorn, J., Lockyer, R. en Smith, D., *Engeland. De geschiedenis van een wereldrijk* Utrecht/Antwerpen 1967.
- Toon, P., *Puritans and calvinism*, Pennsylvania 1973.
- Torrance Kirby, W.J., *Richard Hooker's doctrine of royal supremacy*, Leiden enz. 1990.
- Torrance, T.F., *Scottish theology from John Knox tot John McLeod Campbell*, Edinburgh 1996.
- Tournoy, G., 'Humanisten, heersers en hervormers in de eerste helft van de zestiende eeuw tussen de Zuidelijke Nederlanden en Engeland', in: D. Imhof e.a. (red.), *Antwerpen, dissident drukkerscentrum. De rol van Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland 16de eeuw* Antwerpen 1994, 23-32.
- Tovey, A., 'Adding to the Church - in the teaching of the Elizabethan Separatists, in: The Westminster Conference 1973, *Adding to the Church*, 20-35.
- Trevelyan, G.M., *England under the Stuarts*, herdr. Bungay 1960.
- Trimp, J.C., *Jodocus van Lodensteyn. Predikant en dichter*, Kampen 1987.
- Trinterud, L.J., (ed.), *Elizabethan puritanism*, Oxford/New York 1971.
- Trueman, C.R., *Luther's legacy. Salvation and English Reformers 1525-1556*.
- Valen, L.J. van, *Nafthalie, een losgelaten hinde. De strijd en het lijden van de Schotse Kerk voor de Kroonrechten van Christus*, Houten 1992.
- Valen, L.J. van, *Pelgrim naar Immanuël's land. Het leven van Samuel Rutherford*, Houten 1998.
- Vaughan, A.T., (ed.), *The puritan tradition in America, 1620-1730*, Hannover/Londen 1997².
- Veld, H. van 't, *Bemide broeder die ik vond op 's werelts pelgrimswegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)*, Utrecht 2000.
- Verkamp, B.J., *The indifferent mean. Adiaphorism in the English Reformation to 1554*, Athene/Detroit 1977.

- Visscher, H., *Guilielmus Amesius. Zijn leven en werken*, Haarlem 1894.
- Visser, H.B., *De geschiedenis van den sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw*, Utrecht 1939.
- Vos, J.G., *The Scottish Covenanters. Their origins, history and distinctive doctrines*, Pittsburgh 1980².
- Vries, P. de, *Die mij heeft liefgehad. De betekenis van de gemeenschap met Christus in de theologie van John Bunyan (1616-1683)*, Heerenveen 1999.
- Vrolijkert, G., *Vlissingsche kerkhemel, ofte levensbeschrijving van alle de hervormde leeraren, die, sedert den afval van Spanjen 1572, tot op dezen tyd, in de Nederduytsche kerke van Vlissingen gearbeydt hebben*, Vlissingen/Middelburg 1758.
- Walker, W., *The creeds and platforms of congregationalism*, z.p. 1969.
- Wallmann, J., *Philipp Jakob Spener und die Anfänge des Pietismus*, Tübingen 1986.
- Walzer, M., *The revolution of the saints. A study in the origins of radical politics*, New York 1974.
- Watkins, O.C., *The puritan experience. Studies in spiritual autobiography*, New York 1972.
- Weisiger, C.N., *The doctrine of the Holy Spirit in the preaching of Richard Sibbes*, Fuller Theol. Sem., 1984, Ann Arbor 1999.
- Welti, M.E., *Der Basler Buchdruck und Britannien. Die Rezeption britischen Gedankenguts in den Basler Pressen von den Anfängen bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Bazel 1964.
- Whitaker, E.C., *Martin Bucer and The Book of Common Prayer*, Great Wakering 1974.
- White, B.R., *The English separatist tradition, from the Marian martyrs to the Pilgrim Fathers*, Oxford 1971.
- Whitee, H.C., *The Tudor Books of Private Devotion*, Westport 1951, 1979.
- Williams, G.H. e.a. (ed.), *Thomas Hooker. Writings in England and Holland*, Cambridge/Harvard 1975.
- Wilson, J.F. (ed.), *Church and state in American history*, Boston 1965.
- Wilson, J.F., *Pulpit in Parliament. Puritanism during the English Civil Wars, 1640-1648*, Princeton 1969.
- Witsius, *Geestelyke printen van een onwedergebooren op syn beste en wedergeboorne op syn slechtste*.
- Worden, A.B., 'Literature and political censorship in Early Modern England', in: A.C. Duke and C.A. Tamse, (ed.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands*, Britain and the Netherlands IX, Zutphen 1987, 45-62.
- Works of Richard Sibbes I*, Edinburgh 1973.
- Ziff, L., *The career of John Cotton: puritanism and the American experience*, Princeton 1962.

Personenregister

- Abacs, Márton Hunyadi 368
Abbot, George 58, 66
Abernethy, John 325, 382
Adams, Thomas 365
Agricola 206
Ainsworth, Henry 279-281, 284, 286, 287
Allen, William 40
Ambrosius 203
Ames, William 48, 59-61, 100, 103, 158, 159, 167, 191, 206, 243, 244, 281, 293, 298, 300, 302, 303, 310-312, 317, 319, 367-371
Ancumanus, Bernhardus Nicaeus 344, 348
Ancumanus, Jodocus 344
Anderkó, István Szokolyai 368
Andros, Edmund 117
Anselmus 232
Antonius, Wilhelm 348, 349
Apollonius, Willem 282, 288
Archer, John 301-303
Aristoteles 163, 190, 194, 200, 201, 205, 370
Arminius, Jacobus 39, 157, 206
Arnold, Andreas 347, 353
Arnold, Christoph 347, 353
Arndt, Johann 354
Assche, Justinus van 285, 286
Aubert, Pierre 363
Augustinus 22, 125, 126, 177, 182, 200, 203, 232
Bachelor, Samuel 293, 295, 296
Baillie, Robert 74, 77, 282, 331
Bale, John 356
Balfour, John 86
Balmford, Samuel 298
Bancroft, Richard 45, 58
Barkely, Thomas 298
Barnes 136
Barrow, Henry 44, 278, 279
Baxter, Richard 67, 78, 80, 81, 168-174, 194, 197, 325, 339, 350, 354, 359, 361, 363, 365
Bayly, Lewis 67, 179, 246-247, 249, 250, 252, 257, 258, 295, 317, 320, 325, 328, 338, 349, 352-355, 360, 363, 364, 366, 367, 371, 375, 376, 378, 380-381
Baynes, Paul 309, 324
Beeckman, Abraham 283, 284
Beeckman, Isaäc 283, 284
Beeckman, Jacob 284, 285
Bellamy, John 285
Bellarminus 206
Berbandus, Christophorus 349
Bernard van Clairvaux 187
Bernard, Richard 327
Bertholf, Guiliam 95
Best, John 301
Beza, Theodorus 21, 41, 54, 143, 147, 148, 151, 154, 157, 184, 188, 201, 203-205, 232-234, 313
Binning, Hugh 77, 306, 324, 382
Bisschop, Enoch 309
Blair, Robert 77, 186
Blakerby, Richard 319
Boekholt, Johannes 325, 363
Bogaert, Johannes 326
Bogerman, Johannes 158, 310
Bois, John 344
Bois, Mattheüs du 305, 313, 337
Boleyn, Anna 19, 26, 40
Bolton, Robert 268, 339
Bonner 136
Bor, Salomon 287
Borstius, Jacobus 305, 306, 330, 351, 382
Borstius, Johannes 305
Boston, Thomas 129, 185
Boswell, William 276, 298
Bownd, Nicholas 254
Bowye, Walter 301, 331
Boxhorn, Henricus 326
Boyd, William 92
Bradford, John 48, 129, 130, 174, 233, 245, 316
Bradford, William 59, 96
Bradshaw, William 59, 74, 158, 243
Bradwardine, Thomas 125, 232
Brakel, Wilhelmus à 307
Bramhall 331
Breen, Gillis van 324
Brenz, Johann 35

- Brewer, Thomas 284, 285
Brewster, William 284, 285, 308
Bridge, William 299
Brightman, Thomas 66, 337
Brooks, Thomas 81
Broughton, Hugh 276, 295, 348, 357
Brown, John 291, 299, 305, 306
Browne, Robert 44, 230, 275, 278
Brusvelt, Sixtus 287, 327
Bruyning, Joseph 308
Bruyning, Mercy 308
Bucer, Martin 31, 32, 34, 43, 127, 129-131, 140, 142, 148, 200-203, 224, 233, 235, 244, 245, 247-248, 253, 254, 263, 269, 357, 358
Bucerus, Gerson 296
Bullinger, Heinrich 127, 129, 130, 233, 260, 263
Bunny, Edmund 342, 343, 375
Bunyan, John 67, 81, 129, 162, 174-181, 258, 267, 292, 325, 350, 363, 379
Burgess, Cornelius 71
Burlamacchi, Philippe 310
Burroughes, Jeremiah 299, 304
Burs, Jacobus 282, 286, 310
Byfield, Nicholas 303, 325, 336
Calamy, Edmund 72, 81
Calderwood, David 65, 284
Calvijn, Johannes 21, 31, 42, 54, 127, 129, 139-142, 144, 148, 154, 165, 177, 184, 185, 187, 188, 200, 201, 203, 212, 214, 216, 219, 220, 232-236, 252, 253, 260, 263, 265, 266, 268, 290, 374
Cameron, Richard 87, 299, 301, 306
Campbell, Archibald 88, 89
Canisius 203
Canne, John 281
Cargill, Donald 87, 88
Carleton, Dudley 285, 294, 310
Carstares, William 92
Cartwright, Thomas 39, 41-43, 45, 145-153, 173, 202-204, 212, 231, 275, 276, 341
Carver, John 96
Casmannus, Ottho 343
Catharina van Aragon 26, 27
Cats, Jacob 319, 320
Cawton, Thomas 299, 305
Chadderton, Lawrence 57
Charlotte van de Palts 353
Chevreau, Urbain 363
Chouet, Jaques 360, 363
Chouet, Pierre 360
Christian, Wolfgang 361
Chrysostomus 203
Clarke, Samuel 318
Claverhouse 86
Cleaver, Robert 284, 308, 315
Clemens VII 26
Clerc, David le 363
Codde, Petrus 309
Cole, Jacob 316
Colet, John 23
Colvill, William 301, 304
Comenius, Johann Amos 346, 371
Cotton, John 60, 66, 78, 97, 103-105, 107-111, 161, 191, 319, 330, 347, 353, 382
Cowper, William 320, 324, 325, 363, 382
Cox, Richard 140
Cranmer, Thomas 23, 26-32, 127, 129-136, 146, 224, 264, 357
Cranmer, William 277
Cromwell, Oliver 14, 71, 75-79, 111, 162, 168, 176, 270, 288, 290, 322, 326, 341, 372
Cromwell, Richard 162, 372
Cromwell, Thomas 29
Csere, János Apáczai 369
Cshipkés, György Komáromi 368
Cunningham, Thomas 300
Cyprianus 203
Dali, János Tolnai 368-370
Davenport, John 60, 61, 99, 103, 104, 109, 111-113, 115, 297, 298
David, Jacobus de 304
Davison, William 275
Demetrius, Andreas 318
Denison, John 318
Dent, Arthur 179
Dering, Edward 38
Deusing, Johann 350, 351
Dibbets, Franciscus 303
Dibbets, Henricus 305
Dickson, David 69, 77
Dilherr, Michael 349
Dionysius de Areopagiet 126
Dod, John 284, 308, 314, 315, 325
Domna, Henricus 309
Dorth, Johannes van 288

- Douglas, John 52
Downname, George 325
Drake, Francis 190-193
Drake, John 300
Drummond, Patrick 300
Dudley, Robert 45
Durham, Jacobus 77
Durham, James 306, 307, 336, 337, 382
Dury, John 173, 290, 346
Dury, Robert 297
Dyke, Daniel 320, 324, 325, 345, 349, 354, 363, 366, 377
Dyke, Jeremiah 325, 339
Eaton, Samuel 297, 298
Eaton, Theophilus 109
Eck, Catharina van 295
Edward VI 20, 26, 29-32, 34, 48, 51, 52, 127, 130-132, 137, 141, 269, 356, 357, 372
Eilmar, Georg Christian 355
Elborough, Jeremiah 341, 343
Elgersma, Franciscus 328
Eliot, John 68, 100, 114
Elisabeth van de Palts 353
Elizabeth Tudor 14, 19, 20, 23, 26, 33, 34, 38, 40-45, 47, 53, 56, 58, 60, 137, 143, 145, 150, 153, 228, 242, 293
Endicott, John 105
Episcopus, Simon 310
Erasmus 23, 205
Erastus, Thomas 147
Erb, Johannes 359, 361
Erythropel, Johann Just 365
Esze, Tamás 366
Essen, Johannes van 24
Fairfax, Thomas 75
Fargharson, Johan 295, 382
Featley, Daniel 364
Fecht, Johann Benjamin 355
Fenner, Dudley 276
Field, John 39, 42, 43, 150
Filips II 32, 33, 41
Fischer, Johann 354
Fisher 345
Fisher, John 27
Fleming, Robert 299, 306
Floccenius, Martin 353
Forbes, John 191, 276, 294, 317
Fox, George 75
Foxe, John 38, 179, 356
Foxe, Samuel 356
Frans II 51
Frederik van de Palts 62
Freeman, Bernardus 96
Frelinghuysen, Theodorus Jacobus 96
Frey, Johann Jakob 361
Fulke, William 151
Galler, Hieronymus 349
Gardiner, Stephen 25, 27, 29, 32, 131
Gataker, Thomas 73, 317-320, 351
Genius, Isaac 348
Gentman, Cornelis 286, 289
Gesenius, Justus 354
Gib, John 87
Gifford, George 279
Gilby, Anthony 141
Gillispie, George 69, 74, 231
Gillispie, Patrick 77
Gilpin, George 275
Godscale, James 357
Gomarus, Franciscus 256
Goodman, Christopher 141
Goodwin, Thomas 60, 72, 78, 196, 301, 303, 304, 324-326, 337, 347
Goodyear, Hugh 297, 305
Gouda, Johannes de 326
Gouge, William 49, 320, 363
Goulart, Simon 362
Graafland, C. 376
Gray, Andrew 77
Greendon, Martha 314
Greenham, Richard 248, 254
Greenhill, William 72
Greenwood, John 44, 278, 279
Gribius, Petrus 300, 319
Grindal, Edmund 43, 136, 146
Grindall, Johannes 303
Grindall, John 303
Grindall, Swithune 303
Groenendijk, L.F. 287, 314, 327, 341
Grynaeus, Johann Jacob 356
Gustaaf Adolf 62
Guthrie, James 73, 77
Guthrie, William 337, 382
Haak, Theodorus 345-347
Haar, J. van der 318-322, 327, 341, 348, 351
Hall, Joseph 67, 287, 295, 320, 325, 344, 345, 347, 350, 353, 354, 360-365, 375, 377, 378

- Hamilton 306
Hamilton, Patrick 51
Haringhouk, Samuel van 71, 304
Harrison, Richard 44
Harrison, Robert 278
Harsdörffer, Georg Philipp 349
Hartlib, Samuel 346, 370
Hartmann, Johann Ludwig 354
Hayward, John 290, 365
Helwys, Thomas 292
Henderson, Alexander 63, 69, 74
Hendrik VIII 19, 20, 25-28, 32, 34, 38,
40, 51, 128, 131, 132, 264
Henriëtte Maria 66
Herder, Adriaan de 291, 373
Hering, John 301
Herle, Charles 72
Herwie, Thomas 344
Heupel, Johann 349
Hexham, Henry 294, 298, 308, 326
Hickman, Henry 297
Hidding, H. 304
Hiëronymus 203
Higginson, Francis 105, 106
Hilarius 203
Hildersham, Arthur 58, 202, 203, 313,
314
Hill, Thomas 72
Hilton, Walter 126
Holles, Thomas 295
Hommius, Festus 281
Hondius, Jacobus 336
Hoog, John 299
Hooker, Richard 31, 35, 36, 152, 228,
243
Hooker, Thomas 48, 66, 95, 97-100,
103, 104, 106-108, 111, 189-199,
231, 297, 298, 304, 326, 339, 381
Hooper, John 31, 32, 39, 129-131, 174,
233
Hoorndreeck, Johannes (professor) 282,
318, 336
Hoorndreeck, Johannes (predikant) 319
Hopff 345
Hopkins, John 249-250
Horatius 223
Hosius 203
Hoste, Dirck 283
Houte, Josias van den 336
Howe, John 269
Howie, Robert 356
Huisman, F.W. 321
Hulsius, Levinus 349
Hummel, Johann Heinrich 290
Hunphrey, Laurence 356
Hus, Johannes 125
Hutchinson, Anne 107-109
Hutchinson, William 107, 108
Huybert, Andries de 309, 324
Huygens, Constantijn 309, 310
Hyde, Edward 80, 82, 83
Hyperius, Andreas 236
Ignatius van Loyola 342, 353
Imhoff, Jakob Wilhelm 353
Jacob, Henry 59, 60, 276, 281
Jacobus I 14, 20, 39, 40, 47-49, 53-
65, 69, 70, 96, 97, 143, 160, 214,
240, 242, 257, 262, 314, 323, 348,
358
Jacobus II 87-92
Jacobus V 50, 51
Jacobus VI = Jacobus I
Jaquemot, Théodore 363
Jewel 136
Johnson, George 280
Johnson, Francis 276, 279-281, 292
Jonas, Justus 133
Josselin, Ralph 245-246
Junius, Franciscus 282
Justus, Heinrich 356, 357
Karel I 14, 49, 50, 58, 65-72, 75-76, 78,
80, 96, 161, 276
Karel II 63, 73, 76, 77, 79-80, 82-88,
90, 92, 114, 115, 168
Karel V 26
Karl Ludwig 346
Kempfen, Martin von 347, 350
Knewstubb, John 57
Knox, John 19, 20, 30, 31, 48, 51, 52,
54, 57, 90, 140-144, 182, 356
Koch, Balthasar Gerhard 350
Koch, Henning 350
Koelman, Jacobus 95, 186, 188, 189,
194, 195, 286, 288-291, 303, 304,
306-309, 324, 326, 330, 334, 336-
339, 381, 382
König, Ludwig 359, 360
Krüger, Simon Jodocus 289, 352
Kuyper, Abraham 163
Labadie, Jean de 289-291, 305, 311,
339, 373
Lakeman, Johannes 304

- Lamotius, Johannes 313, 320, 324, 326, 348
Lancaster, John 315
Lange, Johann 350
Laren, Abraham van 327
Laren, Arnold van 300
Laren, Daniël van 302, 303
Laren, Joos van 327
Lasco, Johannes à 31, 127, 131, 135, 138, 139, 226
Latimer, Hugh 29, 32, 34, 136
Laud, William 65-69, 71, 73, 96, 97, 99, 109, 160, 183, 191, 276, 294, 299, 302, 341
Launskeho, Symeona Walecyca 371
Leighton, Alexander 61, 85
Leighton, Robert 85
Lemwijk, Olof Swensson 364
Lieburg, F.A. van 321, 322
Lilburne, John 75
Linaker, Robert 368
Linning, Thomas 92
Livingstone, John 299, 305, 306
Lloyd-Jones, D.M. 31
Loarte, Gaspar 341, 342
Lodenstein, Jodocus van 95, 289, 312, 352
Lodewijk XIV 92
Lombardus, Petrus 203
Lorántffy, Zsuzsánna 370
Love, Christopher 324-326
Luderhoff, Andreas 365
Luies, Jan 335
Luis de Granada 342, 353, 376
Luther, Maarten 23-25, 127-129, 135, 154, 179, 194, 195, 200, 203, 215, 219, 220, 265, 266, 268, 374
Macauly 177
Maccovius, Johannes 159, 206
MacWard, Robert 299, 305, 306
Marbach 131
Maria van Lotharingen 50-52
Maria van Modena 89
Maria Stuart 40, 41, 51, 53
Maria Stuart, vrouw van Willem III 89-92
Maria Tudor 19, 20, 26, 32-34, 48, 51, 52, 127, 130, 131, 136-138, 141, 145, 146, 173, 356
Martinus, Johannes 361
Martonfalvi, György 368, 369
Martyr, Petrus = Vermigli, Petrus Martyr
Massanus, Guilielmus 362
Mather, Cotton 100, 109, 119, 189, 190, 210-212
Mather, Eleazer 113
Mather, Increase 100, 113, 116, 117, 119
Mather, Richard 112, 113
Matthew, Thomas = Rogers, John
Maurits 323
May, Abigael 308
Mayer, Johann Friedrich 355
McKenzie, E.C. 347, 355, 364
Mead, Matthew 81, 281, 287, 301, 327
Mede, Joseph 302
Medgyesi, Pál 366, 367, 369, 370
Melanchthon 31, 128, 201, 205
Melville, Andrew 54, 63
Mertens, Jan 283
Metacom 116
Meusevoet, Vincent 313, 324, 326, 327
Mey, George de 319
Meyer, Jacob (grootvader) 358
Meyer, Jacob (kleinzoon) 358, 361
Meijer, Lodewijk 312
Meyer, Wolfgang 357, 358, 360-362
Milton, John 71, 78, 81, 290, 346
Molnár, Albert Szenczi 367
Monk 78, 79
Montgomeri, Hugh 295
More, Thomas 23, 27, 126
Morély, Jean de 147
Müller, Johann Christoph 351
N.B. 303
Napier, John 362, 382
Nauta, D. 283
Neal, Daniel 39, 40
Neill, Stephen 37
Nethenus, Matthias 312
Nevay, John 299, 305
Newcomen, Matthew 72, 297, 304
Nicolai, Johann 343
Niet, C.A. de 327
Noyse, James 104
Nye, Philip 72, 196, 301
Oecolampadius 203
Olai, Johannes 364
Oldcastle, John 22
Olevianus, Caspar 260

- Oomius, Simon 309, 336, 338, 376
Osiander, Andreas 29
Owen, Henry 160
Owen, John 72, 78, 160-169, 180,
206-209, 212, 215-220, 231, 233,
234, 255-257, 263, 325
Paas, S. 373
Paget, John 191, 198, 293, 297, 300,
302, 305, 346
Paget, Robert 300
Panneel, Michiel 324
Park, Robert 299
Parker, Matthew 34, 36, 43, 136, 146
Parker, Robert 158, 281, 330
Parker, Thomas 104
Parkhurst, John 38
Parsons, Robert 342
Pauli, H.C. 365
Peden, Alexander 88
Pemble, William 352
Penn, William 94
Pennock, Fredrick Willemszoon 302
Penry, John 44, 45
Perkins, William 38, 39, 47, 48, 61,
103, 153-159, 197, 204-206, 212,
214-215, 221-230, 233, 234, 248,
249, 251, 255, 257, 315, 316, 320,
324-327, 334-336, 343, 344, 348,
349, 356-360, 362, 366, 370, 379,
380
Perre, Paulus van de 319
Peter, Hugh 298
Petric, Alexander 298, 299, 305
Philpot, John 38
Pilkington, James 38
Polanus, Amandus 357
Pole, Reginald 32
Pollanus = Poullain
Polyander, Johannes 281
Potocky, Niklaus 362
Potocky, Stanislaus 362
Potts, Thomas sr. 307
Potts, Thomas jr. 300, 307
Poullain, Valérand 139, 140
Preston, John 38, 49, 60, 103, 277,
325
Proost, Jonas 319
Prynne, William 358
Pym, John 68, 70
Quarles, Francis 365
Quarles, John 277
Quick, John 300, 318
Rainolds, John 57
Rákóczi, György I 370
Rákóczi, György II 370
Ramée, Pierre de la 190, 194, 205, 369,
370
Rédei, Ferenc 366
Renwick, James 87, 88, 90, 307
Reyniersen, Bartholomeüs 319
Reyniersen, Petrus 319
Reynolds, Edward 72
Richardson, Charles 347
Richardson, Edward 297, 301, 305
Ridder, Franciscus 361
Ridley, Nicolas 29, 32, 129, 136, 137
Ringier, Johann Heinrich 361
Rivet, Andreas 256
Robinson, John 59, 60, 96, 281, 282,
284-286, 291, 292, 310
Roe, John 300
Rogers, Ezekiel 110
Rogers, Nehemiah 365
Rogers, John 29
Rollock, Robert 184, 260-262
Rothe, Johannes 297
Row, John 52
Ruben, Abraham 357
Rulitius, Johannes 346
Rushius, Nicolaas 307
Rutherford, Samuel 73, 74, 77, 181-189,
198, 231, 306, 344, 382
Rijcke, Arnoldus de 319
S.P.P.F. 362
Salbach, Johann Christoph 350, 351
Saldenus, Guilielmus 311, 336, 376
Sand, Josua 286, 303, 317, 318, 324,
326
Santvoort, Cornelius van 96
Saskerus, Theodorus 309
Schaap, Gerard 319
Schilders, Richard 278
Schmidt, Johann 358, 360, 376, 377,
383
Schoneveld, C.W. 321, 322
Schotanus, Christianus 369
Schroderus, Ericus 364
Schurman, Anna Maria van 311
Schurman, Frederik van 311
Schurman, Johan Godschalk van 311
Schuttenius, Everhardus 277-278, 295,
311, 317, 318, 326, 330

- Scott, Thomas 301
Scudder, Henry 345
Seckendorff, Veit Ludwig von 363
Sedgewick, Obadiah 293, 304
Sewell, Samuel 100
Seymour, Jane 26
Sharp, James 83, 84, 86
Shepard, Thomas 97, 99, 103, 104, 106,
195, 339, 381
Shields, Alexander 92
Shuffelton, F. 194
Sibbes, Richard 48, 49, 60, 61, 103,
168, 192, 197, 327
Sidney, Robert 279
Silvius, Johan 365
Simonides, Simon 336, 352, 361
Simpson, Sydrach 299
Skelton, Samuel 105, 106
Slade, Matthew 279
Sleer 345
Smith, Henry 320, 365
Smyth, John 281, 292, 303
Some, Robert 358
Someren, Johannes van 380
Sonthom, Emanuel = Thomson, Ema-
nuel
Spang, William 282, 331
Spanheim, Friedrich sr. 345
Spanheim, Friedrich jr. 345
Sparke, Thomas 57
Sparwenfeld, Johan Gabriel 365
Spener, Philipp Jakob 354, 380
Spiljardus, Johannes 296, 317, 333
Spinoza, Baruch 312
Spottiswoode, John 52
Spranckhuysen, Dionysius 294, 351,
367, 368
Sprint, John 325
Sprüngli, Heinrich 360
Staunton, Edmund 59, 72
Sternehold, Thomas 249
Steyns, Joseph 302
Stock, Richard 295
Stoddard, Samuel 118-119
Stone, Samuel 107
Sträter, Udo 326, 347, 350-352
Streithagen, Petrus 346, 353
Sturm, Johannes 205
Swaef, Hans de 284
Swaef, Johannes de 284, 315, 327
Swart, Steven 308
Sweerd, Jacobus 319
Symonds, Joseph 299, 306, 339
Taffin, Jean 328
Talbot, George 344
Talbot, Gilbert 344
Tauler, Johannes 195
Taylor, Jeremy 352, 359
Taylor, Thomas 361
Teellinck, Eeuwoud 285, 315, 327, 333
Teellinck, Johan 285
Teellinck, Johanna 319
Teellinck, Johannes 317
Teellinck, Justus 311
Teellinck, Maximiliaan 300, 311, 316,
317, 319
Teellinck, Willem 239-240, 242, 248,
259, 284-286, 288, 296, 300, 309,
311, 314-317, 327, 329-331, 333,
336-338, 351, 358, 376
Tertullianus 203
Thilenus, Johannes 300, 318
Thilenus, Willem 318, 319
Thomas van Aquino 200, 203
Thomas, markies van Hamilton 69, 70,
75
Thomas à Kempis 176, 376
Thomas, Juriaan 335
Thomson, George 362
Thomson, Emanuel 342, 343, 349,
352-355, 360, 364, 375, 378, 380
Tolnai, István 369
Tonjola, Johann 361
Tossanus, Daniël 345
Tourval, Loiseau de 362
Tozer, Henry 277
Trail, Robert 299, 305
Travers, Walter 145-153, 173, 231, 275
Trevelyan, G.M. 82
Trimp, C. 289
Tuke, Thomas 308
Turenout, Niclaas van 346
Turner, William 36
Tyndale, William 23-26, 29, 48, 50,
126, 129, 136, 316
Udemans, Godefridus 286, 309, 315,
330, 333, 361
Ursinus, Zacharias 184, 260
Ussher, James 74, 381
Vane, Henry 103, 109, 111
Velsen, Gerhardus 328
Vere, Horace 298, 310

- Vermigli, Petrus Martyr 31, 129, 131, 135, 201, 203, 233
Vermuyden, Cornelis 320
Vermuyden, Johan 320
Verneuil, Jean 363
Vleteren, Timotheüs van 313, 316, 319
Voes, Hendrick 24
Voetius, Gisbertus 158, 167, 179, 182, 209, 217, 257, 282, 288, 289, 301, 309, 312, 315, 318, 327, 330, 331, 333, 336-338, 352, 369, 373, 376, 380
Volprecht, Andreas 350
Vomelius, Sibrandus 287
Vorstius, Conradus 358
Vos, J.G. 88
Vosbergen, Josias van 285
Walaeus, Antonius 281, 285
Waldkirch, Conrad 359
Wallendal, Caspar van 312
Wallis, Uke 335
Walten, Ericus 287
Ward, John 299
Ward, Nathanael 102, 106
Waters, George 308
Watson, Thomas 72, 81, 365
Webb, George 364
Wentworth, Thomas 70, 71
Whately, William 47, 239, 314-316, 327
Whitaker, Jeremiah 72
White, John 345, 346
Whitgift, John 43, 45, 146, 147, 151
Whitfeld, Henry 345
Whittingham, William 143
Wilcox, Thomas 39, 42, 43, 150
Wilhelm Ludwig 350
Willem III 89-92, 117, 270
Willem van Oranje 328
Williams, Roger 106-109
Willock, John 52
Wilsens, Abraham 288
Wilson, John 103, 104, 106
Wing, John 298, 300, 341, 343
Winram, John 52
Winstanley, Gerald 75
Winthrop, John sr. 97, 98, 103, 105, 106, 110
Winthrop, John jr. 108, 114
Witsius, Herman 331
Witt, Johan de 288
Wittewrongel, Petrus 288, 319, 330, 337
Würtz, Paul 353
Wyckenburg, Theodorus 305
Wyclif, John 21, 22, 125
Young, Thomas 341
Zanchius, Hiëronymus 157
Zollikoffer, Johann 361
Zsigmond 370
Zwingli 200, 226, 260

Zakenregister

avondmaal 113, 118, 134, 262-263, 291, 324
baptisme 104, 108, 292, 325
bekeringsgeschiedenissen 245, 337, 338
belijdenis des geloofs 59, 102-104, 112-113
chiliasme 72, 281, 291, 297, 299, 301, 302, 370
congregationalisme 59-60, 74, 102-104, 167, 189, 198, 298
consciëntie 158, 159
conventikels 43, 65, 67, 81, 86, 289-291, 373
doop 102, 104, 110, 112, 280, 283-284, 286, 291
episcopaat 53-54, 63-64
Fifth Monarchists 281
formulier(gebeden) 280, 286, 288, 289, 307, 338
geestelijke verlatingen 336, 339, 375
gemeenschap met Christus 49, 131, 156, 164-165, 167, 185, 187, 205, 263, 355
gereformeerd piëtisme in Nederland 328-329
gezinsgodsdienst 46, 239, 247-252, 315, 332, 334, 337, 366, 373
Great Migration 96-97
Half-Way Covenant 112-113
heilszekerheid 107, 158, 263-264, 324
hellevaart van Christus 307
hermeneutiek 214, 219-221
homiletiek 158, 221-227
Hoogliedverklaring 66, 187, 313
Intellectual Brethern 103
interconfessionaliteit 342-343, 352-355, 359, 377-378
joden 269-270, 286, 332, 337, 357
lectureship 46, 67, 315
Marprelate Tracts 45
Merchant Adventurers 24, 25, 275-278, 341-344
Millenary Petition 56-57, 242, 314, 329
mystiek 48, 126, 187, 195, 360
Nadere Reformatie 329-331, 384
oecumene 211
Openbaringverklaring 66, 110, 302, 324, 337, 362, 382
orde des heils 155, 198, 205, 232
orgels 35
pastoraat 170-171, 186, 192, 197, 267-268
Pietas (digitaal bibliografisch bestand) 321
piëtisme 38, 47, 95-96, 103, 119, 153-154, 210, 212, 266
Pilgrim Fathers 96, 281
praxis pietatis 38, 39
'Praying Societies' 87-88
predestinatie 144, 154-157, 232-236
preparationisme 103, 107, 159, 189, 196, 267, 332
presbyterianisme 41-43, 54-55, 65, 74, 104, 181, 183, 276, 277
profeteren 291, 299, 301
prophesyings 226-228, 265

- rechtvaardiging 133-134, 266-267
sabbat(heiliging) 38, 46, 48, 54, 56, 59, 64, 239-240, 244, 252-258, 286, 332, 333, 337, 338, 373
Savoy Declaration 79, 117, 162, 167, 231, 353, 355, 359
schriftgezag 148, 165, 213-219
scholastiek 184-185, 187, 200-201, 205
Second Reformation 70, 73, 92
separatisme 44, 59, 278-292
slavernij 100
Spiritual Brethern 103
spirituele brieven 181, 186-187, 344, 382
spirituele dagboeken 245, 337
spirituele (auto)biografieën 175, 178, 336, 337
Synode van Dordrecht 331-332
theocratie 99, 188, 269, 383
toe-eigening des heils 196, 214-215, 219, 259, 266
toekomstverwachting 66, 72, 75, 125, 270, 337
tolerantie 109
tucht 38, 64, 74, 110, 135, 139, 147-151, 280, 286, 297, 300
vasten 46, 251-252
verbondssluiting 54, 60, 96, 98, 103, 104, 167, 259, 298-301, 334, 338, 370
verbondstheologie 48, 107, 158, 185, 188, 206, 232, 235-237, 258-262, 267-268, 382
Vestarian Controversy 36
vier uitersten 268, 375
visible saints 103-104
wedergeboorte 266-267
wederkomst van Christus 48
Westminster Assembly 73-74, 111, 230-238, 256-257, 260, 262-263, 265, 266, 282
zelfonderzoek 48, 177, 236-238, 245-246, 336, 353
zending 100
ziekenzalving 301
zonderegisters 336

